

Andreu Torres Bagur

**Estat de la qüestió sobre la romanització en
l'àmbit rural de l'illa de Menorca: revisió crítica
de les investigacions**

Treball de recerca del Màster en Iniciació a la Recerca en
Humanitats: Història, Art, Filosofia, Llengua i Literatura

Dirigit pel Dr. Josep Maria Nolla

Setembre 2011

1.AGRAÏMENTS

En primer lloc vull agrair al Doctor Josep Maria Nolla la seva tasca com a tutor d'aquesta investigació i l'interès mostrat per aquest treball. Durant aquest llarg procés ha estat atent als meus avenços, solucionant els meus dubtes i donant-me l'impuls necessari per enllestir aquest treball.

En segon lloc, vull mostrar el meu agraïment a na Maria José León del Museu Municipal de Ciutadella pel seu interès mostrat al voltant d'aquest treball i per obrir-me les portes del Museu per tal de poder consultar els materials i les memòries arqueològiques així com la bibliografia dipositada al Museu. A més vull donar les gràcies a tots aquells arqueòlegs que m'han permès consultar la informació sobre les excavacions en què han treballat i per resoldre alguns dels meus dubtes en torn a l'arqueologia menorquina.

Per últim vull donar les gràcies a la meva família i a la meva parella que m'han estat suportant tot aquest temps i han estat al meu costat per ajudar-me a tirar endavant aquesta investigació i mostrar-me el suport necessari i més.

A tots ells i a tota la gent que per poc que sigui hagi aportat un granet de sorra a aquesta investigació, moltes gràcies, les pàgines que venen a continuació no haurien estat possibles sense ells.

2.INTRODUCCIÓ

Després d'haver pensat molt sobre el tema del treball de tesina, he decidit treballar en un estat de la qüestió de les investigacions que s'han portat a terme sobre la continuïtat d'ocupació en els poblats talaiòtics durant l'època romana. Aquesta continuïtat la posaré en relació al procés de romanització que va patir l'illa. L'objectiu del treball serà extreure conclusions sobre els resultats de la investigacions, les possibles mancances que puguin presentar i quines poden ser les accions de futur.

Així doncs pretenc mostrar l'estat de les investigacions referides a aquest tema, i més concretament els materials que apareixen en els poblats, les estructures que representen aquesta continuïtat del poblament, quina importància tenien per a l'explotació agrícola; estaven relacionats amb les estructures de nova construcció romana, va canviar la seva concepció de les coses, realment els canvis varen ser tant grans degut al domini romà durant els primers anys de convivència,...

Situat aquest treball en l'àmbit de l'illa de Menorca, la delimitació espacial queda bastant clara i dedicaré un apartat a parlar sobre la seva geografia, i a donar un repàs a l'evolució del poblament en relació al paisatge.

Per tal d'introduir-nos dins aquest tema de la romanització i observar la continuïtat dels assentaments talaiòtics hem de conèixer una mica el procés evolutiu que va patir l'illa de Menorca des que els talaiòtics habitaven el territori fins que el conquereixen els romans. Així doncs, la meva intenció en aquest treball és fer un apartat on es pugui observar quin tractament varen donar els autors clàssics a les gentes que vivien abans de la seva arribada, a l'illa de Menorca. Quina era la seva visió i, per tant, fer una petita anàlisi de les coses reals que es poden desprendre de les seves descripcions. Seguidament intentaré resumir en unes pàgines els principals trets i el que s'ha fet fins ara, introduint les principals discussions per entendre la cultura talaiòtica. Crec que és important aquest apartat, ja que en aquest moment s'estableixen les bases pel desenvolupament ocupacional i l'explotació del territori illenc. Podrem observar al llarg del treball que aquesta continuïtat no es deu a casualitats, sinó a l'elecció de llocs claus que es mantindran d'una època a un altra.

Per entendre la conquesta romana i el substrat indígena que aquests es varen trobar l'any 123 aC, crec que seria interessant analitzar el contacte que la cultura Talaiòtica va tenir

amb els pobles del Mediterrani gràcies al comerç establert amb la colònia púnica d'*Ebusus*. Dedicarem un apartat a analitzar aquest contacte i com va influir dins la cultura Talaiòtica. Tot i que sembla que no es va establir cap tipus de factoria a l'illa, les influències varen arribar igual a través del comerç i dels materials; però sobretot hem d'analitzar el paper jugat pels foners en aquest context d'aculturació. Aquests individus – talaiòtics – varen participar en un gran nombre de batalles al costat dels púnics arreu del Mediterrani i molt probablement, part d'aquestes influències varen arribar a Menorca en mans seves quan tornaven de les campanyes militars en les que havien participat.

Abans d'entrar a la part més extensa del treball dedicaré un apartat als autors que han tractat el tema de l'arqueologia i més concretament els que es varen dedicar a l'època antiga de Menorca per tal de veure com ha evolucionat el tema i quins han estat els principals corrents que han seguit els diferents investigadors.

Havent analitzat el contacte i la influència que varen traspasar els púnics, tindrem el substrat cultural que els romans es varen trobar el 123 aC a Menorca, però, quines varen ser les causes per les quals la República romana es va interessar per aquest territori? El següent apartat estarà dedicat a analitzar les causes que els investigadors utilitzen per tal d'explicar la conquesta. Sembla que la causa principal no està clara, però crec que no es redueix a una única, sinó que la conquesta, com plantegen alguns autors, es deu a un conjunt de causes que varen coincidir en aquell moment. Després, passarem a les conseqüències que va portar la conquesta romana, ens centrarem en l'illa de Menorca, destacant la creació de tres assentaments i la introducció dins del territori d'una nova òrbita de poder.

Acabat aquest apartat, centraré la resta del treball en l'anàlisi de les diferents estructures presents en els poblats i fora d'ells - àrees funeràries – on es poden observar signes de continuïtat en el poblament durant l'etapa romana. Les preguntes que ens plantejarem sobre aquests assentaments són quina va ser la seva cronologia, quan es varen ocupar i quina va ser la data d'abandonament segons les restes materials trobades a l'interior; quin va ser el paper jugat per aquestes estructures dins l'explotació romana del territori, si estaven relacionats amb altres estructures...

Després d'analitzar les estructures d'hàbitat, intentarem fer una anàlisi sobre un dels elements més importants per tal d'observar el grau d'aculturació d'una cultura sobre

l'altra, el món funerari. Sabem que és un element poc estudiat, no hi ha molts llocs d'enterrament que no es trobin alterats, a més, degut als processos post deposicionals i a la continuïtat del poblament en els mateixos llocs, només disposem de petites mostres incompletes del que hi havia en un principi. Així doncs, a partir del material que tenim i les poques informacions que hi ha sobre el tema, intentarem mostrar el panorama en què es troben les investigacions d'aquesta qüestió. El que intentarem observar és si hi ha continuïtat d'alguns elements talaiòtics en els enterraments d'època romana, o si canvien completament els rituals i pràctiques funeràries.

A més d'aquest element, interessant per a conèixer el procés de romanització que va patir l'àmbit rural, dedicarem un apartat a conèixer la religiositat talaiòtica, quins canvis va patir durant el contacte púnic i què va passar després de l'arribada dels romans a l'illa. La hipòtesi d'entrada és que durant el període púnic varen arribar elements nous que els talaiòtics varen adoptar; pel que fa al període romà les dades són poques i els materials presents dins els recintes de taula són realment escassos.

Finalment acabaré el treball amb les conclusions adients, mostrant les solucions dels problemes, resumint el treball que s'ha fet fins ara pel que fa a l'investigació de la cultura Talaiòtica i la conquesta romana de l'illa. I dedicaré uns paràgrafs a plantejar algunes propostes pel futur de l'arqueologia de Menorca i el que es podria fer per tal de millorar el coneixement que es té de la cultura Talaiòtica i la pervivència dels seus assentaments en època romana.

2.1 Metodologia

Aquest treball, com hem dit al principi, és un estat de la qüestió per tal de veure com estan les investigacions en torn a l'època romana de l'illa de Menorca. Per tant la metodologia seguida per a portar a terme la redacció del treball ha consistit en un buidatge de la bibliografia que hi ha editada referent al tema. He intentat utilitzar les publicacions més actuals que hi ha, però en alguns temes ens hem de guiar a través de publicacions dels anys 80 i 90 ja que actualment no hi ha hagut un treball important de renovació i publicació quant als estudis anteriors.

A part del buidatge de revistes i llibres, he utilitzat algunes memòries arqueològiques d'alguns jaciments, tot i que no n'hi ha molts, degut a que les seves excavacions es varen fer en un moment en que la legislació encara no contemplava el fer obligatori presentar

aquests informes; hi ha molts jaciments que tenen poca o gens d'informació. Així doncs, ens trobem davant un panorama difícil, ja que molta de la informació no està present i, per tant, hi ha moltes dades que se'ns escapen. Aquests buits s'han d'intentar completar amb excavacions actuals i amb la publicació de les memòries que falten i de les excavacions que s'estan portant a terme. Així tindrem una visió molt més completa i apta per a les futures investigacions.

La meua intenció també és posar-me en contacte amb alguns arqueòlegs que han treballat en aquesta zona i informar-me sobre els projectes més actuals que s'estan portant a l'illa en torn al tema, i veure quines són les seves opinions sobre alguns temes; a més de visitar els museus per tal de poder observar el material trobat en les diferents excavacions.

Es tracta d'un treball per tal d'observar quines són les investigacions i els estudis que fins ara s'han dut a terme a Menorca, sobretot centrats en les actuacions damunt els poblats talaiòtics que ens proporcionen informació sobre la pervivència de la seva ocupació en època romana. Aquest estat de la qüestió m'agradaria completar-lo amb unes conclusions acurades i amb un intent de plantejar els pròxims treballs que seria interessant projectar en un futur per tal de tenir una visió molt més àmplia del que va passar des del 123 aC fins a la caiguda de l'imperi romà a Menorca i, sobretot, centrant la nostra mirada en els antics poblats talaiòtics.

Quant a la redacció del treball és important destacar dos elements. He decidit no posar notes a peu de pàgina durant la redacció dels diferents apartats. La raó per la qual he decidit fer això, és per que crec que la lectura és molt més fluida si la informació està tota en el text. Prefereixo, abans de posar notes a peu, posar informació entre guionets, la informació d'aquests és interessant per a comprendre el contingut dels diversos apartats però sense distreure del tot la lectura del treball.

A part del tema de les notes hi ha el tema de les cites, en aquest cas he decidit utilitzar la cita americana; en el cas de que hi hagi parts del treball que siguin extretes d'obres d'altres autors, la cita marcarà l'autor, l'any d'aquella obra i la pàgina. Hi ha alguna d'aquestes cites en les quals es nomena un autor i una de les seves obres però aquests es troben anomenats a dins d'una altra obra de més envergadura, per això mostrarem la cita de les dues obres i direm de quina ha sortit cadascuna. Per exemple, si a l'Enciclopèdia de Menorca l'autor ens parla d'un element important que es basa en el que ha dit un altre

autor, la cita estarà modificada i ens dirà que la informació prové d'un autor i la seva informació ha estat utilitzada a dins l'Enciclopèdia.

2.2 Problemàtica

Pel que fa a problemes, crec que un dels primers serà a l'hora de plantejar el treball en si. Menorca és un territori amb un percentatge força alt de jaciments arqueològics per quilòmetre quadrat i les restes ceràmiques que demostren la continuïtat del poblament apareixen en un gran nombre de poblats talaiòtics. Per tant serà difícil fer la tria de quins analitzar ja que no puc en aquest treball analitzar-los tots. A part d'això es tracta d'un tema extens, ja que el procés de romanització no es pot tractar a la lleugera. Tot i així, abans de res he de pensar en situar el context anterior a la conquesta; el fet de ser una cultura molt local m'obliga a presentar un resum dels principals trets que destaquen d'aquest poble i que es veuen relacionats amb la conquesta romana posterior.

A l'hora de plantejar el treball hi ha un altre tema que és força important i amb el qual s'ha d'anar en compte, es tracta de la limitació temporal. El problema és que no podem acursar el temps, i el fet d'haver d'explicar la part talaiòtica ens retrocedeix l'inici de les explicacions als inicis de l'època del bronze. En canvi, a l'hora de finalitzar crec que no existirà cap problema ja que la majoria dels assentaments talaiòtics s'abandonen en el segle II i, per tant, utilitzarem aquesta data per a finalitzar el treball.

Una part importantíssima d'aquest treball és la bibliografia que hi ha sobre el tema. Pel que veurem, crec que hi ha una manca important de bibliografia sobre el període romà a Menorca, tot i que es coneixen una mica més les zones urbanes que les rurals, la manca d'estudis i publicacions és present en els dos àmbits. Molts dels autors que s'han dedicat a aquesta etapa, i s'han interessat pel procés de romanització han fet més un recull tipològic i per tant cronològic de les ceràmiques que apareixen en els poblats que no pas analitzar quin paper juguen aquelles en els jaciments.

Així doncs, partim des d'un sistema poc efectiu de dades que ens complicarà una mica el treball a l'hora d'analitzar publicacions, ja que són antigues tot i que n'hi ha d'actuals però amb algunes mancances. Tot i aquest panorama en relació als anys anteriors, hem de reconèixer que actualment s'està obrint una nova porta a aquest tipus de publicacions. Els arqueòlegs estan més interessats, i sobretot la gent, a conèixer aquestes cultures i sobretot el passat del seu territori.

Seguint els passos de les publicacions, ens trobem amb les memòries d'excavació. Menorca, com ja hem dit abans té la desgràcia de que moltes excavacions en aquests jaciments es varen realitzar durant la primera i la segona meitat del segle XX. En aquests períodes, la legislació referent a l'activitat arqueològica no estava desenvolupada i l'obligació de presentar algun tipus d'informe quan s'acabava un projecte en un jaciment encara no es contemplava. Per tant ens trobem amb un panorama força fosc pel que fa a la informació que hi ha sobre aquestes excavacions. El gran problema d'això és que no es poden conèixer cap tipus d'estratigrafies, molts fragments que actualment es troben en els museus no es sap d'on procedeixen, etc.

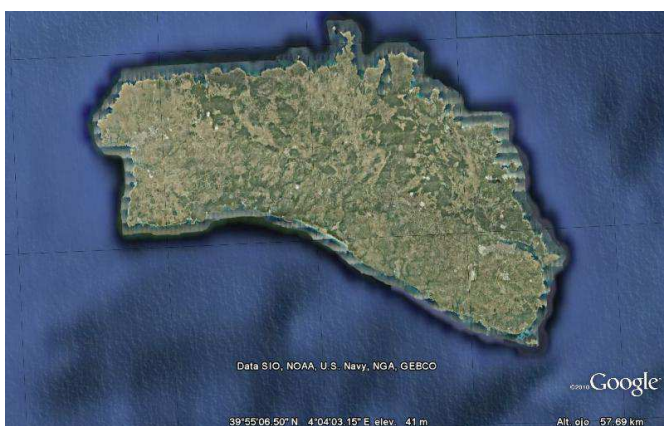
Quant al contingut del treball he tingut alguns problemes com ara el de les fonts. Tot i que no n'hi ha moltes, estan molt disperses en les diferents obres dels autors clàssics i a més, la majoria de cops només apareixen mencionades les Balears en una frase de tota l'obra. Per tant, és molt difícil que pugui repassar totes aquestes obres on apareix informació sobre Menorca i la cultura Talaiòtica.

A més, cal destacar, que un dels llibres més interessants on segurament es podria trobar informació que ningú coneix sobre la conquesta romana de les Balears està perdut. El que si es sap, és que és un volum de la Gran obra de T. Livi, concretament el número LX, ja que hi ha un volum índex que ens diu que el tom LX explica els fets i les campanyes de Q. Cecili Metel a les illes de Menorca i Mallorca.

El tema de la cronologia, sobretot de l'etapa talaiòtica que està present en aquest treball, també ha provocat algun problema. Els diferents autors que parlen sobre la cultura Talaiòtica i les seves fases no es posen d'acord en aquest tema, cada un segueix unes teories i es basa a partir d'unes datacions diferents a la de l'altre. El problema que tinc és que quant parlo d'un moment concret no se a quin autor seguir per tal d'introduir-lo en una fase concreta del Talaiòtic. Ll. Plantalamor crec que retrocedeix massa les dates que marquen aquestes diferents fases, mentres que V. Llull basa les etapes del Talaiòtic Balear a partir d'unes datacions fetes al poblat de Son Fornés Mallorca. A més d'aquest desacord, el principal problema és la manca de datacions; ara en els últims anys és un tema que s'està prenent més seriosament, però es difícil establir resultats segurs, ja que per aquesta cronologia del final del bronze i l'edat del ferro, el C14 dóna un marge d'error massa gran per tal d'establir cronologies prou exactes per investigar el tema i arribar a conclusions. Així doncs, el principal problema que hem de plantejar davant

d'aquesta polèmica referida a les cronologies és quin dels autors hem de seguir per a realitzar el treball.

3. ÀMBIT GEOGRÀFIC DE MENORCA

. Imatge 1 i 2. Situació dins el Mediterrani i imatge de l'illa de Menorca. Font: Google Earth.

L'illa de Menorca es troba situada en el Mediterrani occidental, al mig, gairebé, de les costes de Provença, les del nord d'Àfrica, la Península Ibèrica i les illes de Còrsega i Sardenya. Aquesta és una situació estratègica que ha condicionat la seva història. Situada a l'extrem més oriental i septentrional de l'arxipèlag Balear, el seu centre es troba en el creuament del paral·lel 40 N i del meridià 4 E , gairebé al centre del Mediterrani Occidental.

Menorca té una superfície de 701,80 quilòmetres quadrats, i dins el Mediterrani és l'illa amb menys atributs continentals, entenent com a tals la grandària, l'alt relleu, etc. Es tracta d'una illa petita, tot i que es troba dins les més grans del Mediterrani; i força allunyada del continent en comparació a les altres. Tot això ha tingut unes repercussions tant físiques com humanes al llarg de la història.

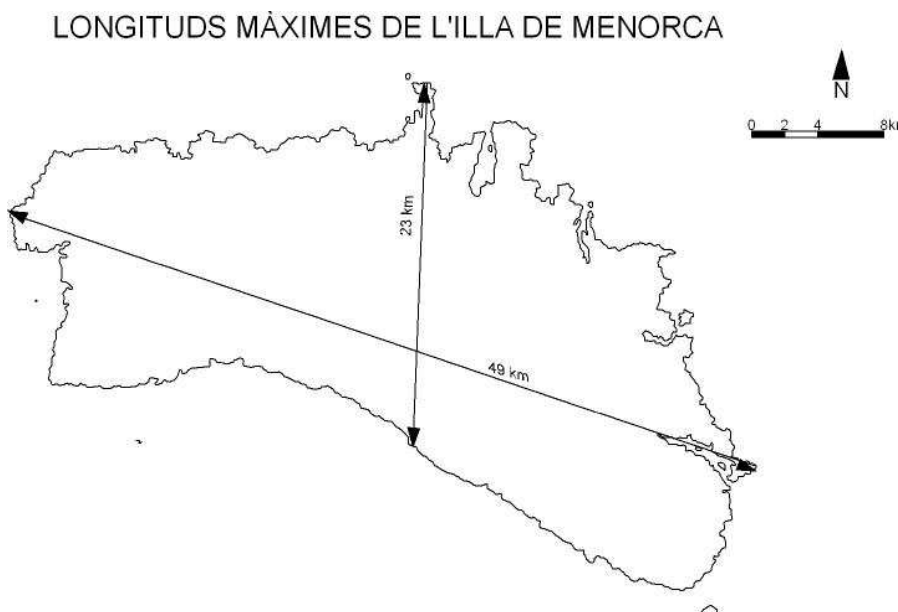
Segons M. À. Casanovas, Menorca és un espai a escala humana, una illa feta a mesura de l'home. Si una persona puja al cim més alt de l'illa – uns 356 metres sobre el nivell

del mar – s'adona de que es poden observar els seus límits per tots costats. És això el que fa que un ésser humà no se senti insignificant davant la natura, el fet de veure que tant els camins, els turons, els barrancs, els boscos i les planes, i sobretot els quilòmetres de paret seca, són abastables a l'individu. Però sobretot no hem de creure que per ser una illa petita la homogeneïtat regna en el seu territori, sinó tot el contrari. Menorca és una illa de gran diversitat, sobretot paisatgística, és un de tants microcosmos insulars, petits móns en miniatura fets a mida de l'home (Casasnovas; 2005: 31).

Un punt clau a l'hora d'analitzar un territori illenc és la delimitació del territori. Un sap perfectament, quan parlem d'una illa, on està el seu límit; a diferència del que passa al continent, per molt que hi hagi fronteres, són construccions humanes que molts cops no divideixen a la perfecció un àmbit territorial, recordant alhora que durant molts de segles han anat canviant.

Menorca compta amb uns 200 quilòmetres de costa, que dibuixen una illa allargada, alguns diuen que en forma de mongeta o de ronyó. Però el més important és que aquesta costa no és homogènia, sinó que hi ha grans diferències entre la costa septentrional i la meridional, aspecte que té les seves conseqüències a l'hora de l'establiment humà. Les distàncies dins de l'illa són relativament curtes, i això traslladat a l'antiguitat significa que en un dia es podia anar de punta a punta. Ens trobem amb una distància longitudinal màxima de 49 quilòmetres des del cap de Bajolí fins a l'esperó de la Mola, i un amplada màxima de 23 quilòmetres des del cap de Cavalleria fins a les platges de Son Bou.

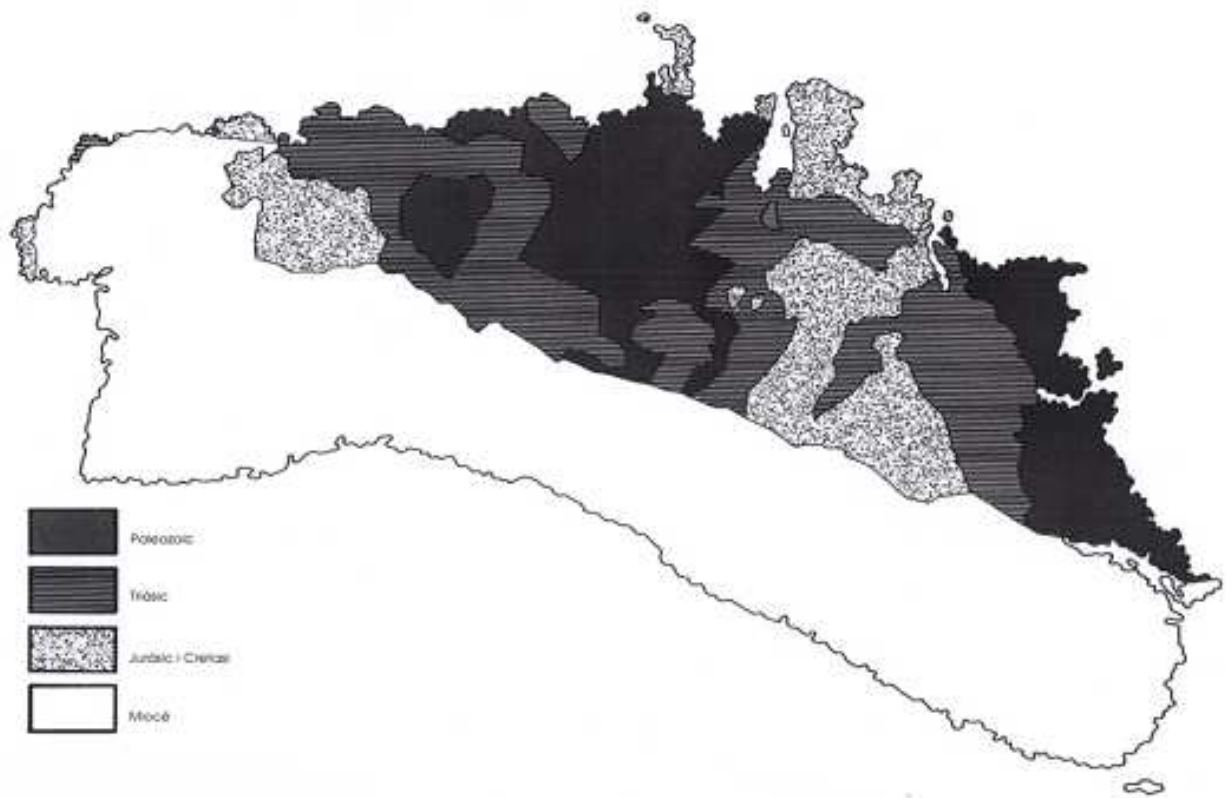
LONGITUDS MÀXIMES DE L'ILLA DE MENORCA

. Mapa 1. Longituds màximes dins l'illa de Menorca. Andreu Torres, dades extretes de Casasnovas, et al.; 2001.

Tot i ser una illa de dimensions petites Menorca no és uniforme, sinó que geològicament hem de destacar diferents elements. És l'única illa de les Balears amb afloraments de materials paleozoics, i la seva heterogeneïtat a l'hora de distribuir els diversos materials al voltant de l'illa fa que puguem plantejar una divisió de l'illa en dues grans zones: la zona nord i la zona sud.

La zona septentrional, situada al nord de la falla que divideix l'illa, és la part més heterogènia, formada per materials de diverses èpoques, la col·locació de les quals és totalment aleatòria formant un trencaclosques sense cap mena d'ordre. Ens trobem amb afloraments de materials de l'època Paleozoica, del Triàsic, del Juràssic i Cretaci. Aquesta zona es caracteritza per ser la de més relleu de l'illa, amb petits turons però nombrosos i valls amples i poc pregones. Les roques que més predominen en aquest territori són les silícies.

. Mapa 2. Mostra la composició geològica del sòl de Menorca. Font: Juan, G.; 1993.

La segona zona situada al migjorn de la falla és totalment homogènia i planera, tot i que està atravesada per un gran nombre de barrancs d'origen càrstic, la majoria dels quals tenen el seu inici a la falla central i acaben a la costa formant moltes de les cales actuals. El material que forma aquesta zona està format per calcarenites carbonatades

miocèniques, que a l'illa es coneix popularment amb el nom de “marès” - es dona aquest nom degut al gran nombre de fòssils d'animals marins que conté.

La insularitat és un element a tenir sempre present a l'hora d'analitzar Menorca i qualsevol illa. La seva situació a la Mediterrània l'ha convertit – quan les tècniques de navegació han estat prou bones – en una cruïlla de camins. La comunicació amb tota la conca del Mediterrani occidental ha fet que en el territori arribessin moltes influències de pobles diferents, des dels grecs, passant pels fenicis i romans, els musulmans, anglesos, etc. Aquest fet de situar-se en una cruïlla de camins ha obert l'illa a l'exterior i ha permès que no es tanqués en si mateixa. Ja sabem que cada illa ha intentat la màxima autosuficiència i mantenir les seves tradicions, però degut a que els recursos són limitats i que l'influència i el comerç amb altres territoris és innegable, els habitants de les illes s'han vist amb la necessitat d'adaptar-se i d'incorporar a la seva tradició algunes coses de les cultures exteriors.

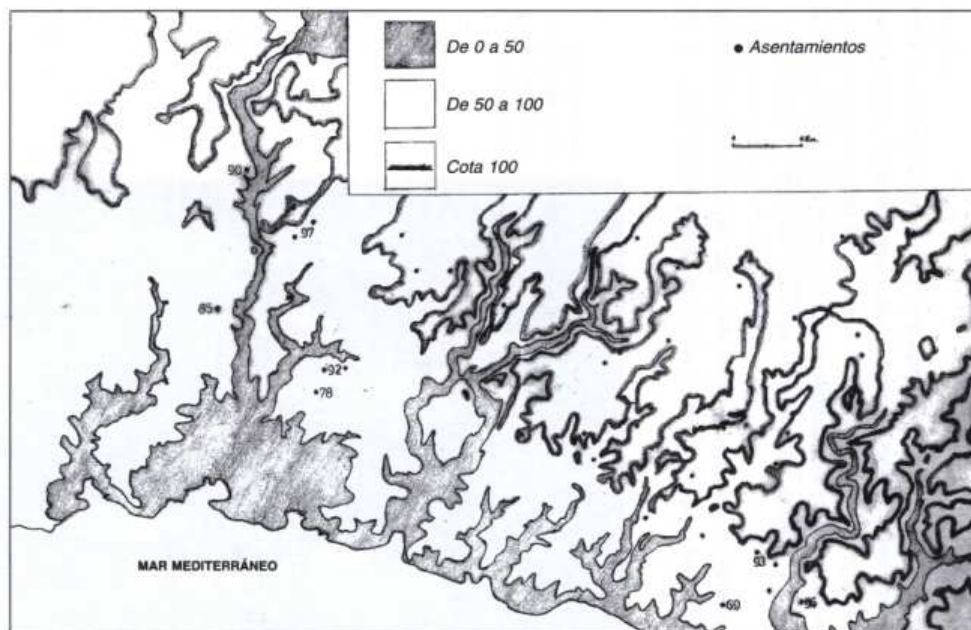
L'illa de Menorca ha estat molt tractada en diverses obres i articles, i la seva fortuna ha variat depenent de l'autor. Alguns autors han creat tòpics amb la seva descripció de l'illa com ara el geògraf i polític aragonès Isidoro de Antillon, que va parlar d'ella com *una roca sembrada de terra*. M. À. Casanovas parla en la seva *Història de Menorca* d'un llibre de text dels anys setanta que descrivia el territori com un *peñasco con poca tierra útil*. Aquestes definicions troben el seu origen en la gran quantitat de pedres que hi ha a l'illa, i que des d'antic els seus habitants han sabut aprofitar per tal de fer les seves cases i els seus edificis principals com ara les navetes, els talaiots i els recintes de taula, arribant més endavant fins a les parets seques i les grans barraques – pels remats d'ovelles generalment -, que a part de delimitar els terrenys i guarir als ramats de la pluja o del vent, serveixen per alliberar la terra d'aquest roquissar i així poder cultivar-la.

3.1 La relació entre l'assentament humà i el paisatge illenc

Segons G. Juan són tres els factors que condicionen l'assentament humà de l'illa de Menorca fins gairebé el segle XVIII: l'estructura geològica, la configuració morfològica i la vegetació clímax (Juan; 1993: 16).

El primer que ens trobem és la importància de la disposició de les formes de relleu envers els primers pobladors que varen arribar a l'illa. La forma de la costa i sobretot del relleu interior condicionen en un alt grau la dispersió de la població en el territori. Cal fer un incís i recordar que al nord ens trobem amb una costa força abrupta i plena d'esculls marins, en canvi la zona del sud està formada per una costa molt més suau i plana, més apta per l'establiment de poblacions humanes.

A l'interior les coses no són diferents, ens trobem amb una zona de tramuntana on hi ha les principals estructures de relleu; no són molt altes però són gairebé desconegudes a la zona sud. La zona sud està surcada pels barrancs, aquests elements s'han de tenir en compte a l'hora d'analitzar l'assentament i la permanència dels grups humans dins l'illa, ja que poden ser un bon lloc per a practicar l'agricultura. Aquesta utilització dels barrancs com a lloc de cultiu ha estat documentada en època islàmica però no es constata durant l'època prehistòrica i clàssica. Els fons de barranc són llocs que necessiten una gran inversió de treball per tal de preparar-los per a cultivar. Hem de pensar que els talaiòtics varen invertir aquest treball en preparar aquestes zones per a l'agricultura?

. Mapa 3. Imatge de la zona de barrancs a la zona de Migjorn. Extreta de Juan, Q.; 1998.

Quant a la configuració morfològica, és important la transcendència que té l'estudi de la tectònica alpina i la neotectònica moderna segons G. Juan. La primera està relacionada amb els moviments de les plaques tectòniques de fa milions d'anys i la segona encara ens afecta avui dia. Aquests moviments són importants sobretot a la zona de la falla que

posa en contacte la zona de tramuntana amb la de migjorn. Aquesta és la raó per la qual a l'hora de l'arribada dels pobladors a l'illa de Menorca, aquests es varen establir més a la zona sud que a la nord. El que cal destacar és que els antics moviments tectònics varen crear grans valls a les línies de contacte entre tramuntana i migjorn que varen restar inundades durant molt de temps ja que eren molt difícils de drenar i el pendent en que es troba l'illa en aquesta part és contrari a la possibilitat que l'aigua marxi cap al mar. És per això que aquesta zona va restar gairebé deshabitada, degut a la poca higiene que tenen aquestes zones d'aigües estancades i a la no possibilitat de conrear les terres, fins el segle XVIII quan s'aconseguirà drenar-les i aprofitar-les per al cultiu i per a l'establiment de població. No hem d'oblidar que durant la fase Talaiòtica i la fase romana hi ha alguns assentaments que se situen a la part nord de l'illa tot i que en comparació als assentaments de la zona sud són una minoria. Segurament hauríem de tenir present algun tipus de producció que només es pot portar a terme a la zona nord, com ara l'extracció de la pedra per fer els molons que ens trobem en els poblats de la zona sud, etc.

Per últim, hem de fer un incís per parlar de la vegetació de Menorca. Degut a la seva col·locació al mig del Mediterrani occidental, Menorca es caracteritza per tenir una vegetació pròpiament Mediterrània, és a dir basada en els boscos d'alzina i les seves comunitats i els boscos d'ullastre i les seves comunitats, deixant a part la vegetació dels litorals, força diferent a aquestes dues comunitats, sobretot a la zona nord. Hem de tenir present que aquesta és la vegetació present a l'illa sense dependre de l'acció humana (Juan;1993: 18). El fet de que Menorca actualment tingui un clima molt semblant al que tenia a l'antiguitat fa possible pensar en aquest tipus de vegetació, que canviaria posteriorment a través dels conreus dels talaiòtics i la introducció de la vinya i l'olivera durant l'etapa romana.

Ens trobem davant una area delimitada, petita però on l'activitat al llarg de la història no ha deixat d'estar present. Des dels primers pobladors al voltant del 3000-2500 aC, Menorca no ha deixat mai d'ésser habitada. La seva estructura ha estat clau per a l'assentament de la població al llarg de la història. Així a partir d'aquest treball intentarem desenvolupar quin paper va jugar també l'estructura del medi durant l'època talaiòtica i romana; pobles que varen habitar l'illa durant el període cronològic en que ens movem en aquest treball.

4.LES FONTS CLÀSSIQUES SOBRE LES BALEARS: GEOGRAFIA I ORÍGENS

Es tracta d'un dels elements claus a l'hora de començar qualsevol treball de recerca. Les fonts s'han convertit en l'element bàsic, és el primer punt que cal tenir en compte per tal d'introduir-se dins un tema de recerca. Per a aquest ens centrarem en les fonts clàssiques que parlen sobre les illes Balears. És ben sabut per tots, que aquests textos que provenen de l'antiguitat, han de ser utilitzats amb molt de compte. Són escrits que responen a la mentalitat i les idees d'una persona en el moment que varen ser escrits, i aquestes hauran quedat plasmades a sobre el paper; per tant, no tenim al davant la realitat dels fets que varen succeir sinó que tenim el punt de vista d'una persona que escriu en un moment determinat sobre aquells fets. Tot i així podem intuir que es basen en un punt de realitat, malgrat que sigui un element molt petit en relació a la part d'imaginació i mentalitat que integra l'autor en la història. Un element important per tal de tractar aquest tipus de fonts és el mètode crític, que ens ajuda a discernir el que és realitat i el que és simplement afegit per l'autor.

Un fet que sorprèn i que crec hauríem de destacar, és que ja en aquell temps, els autors diferenciaven l'arxipèlag en dos grups d'illes, un anomenat *Pitiüses*, format per Eivissa i Formentera, i un altre anomenat *Gimnesies*, format per Menorca i Mallorca. Els primers fragments on apareixen les illes se situen a partir del segle III aC en endavant, i en ells destaquen autors com ara Diodor, Estrabó i Polibi. Però, varen ser aquests textos, contemporanis al final de la cultura Talaiòtica, escrits degut a la presència a les illes d'aquests autors, o simplement es varen basar en les paraules de comerciants que hi havien arribat alentats pel comerç púnic que dominava l'arxipèlag? És una pregunta difícil de contestar, però pel que sembla, podríem dir que cap dels autors que parla en aquests moments de les Balears va estar allí; el més probable és que escrivissin a partir de les notes dels seus emissaris o comerciants que parlaven sobre les terres que visitaven.

A més d'autors grecs, els romans també varen tenir curiositat per escriure sobre les illes, situant-les dins grans obres d'història i de geografia del món conegut. Els textos escrits pels autors grecs varen servir com a base per a aquests autors.

Entrem, doncs, en un tema interessant sobre la *emulatio* i la *imitatio* entre els autors grecs i romans. Sabem que molts dels escrits romans estaven basats en obres d'autors grecs, aquest fet que es pot interpretar com una herència cultural, un simple intent d'imitar la gran cultura que els grecs havien acumulat – *imitatio* -, però pels romans era vista com l'intent de superar els seus mestres – els grecs -, dels quals agafen gran part de la seva cultura -*emulatio*.

Tot i que en aquest apartat ens dediquem només a les dades geogràfiques i de l'origen de la població illenca sabem que hi ha fonts que parlen sobre algun tipus de pràctica i costums dels talaiòtics. El principal problema a l'hora d'analitzar aquest tipus de fonts és que no sabem de quina illa es parla quan descriuen els costums de la societat talaiòtica. Actualment sabem que entre les dues illes hi havia diferències, per tant a l'hora d'analitzar les fonts podem intuir que els costums i pràctiques que en elles es descriuen no poden ser atribuïts a les dues illes alhora. Les diferències arquitectòniques, sobretot en alguns edificis, en elements ceràmics i altres que es poden observar actualment, ens indiquen que la diferència entre les dues illes i les seves cultures és patent. Al no diferenciar els dos territoris en dites fonts, no ens serveixen molt a l'hora d'analitzar els costums de la cultura Talaiòtica menorquina en concret.

En el contingut dels textos podem observar que tant els autors grecs com els romans parlen de fets idèntics i que molts cops les descripcions són pràcticament iguals. Com hem dit abans, a l'hora d'escriure sobre les illes i molts altres territoris, els romans utilitzen els escrits dels autors grecs com a base per a les seves obres, per tant ens trobem amb un primer problema i és que algunes de les fonts, majoritàriament, no ens donen informació del moment en que estan escrites sinó d'un temps enrere. Un exemple clar el trobem a l'obra de T. Livi, el qual es basa en Polibi per escriure sobre les Balears. Les fonts clàssiques ens parlen d'un seguit de temes interessants però que no podem creure al peu de la lletra. Ens trobem davant el que és la visió d'una cultura “superior” cap a una “d'inferior” i que per tant molts dels seus caràcters eren caricaturitzats o molts cops ridiculitzats, per tant avui dia no tenim molt clar quines coses són reals i quines no. Aquestes condemnes a partir d'uns ulls civilitzats cap aquells que no ho eren, tant eren gregues com romanes. Sabent com es comportaven els grecs i els romans i quina era la seva ideologia i visió dels altres pobles, quins eren els seus costums i quins els seus problemes; podem descobrir moltes coses a partir dels seus textos: tots els seus escrits poden ser interpretats, fins i tot els seus silencis. La visió crítica vers els textos grecs i

romans ens servirà per a conèixer més d'aprop la cultura talaiòtica just abans de l'arribada dels romans a l'illa – recordant que a partir del segle VI aC. els habitants de l'illa ja tenen els seus primers contactes comercials i que per tant els romans no són els primers en posar-se en contacte amb la cultura Talaiòtica - és en el segle VII aC. quan es crea la colònia púnica de *Ebusus* i a partir del segle VI aC. s'inicia un contacte comercial entre aquesta ciutat i les dues illes de Menorca i Mallorca -.

La visió que es té de l'indígena a les fonts clàssiques que parlen de les Balears és una imatge adaptada a l'imaginari que tenen tant la cultura grega com la romana sobre els pobles allunyats del seu centre de poder. Els textos que descriuen el caràcter i el territori dels indígenes, però sobretot el seu caràcter són transportats des del bagatge cultural de l'autor als seus lectors.

Segurament ens trobem davant textos on els grecs i romans es consideren superiors als pobladors indígenes de molts territoris conquerits i per tant la imatge que ens transmeten de la cultura de l'altre és en molts casos diferent a la realitat. L'afirmació de la superioritat d'un mateix davant l'altre provoca l'assimilació d'aquest a la natura – el caos -, una situació de barbàrie on no existeix la civilització, entesa aquesta com a ordre – la *Polis* i la *Ciuitas* - . L'element de salvatge està identificat en moltes fonts clàssiques amb el fet d'anar despulats o simplement vestits amb unes pells burdes. Treure aquest element civilitzador que és la vestimenta – que Grecs i Romans tenen molt clar -, és un fet que ens indica i dóna força a la teoria de que la imatge grega i romana dels pobladors de les illes està desvirtuada. Podem saber avui dia a partir de les restes arqueològiques que els indígenes que habitaven les illes de Menorca i Mallorca no anaven simplement amb pells; sinó que s'han trobat agulles, les quals demostren que les vestimentes estaven treballades; a més s'han trobat elements de les vestimentes, com ara botons, i tipus d'atuells per ornamentar el cos i acompanyar la vestimenta com ara bracerols, collars, etc.

Així els textos d'aquests autors actuen com a font per a l'imaginari col·lectiu dels pobles bàrbars que existeixen al voltant de la ciutat i que per tant s'han de conquerir per tal que els seus habitants entrin en contacte amb la civilització i així poder explotar els seus recursos en favor seu.

Uns dels temes que més importància tenen dins les fonts són el de les dades geogràfiques i el de l'origen de les illes, tant pel seu nom com per l'arribada dels seus habitants. Són molts els autors que descriuen la grandària de les illes i la seva col·locació a dins del Mediterrani. Són Plini i Estrabó els dos autors que més bé descriuen les illes, descrivint les seves mesures i sobretot diferenciant els dos conjunts del mateix arxipèlag.

“La major de les *Gimnesies* té dues ciutats, Palma i *Pollentia*, una mira cap a llevant, l'altra cap a ponent. Manca poc perquè la llargària de l'illa sigui de 600 estadis i l'amplada de 200. [...] la més petita dista uns 270 estadis de *Pollentia*. Quant a la seva grandària, hi ha molta diferència amb la major, però pel que fa a la seva fertilitat no li és inferior en res” Estrabó, III, 5, 1.

“Per aquests mars les primeres de totes les illes són les anomenades pels Grecs *Pitiüses*, degut als brots de pi; ara ambdues s'anomenen *Ebusus*, amb una ciutat Federada, separada per un estret feu. [...] Els grecs anomenaren *Gimnèsies* les Balears – Iluïtadores amb fona -. La major té 100.000 passes de llargària i un perímetre de 475.000 (...), la menor dista d'aquella 30.000 passes, amb una llargària de 40.000 i un perímetre de 150.000 (...) ...” Plini, *Hist. Nat.*, III., 76-77.

Dins aquests dos fragments, que crec són els més indicatius per aquest primer aspecte que comentem ens trobem amb alguns elements que cal destacar. El primer és la diferència entre els dos autors en la descripció de les mesures de les illes; Estrabó no ens parla de la llargària ni l'amplada de Menorca, però si ho fa Plini i dóna deu quilòmetres més del que actualment té l'illa. Segons Plini Menorca tenia una llargada de 59 quilometres quan en realitat són 49, això demostra que no hi havia les eines tant exactes com ara, però no anava desencaminat. És interessant el detall que tenen aquests escriptors per tal de situar l'illa dins el Mediterrani. Sembla que realment era un punt important dins les rutes comercials i per això era necessari tenir-la situada el millor possible en els mapes. Tot i així ens trobem ja, amb aquest dos fragments, amb un element que serà present al llarg del tema de les fonts, i és la contradicció entre els diferents autors; que aquí podem observar pel que fa a les distàncies.

El segon tema, el dels noms de les illes i els orígens de la seva població també és un element destacat dins les fonts clàssiques quan parlen de les Balears.

Els seus diferents noms provenen de diferents indrets degut a la cruïlla de camins que aquestes illes varen ser durant l'antiguitat. Sembla que és un tema poc interessant però diversos autors donen importància a l'etimologia del nom de les illes i donen informació sobre el seu significat. Aquest ha estat i segueix essent un dels temes de discussió entre els investigadors.

“Hi ha una illa anomenada *Pitiüsa* que rep aquesta denominació per la gran quantitat de pins que hi creixen (...). Just enfront d'Ibèria hi ha unes altres illes anomenades *Gimnesies* pels hel·lens, perquè els habitants vivien nus de vestit a l'estació de l'estiu, però pels nadius i pels romans són anomenades “*Balearídes*” perquè llancen amb més habilitat que tots els homes pedres grosses amb les fones”. Diodor Sícul, V, 16-18.

“Als quals els grecs anomenaven *Gimnesis*, perquè passen l'estiu nus. Són anomenats Balears pels disbars del dard , o bé per Bali, company d'Heracles, deixat allà quan Heracles es dirigia cap a Gerió”. T.Livi, *Periochae* I. LX.

“Entre les Hispànies i Mauritània hi ha les illes Diana, Lesbos i *Ebusus*, des d'aquesta illa a Cartagena hi ha CCCC estadis i des de l'illa abans esmentada a les Balears hi ha CCC [...]” Itin. Antonioni Augusti, 510, 2-512, 2.

“Les Balears són dues illes d'Hispania: *Afrosíades* i *Gemnesíades*, una major i l'altra menor, per la qual cosa el poble també les anomena Mallorca i Menorca. En aquestes illes per primera vegada es va inventar la fona, amb la qual es tiraven pedres, per això són anomenades Balears, perquè en grec *Ballein* significa “tirar”. S. Iisidor, *Etym.*, XIV, 6,44.

Com podem observar, i no són els únics exemples, el nom de les illes de les Balears ha anat canviant depenent de qui les anomenés. Pel que diu Diodor, sembla que els propis habitants de Menorca i Mallorca les anomenaven Balears; Pausànies utilitzà aquest terme per referir-se a un grup d'ibers pròfugs a Sardenya. Aquesta hipòtesi no té més que la semblança fonètica.

“Uns Líbis o Íbers de la tropa auxiliar dels cartaginesos que havien arribat a una discussió pel botí, i com estaven encolerits havien desertat, anaren a establir-se també ells als llocs elevats de l’illa. El seu nom és *Balaroi* segons la llengua dels Corsos. Així doncs els corsos donen el nom de *Balaroi* als pròfugs”. Pausànies, X, 17, 9.

Diversos autors creuen que el nom de Balears deriva del mot grec *ballein* que significa “disparar”, nom que es relaciona en la importància i el renom que varen tenir els foners de les illes de Menorca i Mallorca en les guerres de l’antiguitat. A més de Balears, els grecs varen anomenar *Gimnesies* a aquestes dues illes, mot provinent del grec *Gymnòs* que significa “nu”. Aquesta denominació, segons expliquen els textos, prové de que els habitants de les illes anaven nus a l’estiu.

Cal destacar en aquest apartat, el possible origen semita que sembla tenir el topònim Pitiüsa – degut a la dominació púnica que va patir aquesta illa -, que diversos autors assenyalen en el seu text. Aquest mot està relacionat amb el pi, així com *Ebusus* es relaciona amb la paraula grega *Ibosim*, la qual significa “illa dels pins”; sembla ser que Eivissa era, i encara és, una illa on hi predominen els pins.

Estrabó anomena les illes Balears com les dues *Gimnèsies*, però diu que també varen ser nombrades com *Balearídes* (Estrabó, III, 5,1). M. Orfila comenta que aquesta denominació que sol ser interpretada com a una derivació etimològica del grec *Ballein* – llançar - (Dominguez-Montero; 2005: 174), podria ser interpretat des de la perífrasi d’un terme púnic, compost de *ba’lé* - Senyor de..., mestre de...- i *yaroh* – llançar -, que tindria com a resultat el significat de “mestres del llançament” que portaria a “Les illes dels foners” (Nadal; 2000: 32).

Degut a la romanització de les Balears les seves illes varen rebre noms que han derivat en els actuals i que fan referència a la grandària d’aquestes. Es tracta de *Maiorca* i *Minorca* que han donat peu als actuals Mallorca i Menorca.

Finalment podem assenyalar la presència de referències menys comunes com ara la de *Afrosiades* que es relaciona amb algun culte a Afrodita, deessa de l’amor. Pel que han dit alguns autors sembla que Sant Isidor es podria haver equivocat d’illes. Es mencionen també noms amb arrels foceas, termes acabats en –ussa.

A més del nom de les illes, els autors antics donen importància a un altre element força interessant, l’origen dels primers pobladors de les illes. Evidentment ens trobem amb

hipòtesis que actualment estan totalment desfasades, però és interessant observar les relacions que plantegen els autors clàssics i com s'expliquen aquests orígens, generalment relacionats amb la mitologia.

L'aposta general és explicar l'origen a partir de dos grans temes: l'origen grec, o l'origen púnic. Aquestes dues opcions eren les més contemplades en les fonts; els autors clàssics no tenien el material i el coneixement suficient per saber que l'origen d'aquells pobladors era més antic a la dominació grega i púnica.

En aquesta primera hipòtesi on es vol relacionar l'origen del poblament de les illes amb el món grec, el seu principal defensor és Licofró. Sembla ser que aquesta teoria es relaciona molt sovint amb els episodis mitològics, com ara que els habitants de les illes són guerrers de la Guerra de Troia que varen ser empesos pel vent fins arribar a les Balears. La història que explica Licofró és recuperada per Estrabó, que es converteix en el seu deixeble quant a aquesta teoria, tot i que l'adapta a les seves pròpies idees, però el rerefons hi és. Aquest tema de l'arribada de persones gregues a les costes de les Balears, va ser agafat per Costa i Llobera per a parlar de la "llegenda de Nuredduna i Melesigeni" (Blanes; 1990: 28).

"Aquests, que embolicats amb una pell espessa i rústica han fet la travessia com a crancs cap a les esculloses illes *Gimnèsies*, arrossegaran una vida sense abric, pobres, armats amb tres bassetges de dues cordes. Llurs mares ensenyaran l'art de disparar amb certesa als seus fills petits, en dejú. [...]". Licofró, *Alex.*, 633.

"Pot ser uns altres Beocis, als quals també moteja amb el nom de crancs, després de salpar cap a les esculloses i rocoses *Gimnèsies* arrosegaran una vida sense protecció, descalços, portant bassetges, enrotllant-ne una al coll, una altra a la ronyonada i amb la tercera a la ma, allà on llurs mares ensenyen als infants petits l'art de tirar amb la fona". Escoli de Licofró, 635.

"Alguns diuen que després de la partida de Troia les illes *Gimnèsies* foren colonitzades per ells (Rodis)... diuen també que els *Gimnets* són anomenats *Baleàrides* pels Fenicis, per això també les *Gimnèsies* foren anomenades *Baleàrides*". Estrabó, XIV, 2, 10.

És interessant observar com aquests pobres hel·lens que varen arribar a les costes són creats a la imatge i semblança de les descripcions dels indígenes que vivien a Menorca i que nosaltres sabem que no eren d'origen grec. El fet d'arrossegar una vida sense protecció, sense roba, es pot desprendre de la lectura del nom de *Gimnesies* que prové del grec *nu*, a més d'això es parla d'un tema que més endavant tractarem en detall, però que mostra com ja havien llegit textos d'altres autors que parlen del tema de la fona i el seu ensinistrament.

Les fonts clàssiques ens parlen d'un segon origen, el fenici. Aquests testimonis són una mica més tardans que els anteriors, tot i que cal destacar la figura d'Estrabó, que parla dels fenicis com a dominadors de les illes però no com el poble que va ser el primer en habitar-les - Estrabó, XIV, 2, 10 -.

“*Thomaene* i *Magón*, la que és anomenada Menorca. Els habitants d'aquestes illes foren els cananeus, que fugien de la vista de Iseus, fill de Nave”. Lib. Gen. Hyppoliti, 1, 216.

“En aquesta illa, que és la darrera de totes per la seva petitesa, magror i esquerp, els Cartaginesos hi fundaren dues ciutats, una a cada extrem: *Iamona* a ponent i *Magona* a llevant”. Sever, *Carta encíclica*, 2, 5. - Traducció de J. Amengual Batle -.

No es descarta que hi hagi una tradició literària que parli de l'origen púnic de Mallorca i Menorca a més d'aquests fragments, però si l'anterior ja era poc creïble aquesta ho és menys. Alguns autors parlen de que els noms de *Iamona* i *Magona* troben el seu origen en el món púnic - la ciutat de *Magona* es relaciona el seu origen amb l'hivernada del general cartaginès Magon; es creu va ser ell qui va fundar la ciutat al segle III aC -. Segons diu M. Orfila el fet de denominar així a les Balears és una tradició, el fet de que es trobin tant a prop de la factoria púnica d'*Ebusus* fa que els autors clàssics coneguin els topònims a través del món púnic.

A més, el Bisbe Sever, del segle V, parla d'aquest origen púnic relacionat amb els cananeus que varen fugir de la conquesta de Palestina per Josué, aproximadament cap el 1220-1200 aC

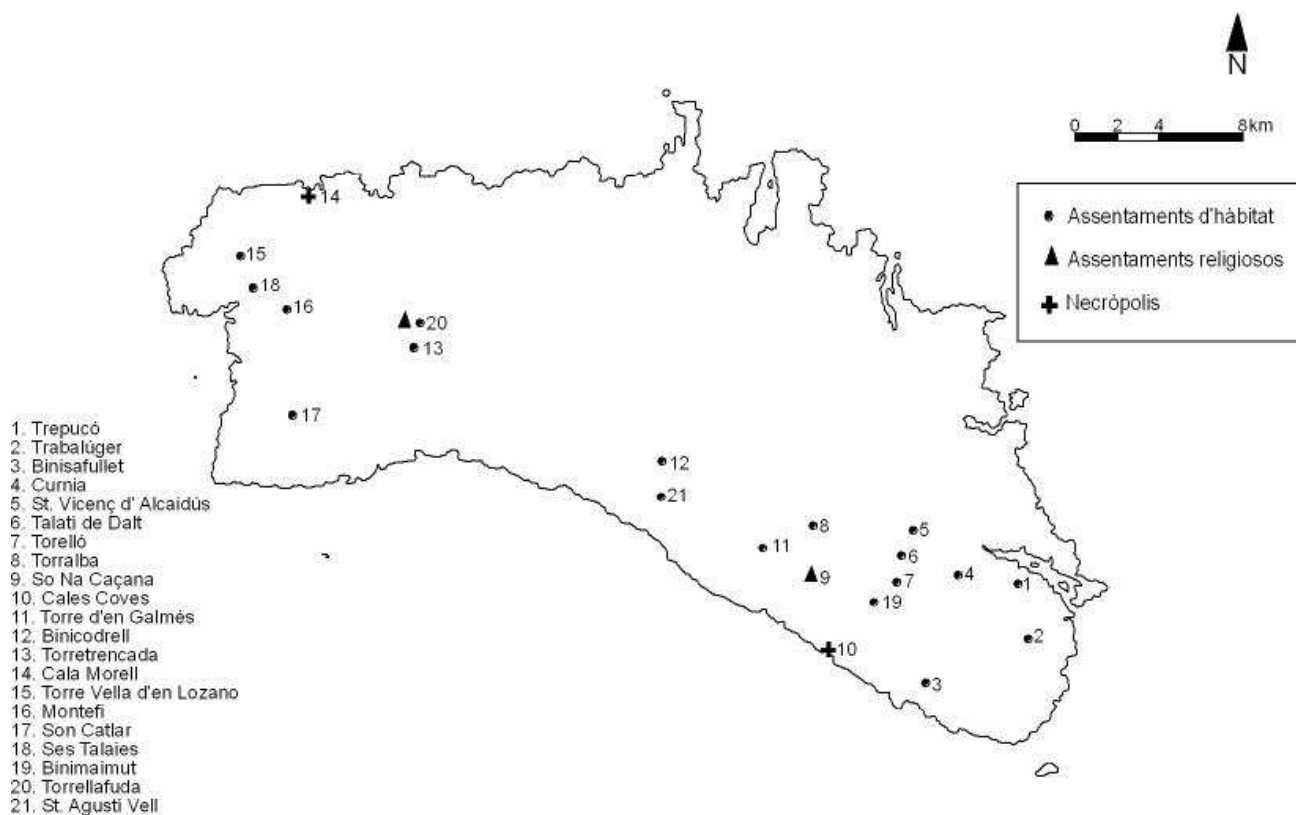
L'origen de les ciutats de *Iamo* i *Mago* és difícil d'esbrinar ja que al trobar-se situades sota les actuals ciutats de Ciutadella i Maó no es poden fer moltes excavacions, a part de que el seu subsòl està força malmès per totes les construccions que s'hi han portat a

terme. S'han fet algunes cates en les dues ciutats que han mostrat material púnic i romà. Les ciutats romanes sabem que sí han existit, a part de proves arqueològiques ens trobem amb epigrafia. El que no tenim tant clar és el fet de que els púnics creessin una ciutat en aquests dos indrets. El material talaiòtic també hi es present en algunes zones excavades però no podem assegurar del tot que l'inici de l'ocupació d'aquests llocs es produís abans de l'arribada dels púnics. Sembla que alguns autors tenen més proves per a l'origen púnic de Maó, degut a l'hivernada del general cartaginès al final del segle III aC, que no pas el de *Iamo*, tot i el seu nom.

Havent vist el que les fonts clàssiques diuen sobre Menorca, anem a conèixer ara la cultura Talaiòtica, les gents que habitaven l'illa abans de la conquesta romana a través de les restes arqueològiques.

5. INTRODUCCIÓ A LA CULTURA TALAIÒTICA

PRINCIPALS JACIMENTS TALAIÒTICS TRACTATS AL TREBALL

. Mapa 4. Mapa amb la situació dels principals jaciments Talaiòtics tractats en el treball. Andreu Torres, dades extretes de Orfila, et al.; 1979 i Juan; 1993.

Va ser Colominas Roca el 1920 qui per primera vegada va introduir el terme Talaiòtic com etapa de la prehistòria Balear - aquest terme va ser utilitzat per tal de designar la fase d'apogeu de l'edat del bronze Mallorquí -. Però va ser J. Ramis i Ramis, qui va donar nom a les estructures prehistòriques i protohistòriques que es troben a Menorca. En la seva obra *Antigüedades celticas de la Isla de Menorca* – Maó, 1818 - l'autor posa nom als talaiots, els recintes de taula, etc.

5.1 Cronologia

Un dels temes més discutits sobre els inicis de la cultura Talaiòtica i el seu desenvolupament durant tot el seu període, és la cronologia, l'establiment de les diferents fases per on passa aquesta cultura. Entre els investigadors encara no hi ha un consens clar per tal d'establir una cronologia i les tres principals teories sobre l'ordenació de les diferents fases és descrita per: Ll. Plantalamor, V. Llull i V. Guerrero.

Així doncs, ens trobem davant un panorama complicat; les poques datacions absolutes, i les poques relacions establertes entre els diferents poblats ens fan difícil escollir una de les opcions presentades i per tant les fases de la cultura talaiòtica resten en un estat de discussió que es mantindrà obert fins que no es duguin a terme nous descobriments.

Lluís Plantalamor, actual director del Museu de Menorca i estudiós d'aquesta cultura, ha dividit la cultura Talaiòtica en les següents fases: des del 1500 al 1000 aC ens situa la fase I, des del 1000 al 700 aC la fase II, la fase III la situa aproximadament entre el 700 i el 250 aC i per últim la fase IV va des del 250 aC fins a la intervenció de Quint Cecili Metel a les Illes.

La divisió que estableix entre les diverses fases és acceptada per molts investigadors illencs; es basa en els canvis que s'estableixen en referència als materials mobles, els habitats i el món funerari. La fase I es caracteritza per un material moble on predominen els grans vasos d'emmagatzematge, molins de pedra, indústria de bronze, la presència de botons perforats en V i tipus de ceràmica específica tant per a hàbitat com per a inhumacions. Pel que fa a l'hàbitat, comencen a aparèixer i es consoliden les cases de tipus circular, i en els poblats comencem a percebre les estructures que donaran lloc als santuaris de taula i als talaiots: són les estructures esglaonades i les taules més arcaïques. Pel que fa al món funerari descriu una breu pervivència de les navetes i la presència dels hipogeus.

La fase II es caracteritza per una evolució quant a les formes ceràmiques; segons diu hi ha menys formes de bota i és l'inici de la decoració incisa. En referència a l'hàbitat destaca un abandó de les estructures anteriors als cercles, una evolució en quant als santuaris de taula que es converteixen juntament amb els talaiots en els edificis centrals de les agrupacions "urbanes" - es pot parlar d'urbanisme en aquest moment? A més, destaquen petites construccions defensives i algunes muralles. Quant al món funerari, basa la diferència amb inhumacions en coves i hipogeus en lloc de navetes i amb un ritus d'inhumació i cremació in situ.

A la fase III, ens trobem amb una nova evolució de la ceràmica amb una profusió de la decoració incisa - generalment geomètrica - i imitacions de les formes orientals que arribaran a les illes a través del comerç púnic; objectes sumptuaris de bronze i la novetat de l'armament de ferro - element que prové de contactes fora de l'illa-. Pel que fa al món funerari se segueixen els mateixos ritus en els mateixos llocs.

Per últim, la fase IV és basa en una importació massiva de material ceràmic i en la imitació de les formes exteriors en una producció de caire local – la majoria fet a ma sense torn -. Quant a l'hàbitat se segueixen construint les estructures descrites anteriorment, amb una permeabilització de tècniques arquitectòniques foranies – estructures rectangulars i murs rectes - i també en el camp defensiu – muralles -. Ll. Plantalamor destaca una destrucció massiva a finals del segle III aC i la conquesta romana del 123 aC les formes d'enterrament es mantenen igual fins aquesta època (Plantalamor; 1991: 13).

Com podem observar la divisió en fases que planteja Ll. Plantalamor es basa en els canvis que es produeixen dins la cultura material i l'arquitectura de les gents talaiòtiques. Pel que sembla ens trobem amb una evolució força influenciada pels contactes forans, element que està ben marcat a partir del segle VI-V aC quan s'estableix la factoria púnica d'Eivissa.

Aquest plantejament de quatre fases contrasta amb la cronologia que planteja V. Llull, que degut a un seguit de dades diferents sobre les cronologies estableix diferents fases.

V. Llull va realitzar l'estudi de les coves d'es Càrritx i d'es Mussol juntament amb altres especialistes. Aquestes troballes varen canviar la visió dels rituals de la cultura Talaiòtica i han donat noves eines per tal d'analitzar com es comportava aquesta població durant l'etapa anterior a la conquesta romana.

Llull divideix la prehistòria de Menorca en diferents fases amb un nom específic i cronologia per a cada una: 2500 – 1750 aC l'etapa Campaniforme, 1750 – 1600 aC Dolmènic, del 1600 – 1400 aC l'anomena Naviforme inicial, 1400 – 1200 aC Naviforme mig, 1200 – 1050 aC Naviforme final, 1050 – 850 aC Prototalaiòtic i del 850 al 600 aC l'etapa propiament Talaiòtica. Com podem observar, a diferència de Ll. Plantalamor que situa l'inici de l'etapa Talaiòtica en el 1500 aC, V. Llull parla en aquesta etapa de la fase Naviforme, i dóna inici a la cultura talaiòtica a partir del 850 a.C. després de passar per una etapa anomenada Prototalaiòtica.

La datació del 850 aC és interessant perquè és la que assenyala el canvi cap a la societat talaiòtica a la qual Ll. Plantalamor dóna inici al voltant del 1500 – 1000 aC . V Llull decideix no parlar de l'etapa talaiòtica fins aquest moment ja que segons ell dins l'anomenada fase Prototalaiòtica els edificis que donen nom a la cultura no existien,

però si es comencen a establir les bases per a un canvi d'ordre social, arquitectònic, etc.. Aquesta datació al voltant del 850 aC es basa en una datació feta en el talaiot mallorquí de Son Fornés. Tots sabem els problemes que tenen les datacions de C14 en aquesta època del bronze, pel que fa a la seva exactitud, i per tant no sabem si pot ser del tot fiable. A més, hem de tenir present que basa la cronologia de totes les Balears a partir d'una datació de Mallorca, quan el més probable es que hi hagi diferències entre la cultura Talaiòtica de Mallorca i Menorca, i possiblement dins la mateixa illa.

Per últim, V. Guerrero considera que degut a les últimes investigacions, la divisió en quatre fases de la cultura Talaiòtica, ha quedat ja desfasada. Com ja apuntava l'any 1978 Miranda, V. Guerrero creu que la cultura pròpia de les Balears s'ha de dividir en dues fases: Talaiòtic 1 i Talaiòtic 2. Divisió basada en la presència o no de contacte amb el món clàssic.

Segons V. Guerrero, el Talaiòtic 1 o Clàssic (900/850 – 600/500 aC) es caracteritza pels primers assentaments no estrictament talaiòtics que conviuen amb les últimes comunitats de navetes; rituals funeraris de cremació i inhumació en sal, i a partir del 600 aC la presència de muralles en alguns poblats i l'intensificació progressiva dels intercanvis amb l'exterior, sense factories costeres.

El Talaiòtic 2 o Postalaiòtic (600/500 – 123 aC) és caracteritza per la consolidació de l'arquitectura religiosa, concretada amb la construcció de recintes de taula i santuaris; els primers elements de presència colonial púnica relacionada amb la participació de mercenaris baleàrics en l'exèrcit cartaginès i la diversificació dels rituals funeraris.

El que si podem observar és que cap dels investigadors nega que hi hagi un canvi significatiu que es pot situar al voltant del 1500 i el 1000 aC tenint en compte les dues cronologies. Ll. Plantalamor proposa un canvi dràstic des de la cultura Pretalaiòtica a la Talaiòtica que veurem més endavant, i V. Lull estableix també un canvi ja que les concentracions d'hàbitats naviformes es transformen en la fase Prototalaiòtica en el que seran les cases de planta circular. En canvi Guerrero planteja el canvi en torn al 900 aC, una mica més allunyat del 1500 aC, més en relació a l'inici de l'etapa talaiòtica de Lull. Per últim crec que seria interessant remarcar la proposta que fa G. Juan per a l'última etapa del Talaiòtic, en el qual segueix la distribució clàssica de Pretalaiòtic, Talaiòtic, i enlloc de Postalaiòtic parla d'una fase colonial del talaiòtic que aniria des del segle VI aC – quan els púnics d'*Ebussos* comencen a tenir relacions comercials amb les dues illes

balears (Menorca i Mallorca) – fins el moment de la conquesta romana, el 123 aC, etapa que podríem relacionar amb el final de la fase 7 de V. Lull.

5.2 Teories sobre l'evolució cultural de la cultura talaiòtica

Ens trobem davant una cultura que no ens ha deixat cap testimoni escrit i l'únic que tenim són les restes arqueològiques per tal de poder interpretar la seva cultura i les seves formes de vida. Aquests costums i pràctiques es contraposen i es relacionen amb les fonts clàssiques dels autors grecs i romans que parlen de les Balears en les seves obres. Aquestes fonts presenten un panorama segurament fictici en part, que no mostra la realitat exacta, però que ens pot obrir camins a l'especulació sobre alguns apartats. Són els autors clàssics els primers que ens parlen sobre aquests habitants de les illes però hi ha un problema, i és que la majoria de textos per no dir tots es refereixen a l'etapa final, situada en un moment on la cultura talaiòtica ja està força tocada per les influències de tot el Mediterrani – estem parlant aproximadament del segle III aC -.

És a partir del 1500-1100 aC quan ens trobem amb un canvi en el si de la cultura anomenada Pretalaiòtica - cultura de l'època del bronze, just anterior a la Talaiòtica. Es tracta d'una societat basada en una agricultura incipient dels cereals i complementada amb la ramaderia; vivien en agrupacions de cases, navetes, i sembla ser que eren una societat comunitària ja que no tenien una jerarquització molt complexa -. Alguns investigadors creuen que aquest canvi es va produir per l'arribada de noves gentes. Segons els autors, l'arribada d'aquestes persones es deu a la ruta dels metalls que s'estenia al llarg del Mediterrani, buscaven l'estany del nord d'Europa, el qual s'ha documentat en algunes eines de la cultura Talaiòtica - posant en contacte l'orient amb l'occident i les ciutats de la seves dues ribes -, per aquesta teoria alguns autors creuen que els grecs i els púnics varen entrar en contacte amb les Balears a través d'aquesta ruta.

A diferència d'aquests, altres investigadors creuen que el canvi es va produir des de dins de la pròpia societat Pretalaiòtica - sense descartar una arribada de població estrangera, però sense ser el motor de canvi -. L'evolució que es va produir possiblement es deu a l'arribada d'influències del món occidental mediterrani, però no es deu a l'arribada d'un nou contingent poblacional, sinó que les millores varen ser aportades per la pròpia societat que vivia a l'illa que va adoptar i adaptar les influències occidentals al seu món.

Segons apunta G. Juan, aquesta discussió es troba abordada des de dues branques que es diferencien en dues escoles. L'escola de Madrid pensa que el pas de l'horitzó cultural Pretalaiòtic al Talaiòtic es degué produir per evolució interna del món cultural Pretalaiòtic i l'escola de Barcelona i la majoria dels arqueòlegs illencs creuen altrament que el canvi es va produir per l'arribada de gent de fora (Juan; 1993: 28).

V. Llull és un dels principals defensors de l'evolucionisme insular, creu que el canvi es produeix en el si de la cultura Pretalaiòtic - no descarta l'arribada d'alguns conjunts poblacionals de poca entitat -. Basa la seva hipòtesis en què el sistema constructiu desenvolupat durant la fase talaiòtica troba els seus orígens i les seves bases en la construcció de les navetes del període Pretalaiòtic. No ens hem de fixar amb la tipologia sinó amb els seus mètodes constructius. Així si hi hagués alguna arribada de població forana podria introduir alguna novetat, però no marcaria el devenir de la nova cultura indígena de l'illa.

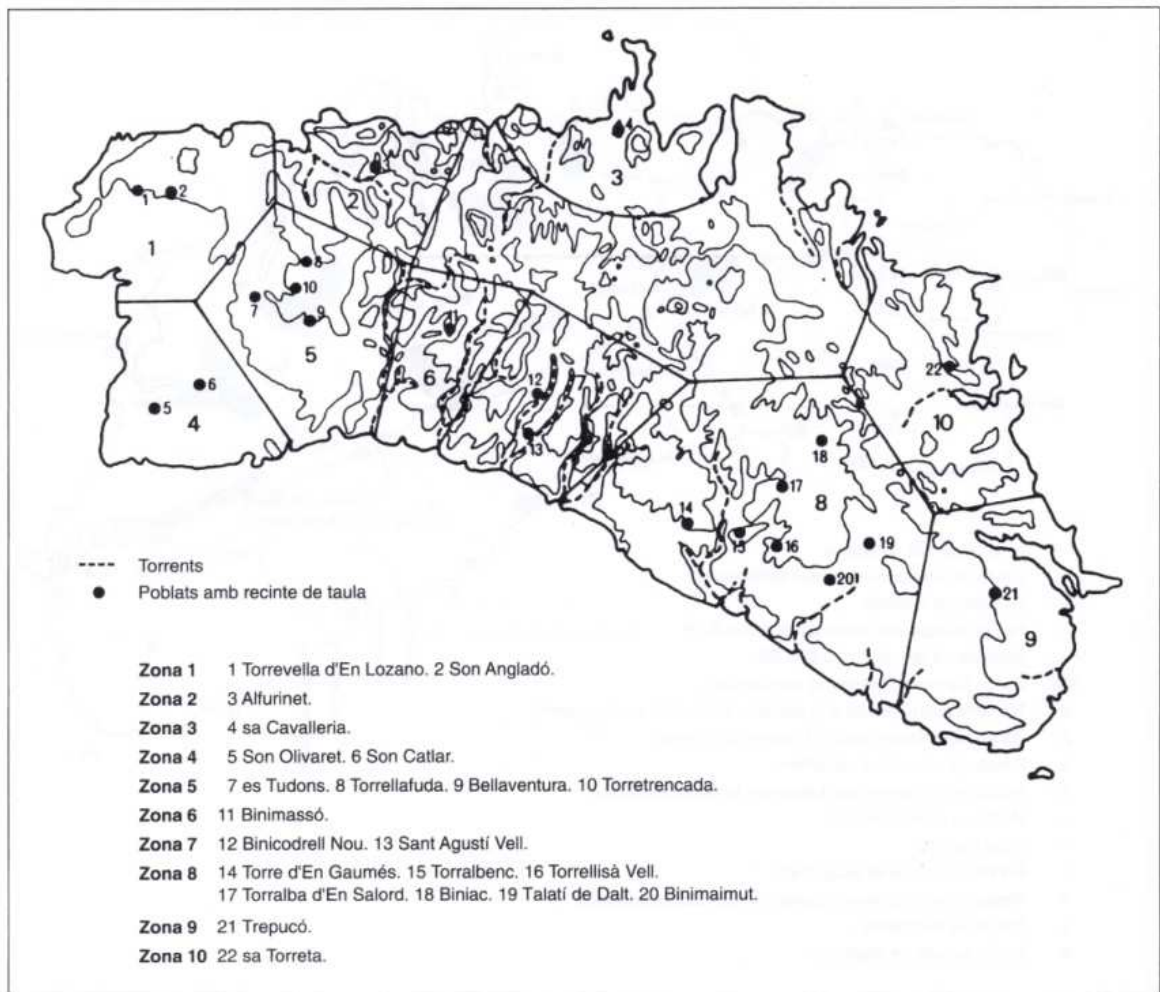
Altres autors com Ll. Plantalamor són més difusionistes i basen aquesta evolució en l'arribada de contingents de població forana. Aquest grup poblacional no calia que fos molt gran sinó que al tenir un desenvolupament més avançat que els propis indígenes varen transmetre aquelles noves tècniques ràpidament. Tot i així, defensa que les cases circulars podrien ser una evolució de la naveta, ja que en aquestes s'han descobert elements separadors dins cada unitat. Un factor de gran interès és el fet de que en les navetes ja hi havia espais de funció ben diferenciada - llars, magatzems, porxades, tallers, ... - i per tant ens podem demanar en quina mesura la casa talaiòtica - circular - recull aquesta diversificació de funcions (Plantalamor; 1991: 424). Segons diu Ll. Plantalamor, aquestes estructures amb pati central podrien ser l'evolució d'estructures anteriors com les anomenades cases de planta en forma de ronyo per Rosselló-Bordoy. Podem observar que en tot aquest tema de les cronologies manca molt per fer. Els investigadors tenen diferents teories, i crec que això es deu a que manquen investigacions i sobretot relacions cronològiques entre els diferents poblats que permetin establir unes dates generals per a tot el territori de l'illa i per tant tenir un panorama conjunt del que va passar a Menorca durant la fase protohistòrica abans de la conquesta romana. Resten molts poblats sense excavar i el fet d'establir una cronologia

per a tota una cultura és molt complicat amb només alguns exemples. Així, suposem que quan es duguin a terme noves excavacions es podrà aclarir aquesta polèmica.

5.3 L'organització del territori al món Talaiòtic

Un dels temes que ens interessa conèixer és l'estructura organitzativa, al voltant del territori, que tenia la cultura Talaiòtica, ja que ens serveix per interpretar els fenòmens que es produeixen durant el contacte púnic i la conquesta romana. La resposta és difícil de donar, ja que encara queden molts assentaments per excavar i estudiar que ens puguin donar noves pistes per a conèixer aquesta població. Però amb les restes que tenim fins el dia d'avui, alguns investigadors han intentat donar resposta a aquest tipus d'organització.

Sabem que la majoria de població vivia a la part meridional de l'illa, com així ho demostren les restes arqueològiques conegudes, tot i que també hi ha assentaments situats a la part nord interessants per a establir connexions de comerç o domini de poblats sobre altres. Molts dels jaciments talaiòtics de la zona sud es troben situats sobre algun tipus d'estructura Pretalaiòtica. Varen seguir els talaiòtics el mateix tipus d'organització que els anteriors habitats, tot i que amb una infraestructura molt més important? El primer investigador que va abordar el tema de l'organització territorial de la cultura talaiòtica va ser E. de Alvaro, va ser una aproximació molt general, ja que en la seva investigació l'any 1983, va situar només els principals poblats coneguts en aquell moment. La seva hipòtesi dividia l'illa de Menorca en onze sectors, cadascun controlat per un poblat amb recinte de taula.

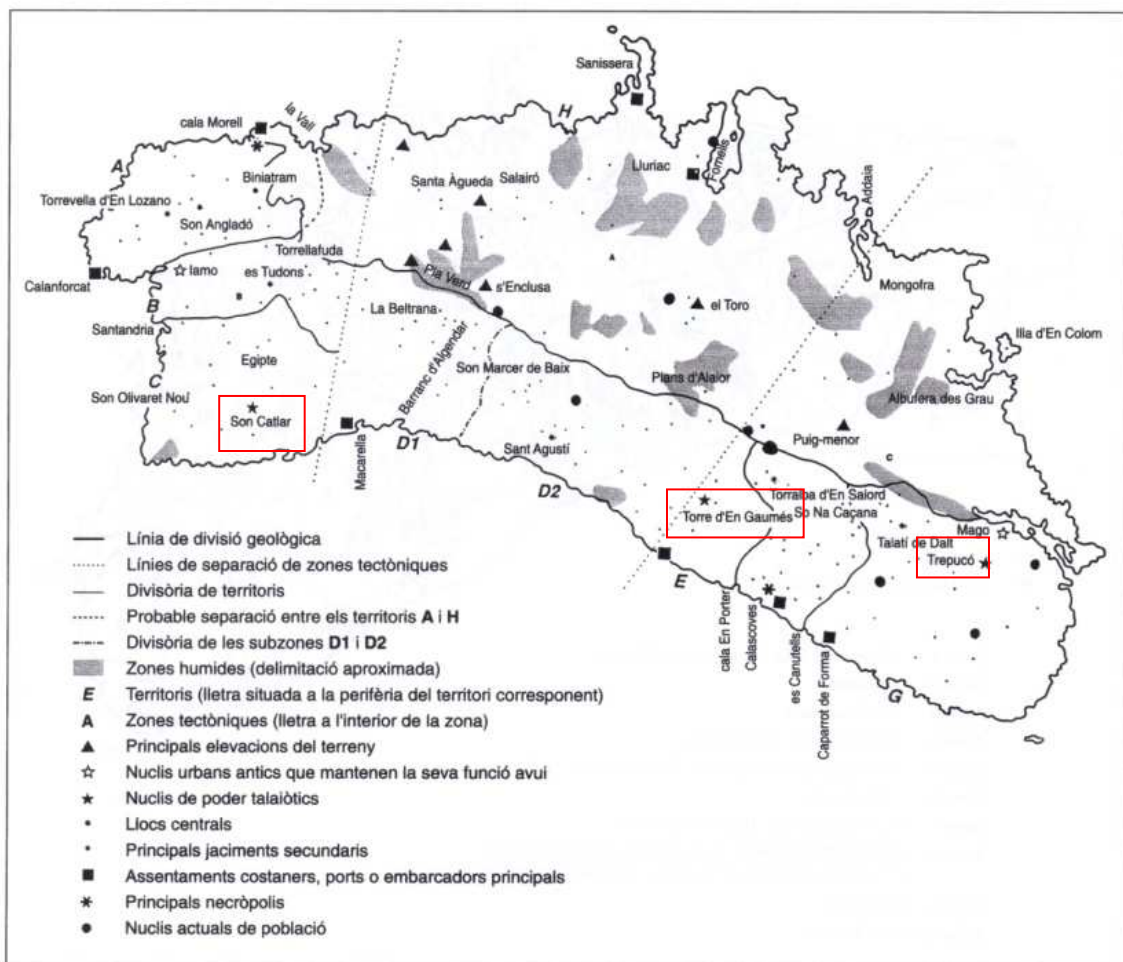

. Mapa 5. Imatge de la divisió territorial del món talaiòtic que va establir E. de Àlvaro. Font: Casanovas, et al.; 2001.

Un altre autor que va fer una proposta per aquest tema és Ll. Plantamor, que dividia l'illa en tres zones. La zona de Menorca Oriental on hi havia dos grans nuclis urbans, Trepucó i Torre d'en Galmés i un centre de caràcter religiós, aglutinador de tots els poblats de la zona, So Na Caçana. Una zona central amb talaiots aïllats – que comentarem també més endavant -, on destaca la poca quantitat de poblats tot i que n'hi ha algun de certa importància com Sant Agustí i Binicodrell a la zona d'es Migjorn. I per últim, la zona de Menorca Oriental amb un gran nombre d'assentaments, amb poblats d'importància com Son Catlar o Montefí i un centre que segons Plantamor tindria les mateixes funcions que So Na Caçana, Torrellafuda (Plantamor; 1991: 250-251)

G. Juan en la seva obra *El poblament de Menorca; de la prehistòria a la baixa romanitat* desenvolupa una altra teoria sobre l'organització del territori menorquí des de

l'època Pretalaiòtica fins a la conquesta romana. La seva hipòtesi divideix l'illa de Menorca en tres zones, cadascuna d'aquestes controlada des d'un poblat central. G. Juan creu que els centres que tindrien aquesta funció central serien: Son Catlar 1, Torre d'en Galmés 2 i Trepucó 3. Els tres centres estan situats a l'interior de l'illa però amb una gran àrea de visió sobre el territori, fins hi tot ens trobem amb Torre d'en Galmés que pot observar directament el mar. Aquests assentaments, a més d'estar protegits per una muralla, tenien assegurada la vigilància del seu espai a través dels assentaments secundaris. Més petits i alguns considerats com a simples explotacions agrícoles que estarien vinculats a aquest jaciment de caràcter central. La diferència que s'estableix entre els diferents assentaments és clau per establir la seva organització però en el treball aquesta diferenciació no queda molt clara, no es descriuen exactament els paràmetres que s'utilitzen per a dir si un jaciment és secundari o una simple explotació agrícola, etc.

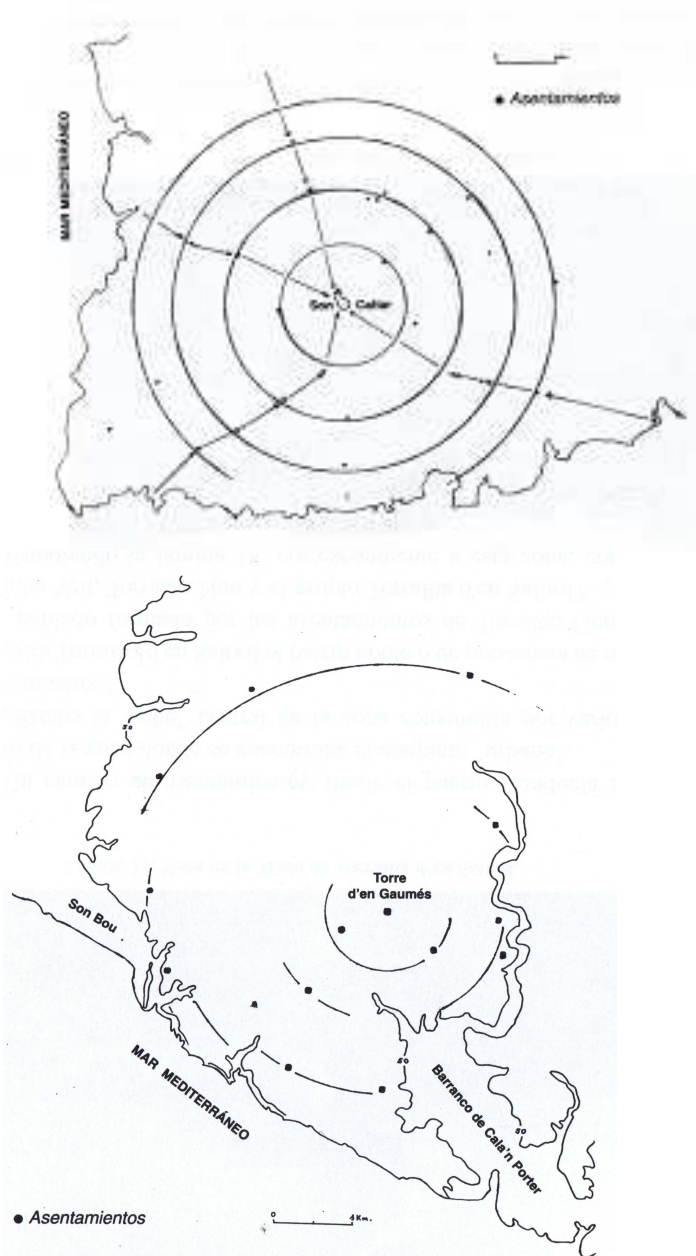
. Mapa 6. Imatge de la divisió territorial segons Gustau Juan. Font: Juan, G.; 1993.

Segons Ll. Plantalamor ens trobem davant d'una societat força més evolucionada que en l'anterior estadi. La jerarquització, la capacitat de produir excedents – fet demostrat per la quantitat de recipients contenidors trobats en els poblats – i l'especialització de la societat, marquen un panorama totalment diferent a l'anterior. Aquesta nova organització social fa que el poder es faci present a través de la construcció de noves estructures arquitectòniques com les taules i els talaiots a dins els poblats – la força encaminada a la construcció d'edificis comunitaris com les navetes d'enterrament, de la fase Pretalaiòtica; es substitueix per un aprofitament particular d'aquesta força col·lectiva en la fase talaiòtica –, sempre en un lloc central. La relació que aquests assentaments tenen amb les seves àrees de culte, de necròpolis i amb els assentaments secundaris, mostren una ordenació del territori, amb vies de comunicació – entre els diversos assentaments – i infraestructures portuàries (Plantalamor; 2005: 14-15).

Com podem observar, és una societat complexa, amb una organització territorial planificada i amb una explotació del territori basada en l'agricultura cerealística i la ramaderia, tenir excedents i així poder alimentar una població cada cop més nombrosa.

La teoria de G. Juan és utilitzada i aprofundida en l'obra del seu germà Q. Juan pel que fa a la seva vessant més defensiva i militar. La seva obra introdueix una sèrie de canvis en les zones d'influència i afegeix algun centre de poder central.

Basant-se en el punt de vista defensiu, observa com els assentaments secundaris es col·loquen a partir de cercles concèntrics al voltant del poblat central. Aquest encerclament es distribueix des de l'interior – on se situa el gran poblat –, fins a la costa. Segons Q. Juan, les posicions dels assentaments no eren preses a l'atzar, sinó que estaven totalment planificades, com així ho demostra en els seus mapes amb la col·locació dels poblats secundaris. Aquesta distribució tenia l'objectiu d'obtenir el màxim rendiment del territori amb el mínim desgast energètic en els desplaçaments (Juan; 1998: 47).

. Mapa 7 i 8. Distribució dels poblats secundaris entorn a Son Catlar i Torre d'en Galmés. Mostra aquest sistema que l'autor anomena "Defensa en Profunditat". Font: Juan; 1998.

Aquests centres secundaris eren els encarregats de controlar i explotar el territori, alhora que controlaven les rutes d'accés des de la costa cap el poblat. Aquest factor fa que siguin un element defensiu important ja que es tracta dels primers llocs que han de resistir l'atac i les amenaces exteriors. Aquest tipus de sistema és anomenat per Q. Juan en la seva obra: "Defensa en profunditat".

Aquest sistema defensiu i de comunicació entre assentaments podria ser il·lustrat per algun fragment de les fonts clàssiques quan diuen que els talaiòtics atacaven les

embarcacions des de la costa i després s'allunyaven a través dels diferents punts defensius i turons cap a l'interior.

Són Q. Juan i altres autors qui parlen de la zona que hi ha al sud de Mercadal i Migjorn. Es tracta d'una zona on es troba la major concentració de barrancs de l'illa i una gran quantitat de talaiots, la majoria aïllats, sense que s'observin grans concentracions urbanes com les que veurem posteriorment. Això és interpretat per Q. Juan com una zona de frontera entre dos grups o clans. Si els talaiots tenen una funció militar, defensiva o de prestigi aquesta teoria pot ser plausible; els barrancs són un dels elements topogràfics que faciliten l'avanç cap a l'interior de l'illa des de la costa, a més de que és un terreny fèrtil, molt apte per l'agricultura (Juan; 1998: 50), malgrat que necessiten un gran esforç per tal de posar-los en marxa. Això podria significar que els talaiòtics sabien l'importància que tenien aquestes zones, varen tenir lluites pel seu control i els talaiots són la prova del control que els diferents clans varen exercir sobre aquell territori.

Cal fer esment de la teoria proposada per J. Simó, J. Gual, A. López, J. C. de Nicolas, A. Roca, en l'article *L'assentament humà des de la prehistòria fins al baix Imperi*.

És interessant l'element que introdueixen aquests investigadors en la seva obra per a establir com s'organitzava l'àrea de control d'un poblat central talaiòtic – ells creuen que aquest només pot ser si té taula -. Consideren que els recintes de taula apareixen en el 650 aC. i que els poblats que tenen aquest tipus d'estructura són diferents als que no en tenen i per tant són anteriors. Així plantegen la hipòtesi que les àrees d'influència territorial i/o d'explotació econòmica dels poblats amb taula quedarien definits per les formes de relleu originades per l'erosió càrstica i els corrents d'aigua més significatius que funcionarien com a mitgeres de les àrees d'explotació (Simó, et al.; 2004: 342).

Hem vist les principals hipòtesis que hi ha sobre l'organització del territori durant l'època Talaiòtica. Com hem dit abans, ens trobem en un moment en què les excavacions no són molt nombroses i aquest tipus de teoria és molt difícil d'establir. El fet de que algunes conclusions a les que s'han arribat en algun jaciment s'extrapolin a tota la resta sense tenir dades arqueològiques fiables sobre aquests últims, té un gran perill.

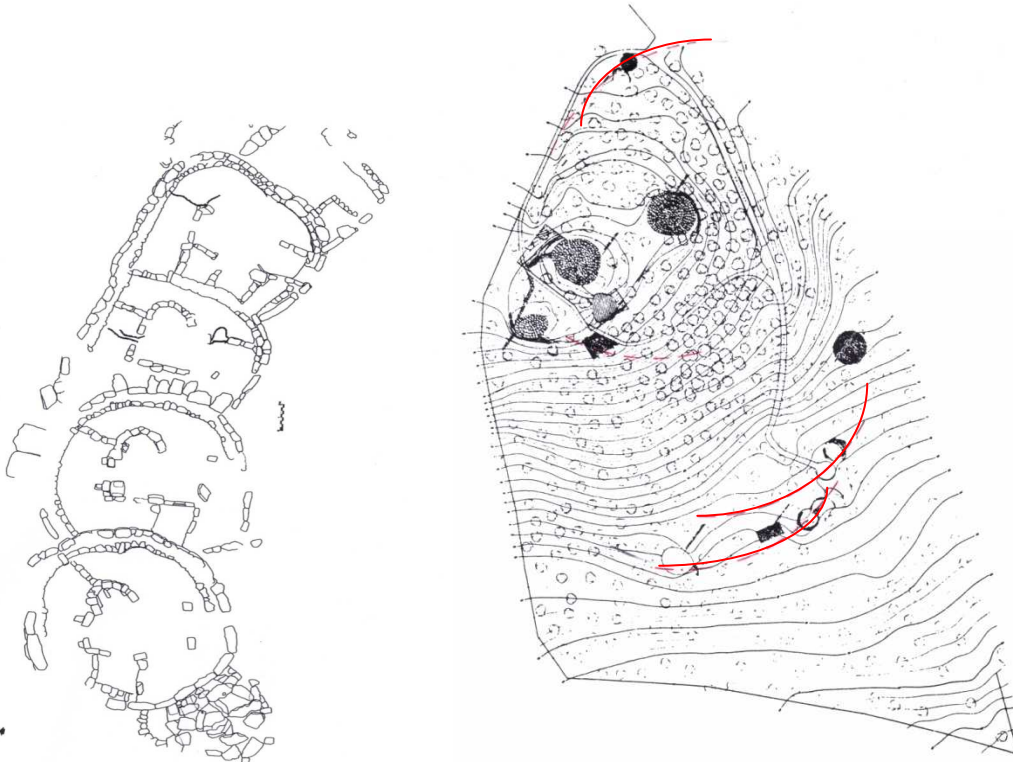
Crec que falta un gran esforç de treball per tal que aquestes dades que es tenen d'alguns poblats puguin ser comparades amb les que ens donin tots els altres. És una feina complicada, ja que es necessita un gran treball d'excavació i molts anys d'investigació, però crec que és arriscat intentar analitzar una organització territorial d'una cultura tenint solament alguns dels seus assentaments, i no completament excavats.

Així doncs, podem prendre aquestes teories com a possibles tot i que la majoria d'investigadors saben que amb el temps aquestes poden canviar. Aquestes teories que acabem de veure, basen tota la seva hipòtesi en la presència de diferents grups talaiòtics controlats des de punts més importants dins cada zona. La principal diferència que s'estableix és la quantitat de zones, tot i que Ll. Plantalamor i G. Juan coincideixen, però no en el fet de designar el poblat central. Es tracta d'un tema molt difícil de teoritzar, ja que actualment amb les proves que es tenen, que són poques en comparació al que queda per excavar, no podem assegurar res del que s'ha descrit fins ara, ja que sempre hi ha la possibilitat que en algun poblat que encara no ha estat excavat ens apareguin pistes definitives per a comprendre aquesta organització territorial, que sense cap dubte havia d'estar present a l'illa. Tot i així els investigadors plantegen alguns matisos que cal mencionar ja que aporten informacions diferents i alhora interessants per a l'estudi de la cultura Talaiòtica.

5.4 El Poblat Talaiòtic

Com hem dit anteriorment, al voltant del pas del II al I mil·lenni aC, la societat Pretalaiòtica va patir un gran canvi. Les seves característiques agrupacions de navetes, sense un grau d'urbanització clar, van donar pas als nous poblats talaiòtics que tindran el seu moment d'explosió entre els segles IV-II aC gràcies al comerç púnic. Aquest comerç serà el motor del desenvolupament socioeconòmic que motivarà l'existència dels grans poblats (Nicolas; 2003: 1117). Aquests es comencen a observar a partir del 800/700 aC/ Talaiòtic III, quan es concentra la població i es fa habitual utilitzar en les estructures domèstiques l'arquitectura reservada fins ara als edificis de prestigi com les taules – segons Ll. Plantalamor i la seva cronologia -; estem parlant dels pilastres, columnes monolítiques, murs rectes, etc (Plantalamor; 1991: 425); però no serà fins el contacte púnic que aquests assentaments arribaran a la seva màxima expansió.

Els nous poblats talaiòtics es basen en una organització concèntrica al voltant del nucli central, on generalment se situaven els edificis representatius del poder religiós i militar: la taula i el talaiot, respectivament. Aquest tipus d'organització a través de cercles concèntrics no es deu a res més, segons els investigadors, que a la planta circular que la majoria d'estructures tenen. Aquestes, com veurem més endavant, seran readaptades i reestructurades amb diferents influències Mediterrànies, primer púniques i després romanes.

. Imatge 3 i 4. Planta de les cases adossades de Sant Vicenç d'Alcaidús. Font: Plantalamor; 1991: 426. I planol de l'assentament de Torre d'en Gaumés on es poden apreciar una mica la disposició de les cases en cercle. Font: Roselló; 1986.

La manera de créixer d'aquests poblats era diferent segons la seva situació; en els llocs plans es construïa en extensió, en els poblats situats al damunt d'un turó, el creixement es feia cap un dels costats, generalment cap on donava més el sol (Plantalamor; 1991: 246).

L'excavació d'un poblat complet en extensió, encara no s'ha fet a Menorca; l'assentament del qual coneixem més superfície excavada és el de Torres d'en Galmés, però juntament amb totes les zones excavades en altres jaciments s'ha pogut observar quins són els tipus d'estructures que eren presents a dins aquests poblats i per tant veure

quina era la seva funció i el seu paper dins els assentaments – tot i que encara hi ha polèmiques sobre alguns-.

Seria interessant com a últim aspecte, mencionar el que Ll. Plantalamor planteja en la seva tesi, una diferència força important entre la zona Oriental i Occidental de l'illa. Creu que la zona Oriental és on es va produir el canvi del Pretalaiòtic al talaiòtic i per tant ens trobem amb edificis més arcaics. En canvi, a la part occidental de l'illa ens trobem amb formes evolucionades d'edificis observats a la part oriental.

Anem doncs, a fer un repàs per les principals estructures que es troben en aquests tipus de poblats i donar una visió de com està la seva investigació i les polèmiques al seu voltant, la seva cronologia i el paper jugat dins l'organització territorial.

5.5 La Casa

Des que en els anys 60 del segle passat, M.L. Serra va valorar per primera vegada la casa talaiòtica – després de les seves excavacions a Sant Vicenç d'Alcaidus i Torelló d'en Sintes -, es va convertir en un element clau per a la investigació de la cultura Talaiòtica i la seva perduració durant l'època romana (Nicolas, 2003:118). Els estudis sobre aquest tipus d'estructura donant interès a les fases més clàssiques ens serveixen per a comparar i veure els canvis i les continuïtats entre l'hàbitat talaiòtic i com es transforma en època púnica i romana.

Degut a ser una de les estructures més conegudes i treballades en els diversos jaciments, s'ha convertit en un element essencial per comprendre el tipus de vida de la gent del Talaiòtic a Menorca.

Les principals característiques d'aquest tipus de casa és la seva estructura circular i els murs de doble parament fets a partir de grans pedres. La seva distribució s'estableix a partir d'un pati central descobert, on es troba una llar i generalment una sitja per a recollir l'aigua. La resta d'estances estaven cobertes, com demostren els pilastres de la pròpia construcció.

L'entrada a la casa es realitza a partir d'un petit corredor que dona al pati. En aquest passadís s'hi troben generalment dues petites estructures, segurament una dedicada al magatzem, i una que no se sap molt bé quina seria la seva veritable funció, però que es relaciona amb la domesticació d'alguns animals, ovicaprins segurament, tot i que alguns parlen de gossos. Al voltant del pati és on s'organitzen la resta d'estances dedicades a la

producció artesanal, tant de productes alimentaris com d'utensilis per a la vida quotidiana i al descans dels seus moradors. Aquestes últimes solen ser diferenciades pels arqueòlegs ja que tenen un millor tractament del paviment – generalment de terra batuda compactada que són mals de detectar arqueològicament –, i per la presència d'alguns brasers, com ara el de L'Edifici 1 de Torre d'en Galmés, fets amb una capa d'argila solidificada; aquests dos tipus de construccions són interpretades com a elements propis de les estances on descansaven els individus, possiblement damunt el paviment es col·locava palla per a fer una mena de llits, i el braser d'argila per a mantenir l'habitació calenta. Per últim, a més de l'estructura de la casa, alguns cercles tenien alguna estructura adossada com ara: una sala hipòstila interpretada com un magatzem, o com un lloc on estabular el bestiar, o algun tipus de porxada al davant de la façana per tal de desenvolupar sota d'ella, treballs artesanals.

Actualment es comença a tenir més en compte l'estructura del pati que es troba al davant d'algunes cases. Des que es va excavar el del cercle Cartahilac a Torre d'en Galmés, els arqueòlegs varen observar que aquestes estructures adossades als cercles – situades al seu davant - acabaven de completar el panorama de producció que els talaiòtics portaven a terme dins l'àmbit familiar. Son patis amb algunes sales on segurament es duen a terme transformacions d'aliments, produccions de teixits, etc, teoria desenvolupada a partir de les troballes de material amfòric, fusaioles i pesos de teler fets amb nanses d'àmfores, ... trobades a l'interior d'aquestes sales. També es creu que aquests patis haurien servit de refugi pels ramats de bestiar, generalment de caràcter familiar. Aquest any 2011 s'ha començat l'excavació d'un nou pati a davant el cercle nº 7 de Torre d'en Gamés, del qual encara no es té cap dada.

. Imatge 5. Fotografia d'un cercle talaiòtic vist de davant, Torre d'en Galmés. Font: Andreu Torres. Vist això, Ll. Plantalamor planteja la casa talaiòtica com un hàbitat especialitzat, herència de la naveta, on cada estança tenia la seva funció. Els murs curvilinis que emmarquen aquests tipus de construccions seran readaptats en època romana per murs rectilinis, ja que són més idonis per a una bona distribució de l'espai. Com veurem en una anàlisi posterior, es tracta d'una estructura que segueix ocupada en època romana i serà clau per a conèixer el procés de romanització en l'àmbit rural.

5.6 El Talaiot

Es tracta d'un tipus d'estructura repartida per tot el territori illenc, amb menys freqüència a la zona nord, tot i que hi ha alguns exemples interessants – alguns poblats del nord degut al canvi geològic que trobem en aquell territori, estan construïts amb pedra vermella -. El fet de veure aquestes estructures com un element clau de les investigacions i per tal d'entendre la cultura Talaiòtica va ser proposat ja per Ll. Pericot i M. L. Serra (Plantalamor, 1991: 261). Segons Ll. Plantalamor és un dels elements més característics d'aquesta cultura i no manca oblidar que és qui hi dóna nom.

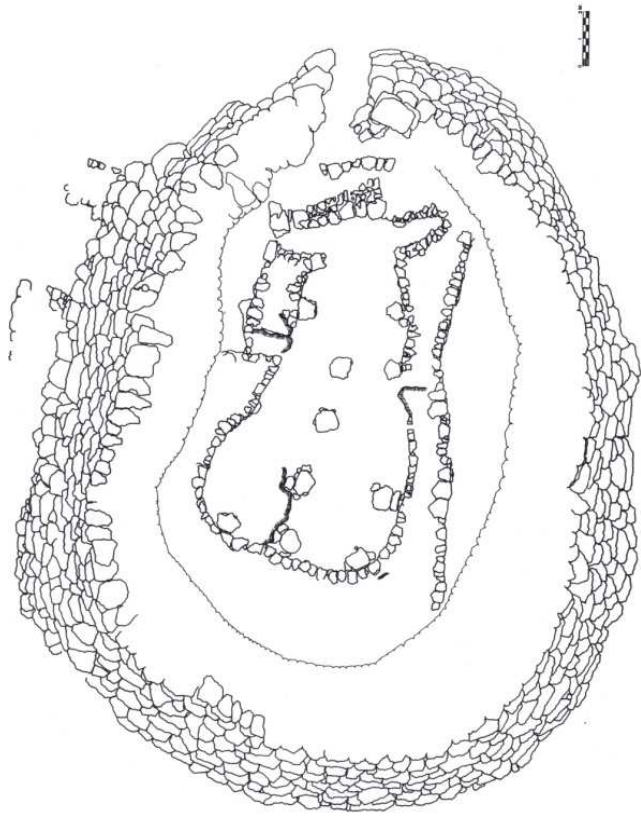

. Imatges 6, 7 i 8. Fotografies de diverses tipologies dels anomenats talaiots. Dalt esquerra: talaiot de Trepucó; dalt dreta: Talaiòt de Curnia, amb edifici adossat i esquerra: talaiot de Torre d'en Gaumés. Font: Andreu Torres.

Tot i tenir una llarga tradició com a element d'investigació, la funció que tenia el talaiot dins l'estructura i organització territorial no es té del tot clara. Tot i això, la majoria dels investigadors estan d'acord en considerar aquesta construcció amb un caràcter militar, de prestigi i/o de caràcter defensiu. Algunes de les hipòtesis més remarcades són: funció de centre de redistribució, torre de vigilància i control, estructura per tal de patrocinar el poder, etc.

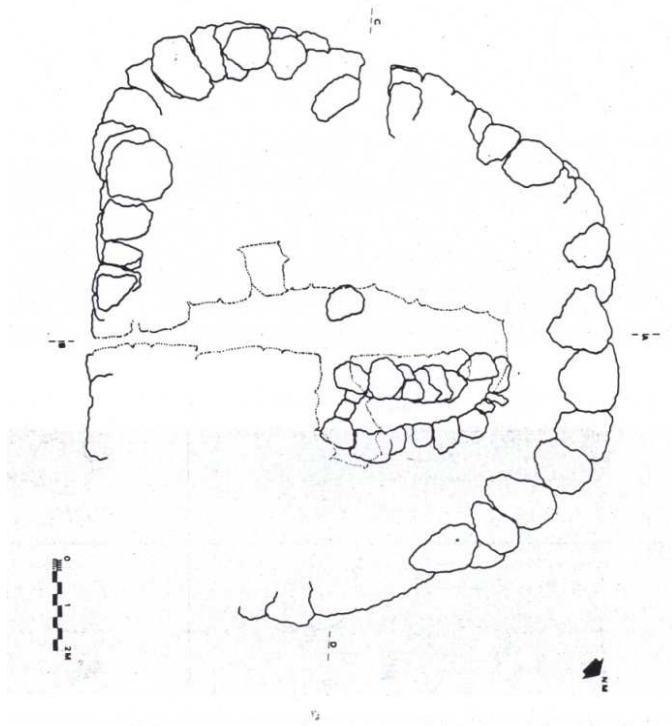
Segons Ll. Plantalamor, a l'illa de Menorca podem diferenciar dos tipus de talaiots, per la seva estructura i per la seva cronologia. Els més arcaics i alhora els més grans, són presents a la zona oriental de l'illa. Les seves tipologies són: els de plataforma, com ara el de Trebalúger; els de corredor, com el de Ses Fonts Rodones de Baix o Es Lloc Nou d'es Fasser; o de galeria, com Curnia i Cudia Cremada. En canvi, a la part occidental ens trobem amb tipus més evolucionats i també més petits, com ara els de cambra allargada a l'interior – Torre Vella d'en Lozano -. Ll. Plantalamor creu que el fet que es trobin aquests a la part oriental té a veure amb que l'inici de la cultura talaiòtica es va produir en aquesta zona.

Tot i així, crec que existeix un problema amb aquest tipus d'estructures. Anomenem talaiots a un gran nombre d'edificis que segurament observats amb més atenció i excavats adequadament ens mostrarien que no tenien la mateixa funció. Tot i que es diferencien tipologies quant a la seva planta, crec que seria interessant fer una revisió pel que fa als diferents tipus i si tots tenien la mateixa funció; podem seguir anomenant a totes aquestes estructures amb el nom de Talaiot? Com podem veure a continuació a partir de les imatges ens trobem amb estructures molt diferents entre si i a les quals els hi donen el mateix nom.

1

2

3

. Imatges 9, 10 i 11. Planimetries de diferents tipologies de talaiot. 1 Talaiòt de Trebalúger, de plataforma (pàgina anterior); 2 Talaiòt de Ses Fonts Rodones, de corredor (pàgina anterior) i 3 Talaiòt de Torre Vella d'en Lozano, de cambra allargada. Font: Plantalamor, Ll., 1991.

Per tant estem davant l'estructura que dóna nom a la cultura prehistòrica de Menorca, però a l'hora és un edifici força desconegut. Actualment, amb les excavacions que s'estant portant a terme com ara en el talaiot de Curnia, ens proporcionen noves pistes per tal d'interpretar aquestes estructures d'una forma completament nova. Segurament d'aquí uns anys ens trobarem amb que aquests tipus d'edificis són diferenciats amb diferents noms. Ja avui dia es poden començar a observar diferències molt visibles quant a les diferents estructures. Per exemple, no té la mateixa funció de vigilància el talaiot central d'un poblat que els que es troben a la perifèria. Altres presenten diferències en la seva organització interna com el talaiot secundari de Curnia, que segurament seria més adient tractar-lo de torre d'entrada a un lloc fortificat. Altres mostren una espècie d'escalinata que accedeix a la part superior, etc. Esperem que les futures excavacions, planimetries i investigacions sobre aquests edificis ens donin resposta a aquesta qüestió sobre les funcions d'aquestes estructures.

5.7 El Recinte de Taula

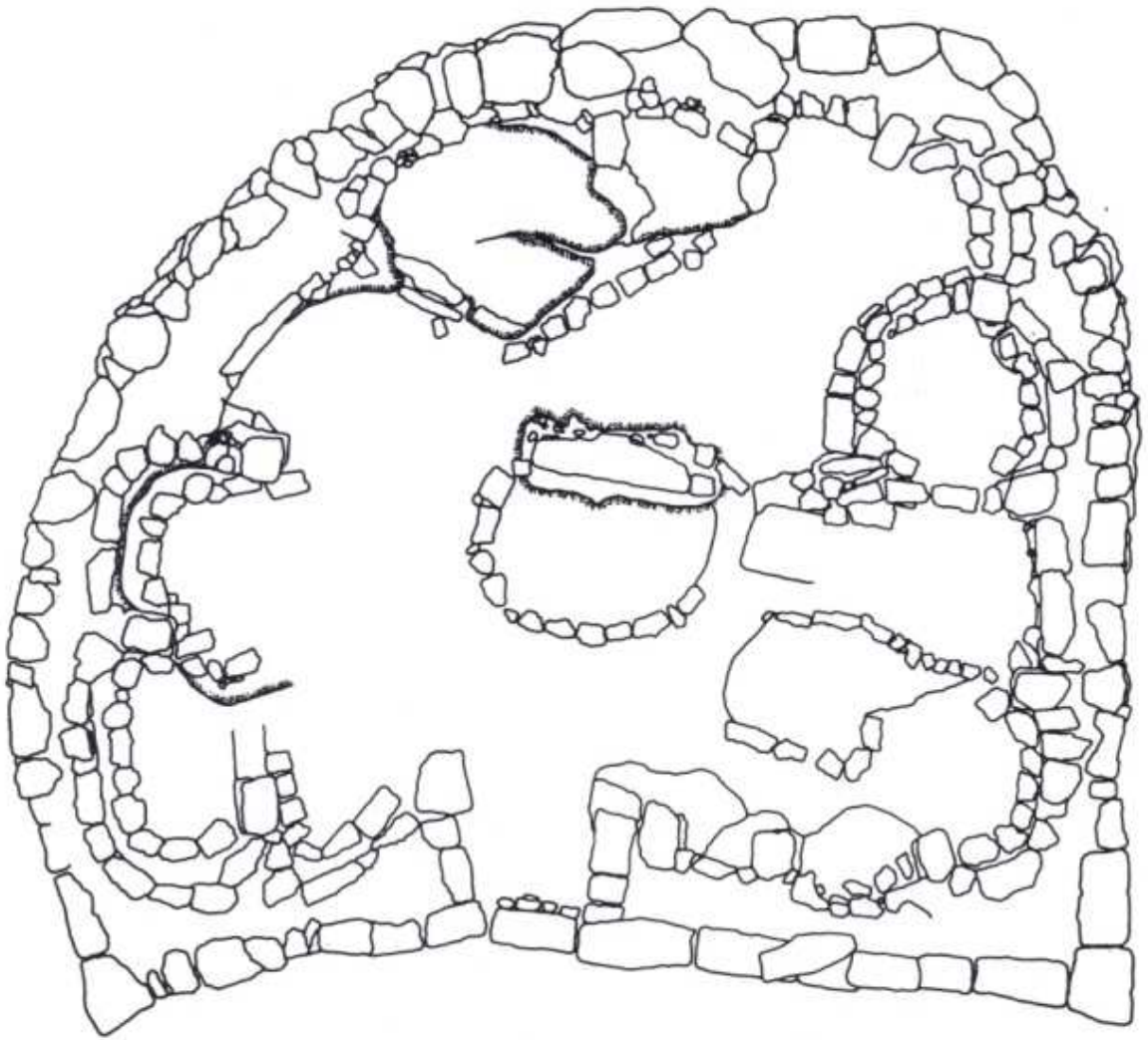
El recinte de taula és una de les estructures més característiques de la cultura Talaiòtica menorquina, un dels elements que la diferencia de la cultura Talaiòtica mallorquina. El seu caràcter religiós no el discuteix ningú, però sí el significat del seu element principal, la taula – el nom prové dels primers investigadors que es varen topar amb aquestes estructures gairebé sepultades, deixant a la vista el seu gran capitell horitzontal, semblant a una taula -, i la seva cronologia.

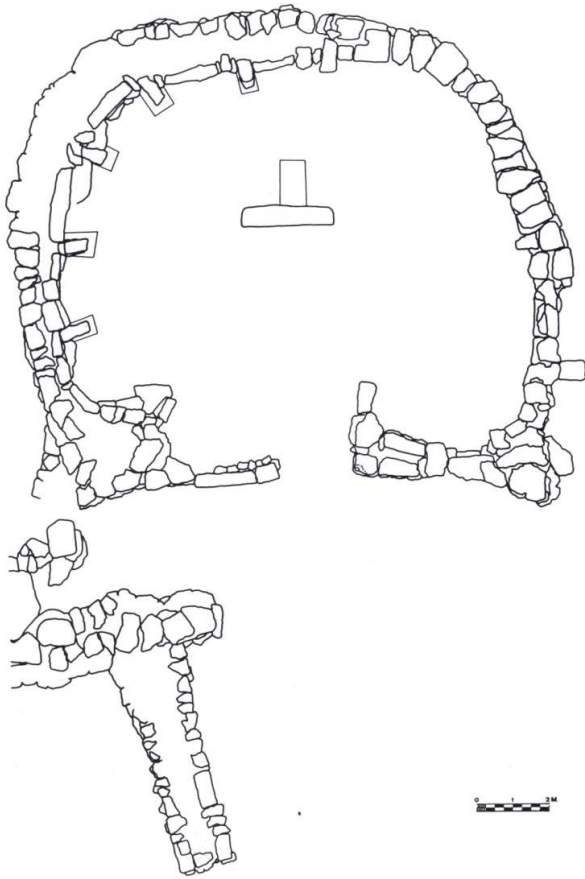
Dels recintes que s'han detectat a l'illa en els diversos poblats – 25 semblen segurs, a falta d'assegurar els de Son Angladó, Son Bernadí i els de Abdauset i Malbúger -, els únics exemplars que es troben gairebé complerts són: Talatí de Dalt, Torreta de Tramuntana, Binisafúller, Torralba d'en Salort, Trepucó, Torre Llisà Vell i Torre Trencada.

Hi ha dues grans tendències dins la polèmica sobre el significat de la taula: la primera es decanta per entendre la Taula com a element simbòlic dins la cultura Talaiòtica, i l'altra l'entén com a un element arquitectònic de l'edifici dins el que es troba – pilar central -.

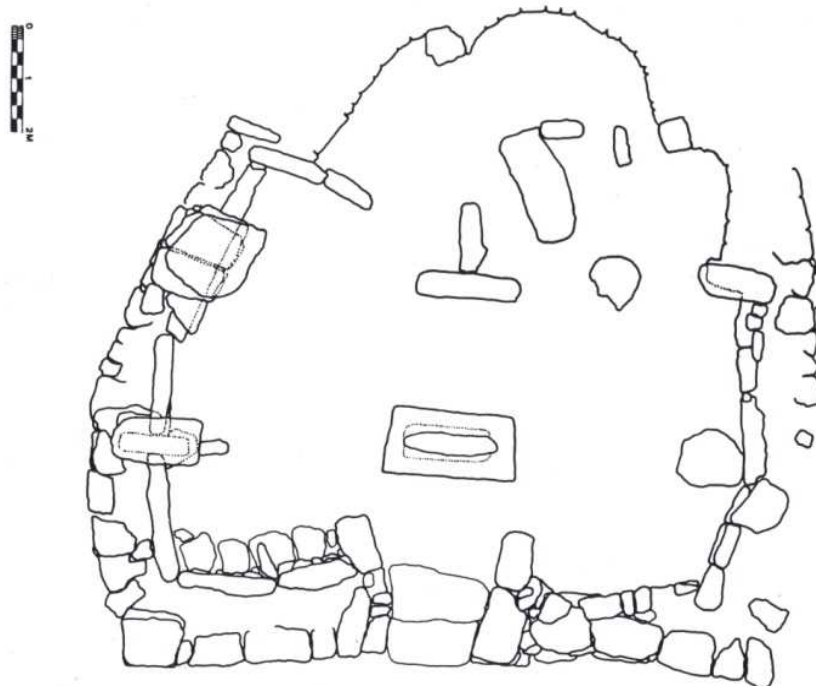
Aquesta consideració arquitectònica té la seva lògica a l'observar els laterals del recinte on podem trobar pilars encastats al mur, els quals al seu damunt tenen una gran roca a mode de capitell – així com també passa amb la taula -. A més, aquesta mateixa estructura ens la trobem en les cases talaiòtiques, que també se suposa que estaven cobertes i aquests pilars tenien la funció de suportar les bigues. Alguns investigadors han interpretat aquets pilars com a una transposició de l'element religiós dins l'àmbit domèstic en una cronologia més tardana.

1

2

3

. Imatges 12, 13 i 14. Planimetries de diferents Recintes de Taula. (pàgina anterior) 1 Torralba d'en Salord; Dalt, 2 Trepucó i a dalt d'aquestes , 3 Torre d'en Galmés. Font: Orfila, et al.; 1979: 140, 141 i 144.

. Imatge 15 i 16. Fotografia del pilar central d'un recinte de taula (Trepucó) i dels pilars que es troben a dins les cases talaiòtiques que semblen recreacions de taules. Aquest exemple concretament, és de la fase final del talaiòtic (Cerle Cartailhac, Torre d'en Galmés). Font: Andreu Torres.

A part d'això, pensar en la taula com a pilar central significa concebre un sostre per a gairebé tota o tota l'estructura. Alguns investigadors han plantejat algunes hipòtesis per tal de donar alguna explicació a la construcció de la coberta; les dues hipòtesis que més sonen són: la coberta a base de grans lloses de pedra o un sostre subjectat per bigues de fusta. Les proves arqueològiques però, no demostren que aquests recintes fossin coberts. En les excavacions fetes en els diferents recintes no es varen trobar ni grans lloses que poguessin servir de coberta, ni cap estrat d'enderroc amb proves de que el sostre estés subjectat a base de bigues de fusta. A més, el fet que dins l'estructura es trobin grans llars de foc, fa pensar que, almenys una part o tot el recinte, havia d'estar descobert per tal que el fum no es quedés a dins.

Però si no s'accepta que la taula és un pilar central de l'estructura, quina altra possibilitat hi ha? La teoria de considerar la taula com a un element simbòlic i per tant el recinte, com un lloc dedicat al culte i rituals, dona peu a que molts investigadors proposin una hipòtesi diferent. Des de les primeres investigacions, alguns autors han pensat que les taules tenien la funció simbòlica d'una espècie d'altar on es deixaven podrir els difunts o un lloc de sacrifici animal (Vives, 1908: 35). Altres varen veure en les taules centres religiosos de caràcter astronòmic i cultes lunars (Fenn, 1945 i 1950), utilitzant els elements del recinte, com la taula en si i els pilars laterals com una mena d'agulles que depenent del dia de l'any i l'hora dirigien la seva ombra cap un lloc concret de l'edifici.

Altres teories van més enllà de l'anàlisi purament arqueològic i veuen en aquests edificis la taula com un element simbòlic de la deessa Mare – en l'interior del recinte es portaria a terme la redistribució de les collites i els remats entre tots els membres del poblat, centres aglutinadors -, o fins i tot algunes parlen d'un lloc destinat als cultes astrals, relacionant la posició de la taula, els pilars laterals i algunes altres estructures, amb diferents fenòmens astronòmics. Tot i així, una de les teories que més present està dins la concepció menorquina de les taules, és que aquest element representa la imatge del brau. Seria l'esquematzació de la seva cara i, per tant seria l'element central i de culte cap aquest tipus de divinitat. Aquesta esquematització la veurem més endavant en el món funerari amb els vasos de fons alt i les plaquetes de plom dels aixovars.

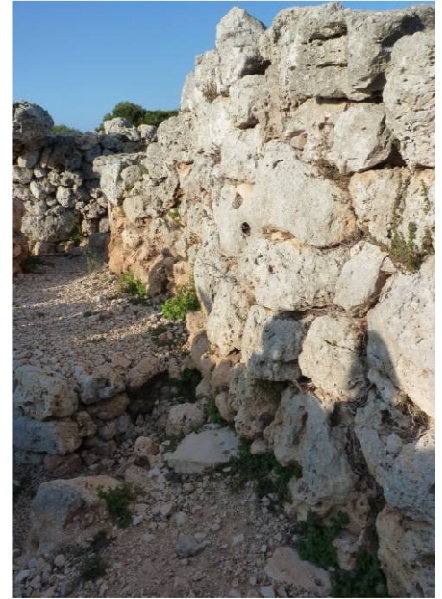
Avui dia i des de fa ja uns anys, el caràcter religiós de l'estructura és unànime a tots els investigadors. La primera arqueòloga que va donar aquesta funció simbòlica va ser M.

Murray. Va concebre la taula com a l'element central de culte a dins l'edifici, que alhora era considerat l'àrea sagrada on presentar els sacrificis (Murray, 1932).

El fet de considerar aquest recinte com un centre religiós i lloc de sacrificis pren força amb les restes arqueològiques que s'han trobat en les diverses excavacions. El gran nombre d'ossos d'animals que s'han trobat a dins l'estructura, i el fet que molts es trobin amb restes d'activitat humana – talls, cops, cremats, etc – dóna peu a veure el recinte de taula com un lloc on es practicaven un seguit de rituals. A més, molts d'aquests ossos eren col·locats al fons de recipients ceràmics indígenes o a dins els pivots tallats de les àmfores – púniques en la seva major part -.

A part dels ossos, hi ha altres elements que poden servir per donar força a aquest argument. Es tracta de les grans llars que es troben a l'interior dels recintes. La presència del foc ha estat un element clau en la religiositat de moltes cultures, s'ha interpretat des de molts punts de vista, el purificador, el de la resurrecció, etc. Aquesta concentració de cendres s'ha trobat en totes les excavacions fetes fins ara en recintes de taula, la zona on normalment es col·loca és a la dreta de davant la gran pedra vertical. A més d'això en les diferents excavacions s'ha detectat la presència de sitges dins aquests recintes.

L'últim tema a tractar sobre la taula en aquest apartat dedicat a la cultura talaiòtica és la seva cronologia. Una de les hipòtesis és situar aquests recintes en una etapa primerenca de la cultura Talaiòtica. Aquesta teoria està basada en la datació d'un carbó que es va trobar dins el recinte de Trepucó. Aquest carbó es va trobar sota un paviment de lloses que anava per sota el mur perimetral del recinte de taula. Es va datar al voltant del 1200 aC, per tant l'edifici no pot ser anterior a aquesta data. Tot i que no hi ha materials que ho confirmen el principal defensor d'aquesta cronologia més antiga és Ll. Plantalamor, que planteja una cronologia del 1000 – 900 aC pels seus inicis.

. Imatges 17 i 18. Fotografies de la zona sota el paviment del recinte on es va trovar la fusta datada amb C14. Poblats de Trepucó. Font: Andreu Torres.

La polèmica amb aquesta datació té a veure amb que l'objecte datat és un tros de fusta carbonitzada, i ja sabem que la datació de fusta a partir de C14 té l'inconvenient de que la data donada no és del tot fiable.

L'altra cronologia proposada per a aquests edificis es basa en les restes materials, en la seva majoria ceràmica, trobada al seu interior. Segons aquests, els recintes tindrien una cronologia aproximada del segle IV aC fins a l'inici de la conquesta romana. Els materials que es troben són ceràmiques talaiòtiques de l'última fase, i sobretot restes d'àmfores púniques, concretament les PE-14 i PE-16.

Ens trobem, per tant, amb dues cronologies ben diferents, una tendeix a situar aquests edificis en una època molt primerenca de la cultura Talaiòtica i en canvi l'altra presenta la cronologia de les taules en un moment on el contacte púnic ja havia incidit de ple en l'illa de Menorca. La influència que els pobles del Mediterrani varen tenir en aquests recintes la veurem en pròxims apartats.

6. EL CONTACTE PÚNIC AMB LES BALEARS

Fins ara no s'ha parlat d'una "colonització púnica de Menorca", però si de la de Mallorca. Tot i que existeixen algunes diferències remarcables entre les dues Balears quant a aquest tema, sembla que les últimes investigacions sobre el cas de Menorca – tot i ser encara incipient – apunten cap a una presència púnica que va causar més repercussions en la vida de les comunitats indígenes talaiòtiques que les que ens pensem (Casasnovas, et al.; 2001: 209).

Sembla ser que a partir del segle VII aC els púnics es comencen a interessar per la zona occidental del Mediterrani. Aquest factor es convertirà a partir del segle VI aC en un element a tenir en compte a l'hora d'analitzar l'últim període de la cultura Talaiòtica.

Va ser aproximadament, i seguint les troballes arqueològiques, el 650/625 aC quan els púnics es varen començar a establir a l'illa d'Eivissa. Pel que sembla, aquesta conquesta que va acabar en colonització total del territori es va produir des del sud i/o sud-est peninsular; territori que anteriorment s'havia convertit en un punt important de l'expansió cartaginesa.

Segons J. Ramon aquesta primera etapa es caracteritza per la presència d'un únic exponent a ser considerat assentament fenici; es tracta de sa Caleta (Eivissa). El seu caràcter d'assentament o poblat, el seu grau d'expansió, el seu caràcter industrial i comercial - ja que com a mínim un 95% de la ceràmica i un 100% del material fet a torn, no varen ser produïts *in situ* sinó que arribà de l'àrea de l'estret o del sud peninsular -, fa que ens trobem davant d'un enclau producte de la colonització i no de la simple presència d'un contingent poblacional (Ramon; 1991: 138). Això ens mostra que aquest primer contacte de l'illa d'Eivissa amb el món exterior no era només una simple anècdota, una simple estació de càrrega i descàrrega de materials, sinó que ens presenta les bases per a l'establiment d'un vertader punt comercial, localitzat en un punt estratègic al centre dels territoris occidentals controlats per l'imperi cartaginès.

Tot i haver dit que la procedència dels ocupants d'aquesta illa provenien del sud peninsular, no hem d'oblidar el contacte que segurament es mantenia entre *Ebusus* i la zona del Mediterrani central (Ramon; 1991: 139).

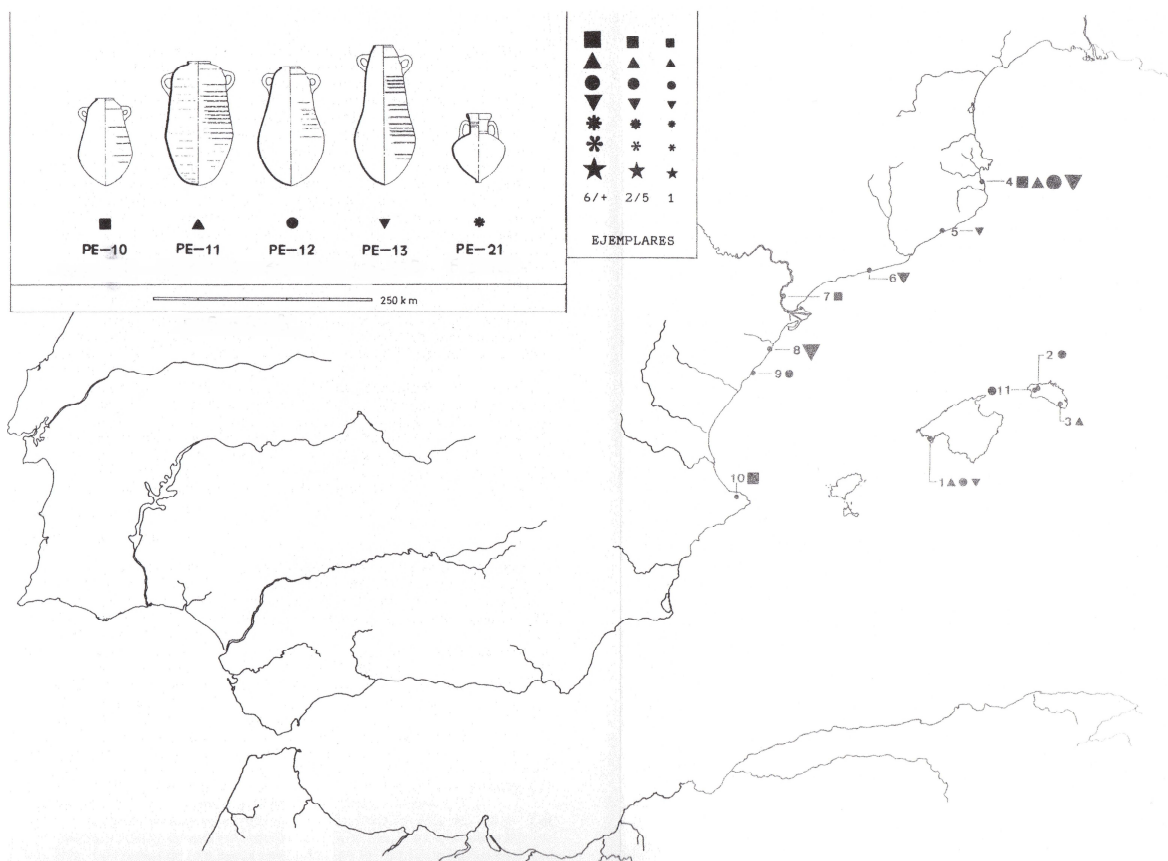
Juntament amb aquesta expansió cartaginesa és important destacar l'expansió grega també cap a l'occident del Mediterrani, amb la creació de colònies com la d'Empúries. Aquesta colonització no va ser tant forta en l'àmbit de Menorca com ho va ser la pressió

que va exercir l'imperi cartaginès des d'*Ebusus*. Aquesta poca importància del món grec pel que fa a l'illa de Menorca es veu reflectida en els materials arqueològics recuperats dels jaciments. És J. C. de Nicolás qui assenyala que l'expansió grega cap el llevant peninsular no va afectar a Menorca, troballes esporàdiques i que molt probablement s'han de relacionar amb el comerç púnic més que amb el grec (Nicolás; 1983: 204). Tot i així els cartaginesos es varen convertir molt sovint en els intermediaris entre els grecs i els pobles de la seva òrbita comercial de la conca mediterrània occidental (Nicolás; 1983: 205).

A partir del 575 aC es comença a percebre un abandonament de sa Caleta i es comença a assentar una població a la que serà la ciutat d'*Ebusus* i al Puig d'es Molins. Aquest fet, estudiat a partir del material recuperat en algunes excavacions, ens permet observar com és en aquest moment, quan dins la ciutat d'*Ebusus* es comença a produir una ceràmica local, generalment imitant formes púniques del sud-est peninsular i de la zona central del Mediterrani, amb algunes evolucions. Aquestes troballes, a part de permetre assegurar el traspàs de poder des de sa Caleta cap a la Badia d'Eivissa, ens permet donar cronologies per a les primeres produccions locals ebusitanes de ceràmica. Aquest fet és vist per Ramon com un avançament en la colonització púnica de l'illa, l'abandonament de l'esquema precari i nul·lament autosuficient - hem vist en una primera fase, com la majoria de producció ceràmica, per no dir tota, provenia de l'exterior; entenent que la majoria de recipients arribaven carregats d'algun producte que necessitava la població -, de sa Caleta pel de la badia de Eivissa, molt més apta per una consolidació definitiva (Ramon; 1991: 142). Els trets culturals d'*Ebusus* s'homogeneïtzaren amb els de les altres ciutats púniques i s'inicià el procés de la colonització agrària de tota l'illa, fins ara concentrada al voltant de la ciutat (Casasnovas, et al.; 2001: 209). J. Ramon ens presenta aquest fet en l'última fase de l'època arcaica - 525 – 450 aC - , i ens diu que aquesta colonització de l'illa es pot portar a terme gràcies a tres elements:

- L'assimilació dels estils típics del Mediterrani central per part de la població de l'illa.
- Un plantejament definitiu en l'inici de la colonització i explotació del territori.
- I l' incursió d'Eivissa dins l'òrbita política cartaginesa - que marcarà el devenir de l'illa i de les Balears ja que es trobaran sota la seva influència fins la conquesta romana del 123 aC -.

És durant aquest període de finals del VI i principis del V aC quan es comença a detectar arqueològicament el comerç exterior d'*Ebusus*. En aquest ambient, les àmfores ebusitanes PE-11 i PE-12 comencen a ser localitzades fora de l'illa, en llocs com les Balears, Empúries, etc (Ramon; 1991: 144). Ens està indicant que des de molt aviat els cartaginesos instal·lats a *Ebusus* varen veure l'oportunitat de mantenir un comerç estable amb els habitants de Mallorca i Menorca, fet que ens demostra que ben aviat, a partir del segle V aC, les Balears varen quedar baix la influència Púnica, sense convertir-se en part de l'imperi cartaginès.

. Mapa 9. Mapa de la distribució dels primers productes produïts a Ebusus abans de la Segona Guerra Púnica. Font: Ramon; 1991.

Però no només va afectar en l'aspecte comercial, sinó també en el social, cultural i religiós; com va dir P. Grimal en una de les seves grans obres l'absència d'una colonització política no exclou la influència cultural i la penetració econòmica dins d'un nou territori. Al contrari pensen altres autors, com G. Juan, que asseguren que la integració de Menorca en el món econòmic i cultural heleno-púnic es va produir d'una manera lenta i sense afectar molt directament al poder del que ell anomena els centres de poder talaiòtics.

A partir del 450 aC es detecta el moment de plenitud, tant econòmic com social, del món púnic establert a Eivissa, és la culminació del procés de colonització agrària de tota l'illa que es va iniciar en l'etapa anterior (Ramon; 1991: 146). Aquesta expansió es veu reflectida en les troballes de les àmfores ebusitanes PE-13 - successores de les PE-12 – en ambients extra insulars, (Ramon; 1991: 147), aquestes es troben molt sovint a les illes de Mallorca i Menorca. Però, quina va ser la causa de tal expansió comercial? La discussió sobre aquest tema no s'ha acabat, i són dues les grans hipòtesis sobre la causa d'això. La primera de mans de B. Costa, creu que es deu a una immigració promoguda pel propi estat cartaginès i en un repartiment de les noves terres; entenent aquesta qüestió com una “colonització agrícola amb finalitats comercials”, perquè aquesta expansió territorial coincideixi amb la intensificació del comerç illenc. Per contra J. Ramon creu en un repartiment progressiu del territori per a una explotació rural sistemàtica (Costa, 1996: 851, 858 de Casasnovas, et al.; 2001: 209).

Aquest increment del comerç es veu clarament superat a partir de la meitat del segle IV a.C. amb l'expansió de les PE-14. Com explica J. Ramon: basta comparar el mapa de dispersió elaborat segons els coneixements de les PE-13 amb el de les PE-14, per observar com, no sols es multiplica el nombre de punts localitzats de les àmfores, sinó, tant o més, en la quantitat d'exemplars verificats en molts d'ells (Ramon; 1991: 147). Ens situem en una època on la colonització púnica de l'illa està començant a ser molt efectiva. El seu punt estratègic al mig del Mediterrani Occidental i sobretot al centre de les rutes entre el Llevant Peninsular i el nord d'Àfrica ens presenta un assentament força interessant per tal de comprendre el paper que Eivissa va jugar en l' integració de Mallorca i Menorca en el món internacional Mediterrani.

Aquest tipus de comerç ha estat investigat i ha donat alguns elements per a conèixer l'activitat d'*Ebusus*. És en aquesta fase púnica quan les relacions comercials entre les illes i altres territoris s'enfortiran i es consolidaran, com així ho demostren els materials recuperats en les diferents excavacions fetes a Menorca. Els testimonis més interessants a l'hora de veure les evidències d'aquest comerç són el vaixell enfonsat de Binisafúller – analitzat més avall - i el fondejador de Cales Coves, a més d'algun jaciment a terra com ara l'abocador de Toraixa, la taula de Binisafúller i la de Torralba (Casasnovas, et al.; 2001: 210).

Ramon creu que juntament a l'arribada de vaixells provinents de la Mediterrània Central amb l'objectiu de comerciar els seus productes amb els pobles de l'occident

Mediterrani, hi havia una flota, segurament de caràcter permanent a l'illa ebusitana, que s'encarregava d'explotar les produccions ceràmiques pròpies – la PE-14 i la PE-22 en aquests moments - (Ramon; 1991: 148) a més d'algunes produccions de fora, comerciant amb la costa lleuantina de la Península Ibèrica – a la part nord – i tornant a les illes o a la Península Itàlica amb productes de la Laietanat. Quant a les Balears, J. C. de Nicolas (Nicolas; 1983) menciona que en l'última fase talaiòtica – molt influenciada ja pel contacte amb els púnics - no només hi havia relació amb el sector púnic, sinó que també hi ha relacions amb altres llocs, la costa catalana n'és un exemple. Són les restes de ceràmica les que ens donen informació sobre aquest comerç i aquestes relacions i no hi ha cap element més significatiu per tal d'entendre les relacions comercials a l'antiguitat que els derelictes de les nostres costes.

El derelict de Binisafúller és un exemple d'aquest comerç ebusità. La seva cronologia ha estat un element de polèmica durant molts anys entre els seus investigadors, proposant datacions que oscil·len entre el segle IV aC i el segle II aC. Tot i així, sembla que la majoria d'autors estan d'acord que la datació més adient per aquest enfonsament és el primer terç del segle III aC (Guerrero, et al.; 1991: 9-10).

El carregament de la nau és un clar exemple de les rutes de comerç descrites anteriorment. Els materials que es troben en el lloc de l'enfonsament són bàsicament àmfores; ebusitanes de la classe-1, tipus PE-14 i PE-15 i àmfores ibèriques. A més del material amfòric, hi havia un carregament de ceràmica d'ús quotidià, a més de la vaixel·la d'acord – on si podem trobar diferències cronològiques amb la majoria del carregament que portava (Guerrero, et al.; 1991: 11).

Les conclusions a què arriben els investigadors després d'una revisió dels materials de les primeres excavacions és que el vaixell púnic enfonsat davant les costes de Menorca ens aporta informació sobre les exportacions de la costa catalana, quedant, cronològicament enquadrat dins la primera meitat del segle III aC, immediatament abans o durant la I Guerra Púnica (Guerrero, et al.; 1991:24).

Un dels grans interrogants que es té quan s'investiga un derelict és si les costes al costat d'on es troba era el seu destí final. El derelict de Binisafúller portava com ja hem dit un carregament d'àmfores ebusitanes i ibèriques. Aquests dos tipus d'àmfora són presents a l'illa de Menorca – les ibèriques són més presents a Menorca que a Mallorca (Guerrero, et al.; 1991:24)-. Tot i així, no podem assegurar que el destí final d'aquella embarcació fos Menorca. Els autors de la revisió ens proposen una teoria que no crec

vagi desencaminada. La ruta des de la costa Catalana a Menorca sembla que va ser l'últim trajecte d'aquest vaixell, que pot ser que s'iniciés a *Ebusus* amb una càrrega d'àmfores ebusitanes; aquestes s'haurien comercialitzat en els ports de la costa catalana. De tornada, aprofitarien per tornar carregats amb mercaderies ibèriques per comerciar en altres llocs, possiblement la costa d'Itàlia, fent escala a les Balears.

Sabem que Menorca es va convertir en un punt clau per al comerç entre la costa llevantina de la Península Ibèrica i la Península Itàlica entre el segle III i I aC, per tant seria possible que ens trobéssim amb diferents exemplars de vaixells que seguien aquesta ruta - l'exemplar amfòric, possiblement sard, ens indicaria que les illes Tirrèniques ja estaven dins aquesta ruta – (Guerrero, et al.; 1991: 24-25).

Un exemple proper per tal de demostrar aquesta ruta, utilitzada pels comerciants ebusitans, és el derelicte del Sec (Mallorca). El seu carregament provinent majoritàriament del Mediterrani central i oriental, es va enfonsar a les Balears. Els investigadors creuen que era un vaixell amb una gran capacitat de càrrega degut a la documentació de quatre *pithos*. Creuen que el seu destí final seria Empúries, així es convertiria en un model de la ruta utilitzada per anar des del Mediterrani oriental a la part occidental a través de les illes, passant pels principals enclaus comercials que eren la Península Itàlica i la Ibèrica. A més del derelicte del Sec ens trobem amb un vaixell a les costes de Cabrera. Tot i haver estat saquejat durant anys, la majoria del carregament amfòric el componen les Maña D 1a i 1b i les Maña C 1a, a més d'alguna altra peça del Mediterrani central. Tres PE-16 a més d'alguna Greco-itàlica completen les troballes fins ara realitzades en qüestió amfòrica. La ceràmica provenia de la costa catalana i d'Eivissa. La seva datació s'emmarca dins l'últim quart del segle III aC i creuen que representa un gran exemple d'un vaixell d'avituallament durant la II Guerra Púnica (Guerrero, et al.; 1991: 27).

El fondejador de Cales Coves, excavat per primera vegada el 1975, ens ha aportat un gran nombre de materials que demostren la intensa freqüentació que va tenir el lloc a partir del segle IV aC (Casasnovas, et al.; 2001: 211) i que segurament va servir de lloc d'aturada pels vaixells que comerciaven els productes ebusitans com els anteriorment descrits. Es tracta d'un lloc clau de la costa sud de Menorca, un bon port resguardat dels temporals, on els vaixells podien repostar i avituallar-se d'aigua dolça – hi ha una font natural -. A més de ser un bon fondejador, Cales Coves va tenir dues coves santuari segurament relacionades amb cultes púnics de divinitats marines, que va durar fins ben

entrada l'època romana moment en que, segurament, van canviar la gran majoria dels rituals.

Els investigadors proposen dues teories per tal d'explicar el gran nombre de materials que es troben en aquesta cala del sud de Menorca. Una, que fos un punt de desembarcament de mercaderies, i que els materials de sota l'aigua fossin elements que varen caure durant el procés de baixar-los i pujar-los al vaixell. I l'altra creu que la concentració de materials es deu a l'enfonsament de varis vaixells (Roderó; 1991 de Casasnovas, et al.; 2001: 211).

El que si queda clar és la homogeneïtat de la càrrega que demostra una doble influència: provinents del sud d'Itàlia com les àmfores Pseudomassaliotes i les ceràmiques campanianes, i procedents de l'àrea comercial d'influència púnica, principalment d'Eivissa. La riquesa material d'aquest jaciment ha permès establir les principals línies de comerç que varen entrar en contacte amb Menorca durant els segles IV – II aC - tot i que el fondejador aporta materials de cronologia més posterior – (Casasnovas, et al.; 2001: 211).

A més de concentrar-se en llocs comercials i donant informació econòmica sobre el període, la ceràmica púnica es troba present en altres àmbits com ara els recintes de taula o santuaris. Aquest fet és totalment coherent amb la funció ritual que tenien aquests recintes que pren força amb la presència de recipients eivissencs destinats al transport de vi. Substància que sempre ha estat associada al caràcter religiós de les comunitats, o a l'aspecte festiu i ritual. Aquest element el tractarem al final quan parlem sobre l'evolució de la religiositat talaiòtica i el procés de romanització.

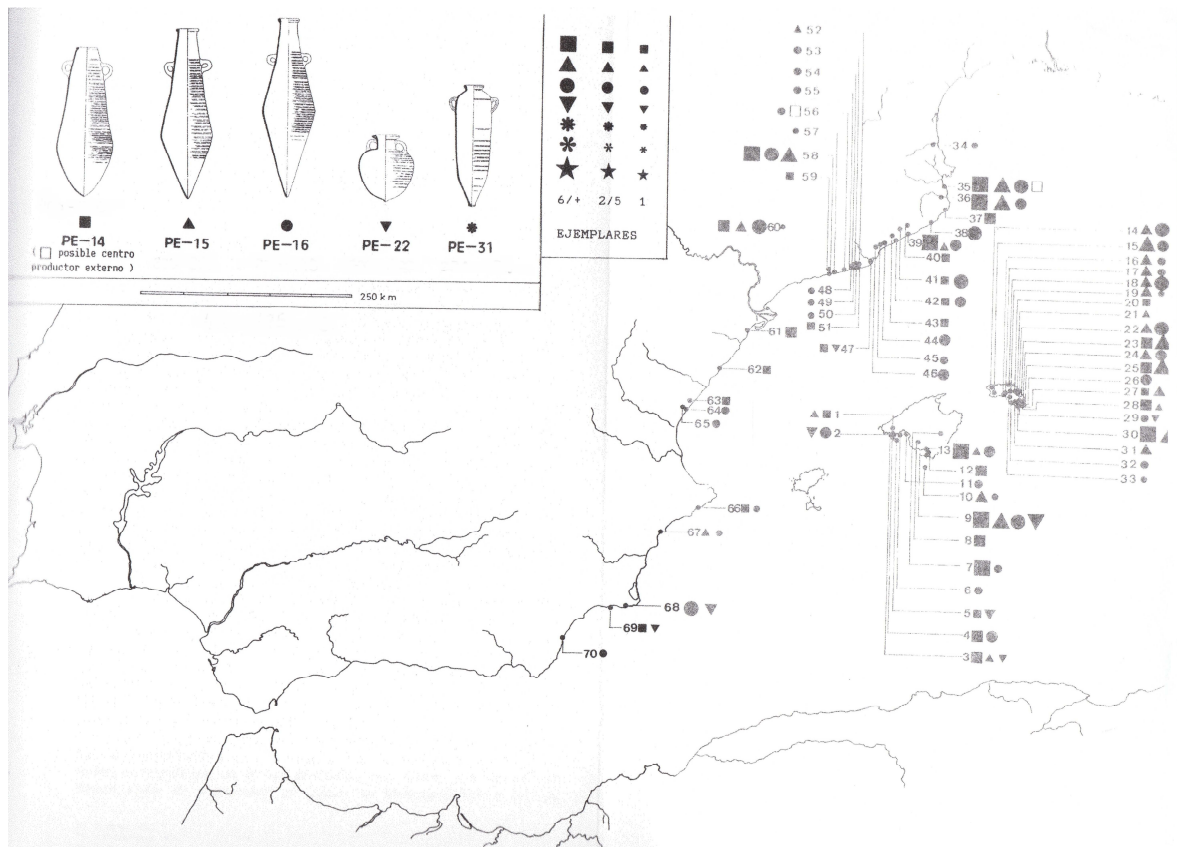
A Menorca no ens trobem amb cap assentament púnic, a diferència de Mallorca on podem trobar el de na Guardis, Ses Salines, etc. V. Guerreó apunta que això es deu a una colonització diferent. Segons l'autor, aquesta diferència no exclou la possibilitat que a Menorca hi residissin alguns funcionaris, agents comercials, encarregats de les lleves de mercenaris, administradors de les tintoreries de porpra, etc.

Tot i que sembla que no hi ha cap establiment, hi ha la possibilitat que als dos principals ports de l'illa, el de Ciutadella i Maó, s'hi establís algun contingent de comerciants o un assentament a manera de lloc d'intercanvi entre indígenes i colons que tindria una mínima infraestructura (Casasnovas, et al.; 2001: 214). Les proves sobre això són escasses. Tot i que les dues ciutats han estat excavades en alguns sectors, tan sols s'ha pogut afirmar amb seguretat l'assentament romà i posteriorment l'islàmic. Només s'ha

trobat ceràmica ebussitana en estructures molt malmeses i transformades per ocupacions posteriors, i que no es poden situar més enllà del segle III aC. En definitiva, no hi ha proves suficients per parlar d'un assentament de caràcter permanent per part dels púnics a Menorca (Casasnovas, et al.; 2001: 215).

A partir del dos primers terços segle III aC el comerç de les PE-14 es va veure substituït per les PE-15, mantenint el flux de comerç establert en l'època anterior, aquestes aniran sempre acompanyades per les PE-22. Les PE-15 estan ben documentades en llocs com les Balears i Catalunya (Ramon; 1991: 149).

Un dels aspectes més importants que cal destacar dins aquest moment és el factor monetari que comença a estar present a l'illa d'Eivissa. *Ebusus* comença a encunyar moneda i, per altra banda, l'anàlisi de la presència en l'illa de monedes exteriors revela unes acusades relacions comercials amb el Mediterrani central (Ramon; 1991: 149-150). Aquest moment és important tot i que a Menorca la cultura Talaiòtica no utilitza la moneda com a element de comerç.

. Mapa 10. Mapa de la distribució dels productes amb una cronologia al voltant de la Segona Guerra Púnica. Font: Ramon; 1991.

6.1 El període de les Guerres Púniques

Aquest període és un moment crucial pel desenvolupament de les accions dutes a terme al Mediterrani. Les dues potències del moment, Roma i Cartago es varen enfrontar en un seguit de guerres que varen marcar el devenir de molts territoris i el domini del Mediterrani.

L'escenari clau de la Primera Guerra Púnica (264-240 aC) és l'illa de Sicília – punt estratègic pel domini comercial de la Mediterrània, ja que es troba situat al mig d'orient i occident i a més és el pas més curt per anar d'Europa a Àfrica -, la zona d'influència entre les dues potències es trencava per aquest punt i el fet de que Roma intervingués en ajut de la ciutat de Messina va fer esclatar la guerra. Aquest primer encontre se saldà amb la victòria romana sobre els cartaginesos - batalla naval de les illes Egates, 441 aC -, que perderen l'illa de Sicília i retrocediren cap a Cartago.

En aquests primers moments de l'enfrontament entre Roma i Cartago, les fonts clàssiques parlen sobre els mercenaris que l'exèrcit cartaginès reclutava per tal de lluitar contra els romans. Polibi - serà T. Livi qui s'inspirarà en aquest per escriure sobre el context en que ens movem - i Diodor Sícul són els primeres autors que parlen sobre l'enrolament de foners baleàrics a les files de l'exèrcit cartaginès.

“Els qui estaven de campanya amb els cartaginesos eren ibers, celtes, baleàrics, fenicis de Líbia i esclaus mig hel·lens. Aquests es revoltaren.” Diodor Sícul, XXV, 2, 2.

“Esdevé que tals forces no fan ús d'una perversitat humana, una vegada que han caigut dins la fúria o l'aversió d'algú, sinó que s'enfureixen finalment i arriben a una disposició d'esperit forassenyada, això també fou el que llavors va sorgir entre ells. Car hi havia els íbers, els celtes, alguns ligurs i balears, no pocs mig-hel·lens, la majoria dels quals eren trànsfuges i esclaus; la major part d'ells eren líbis. Per això ni era possible parlar-los a tots a l'hora havent-los reunits, ni trobar cap altre mitjà per això. [...], era gairebé més impossible que el procediment d'abans”. Polibi, I, 67, 3-4.

Com veiem en aquesta primera guerra entre Roma i Cartago, els foners balears apareixen en algunes fonts com a mercenaris dels cartaginesos. Es tracta d'aparicions

molt breus i per tant només ens permeten constatar la seva presència i res més. Però això canviarà a partir de la Segona Guerra Púnica.

Després de la derrota de Cartago, aquesta s'ha d'enfrontar a les rebel·lions dels seus homes al nord d'Àfrica i Roma aprofita per fer-se amb el poder de Sardenya i Còrsega. El 226 a.C. es firma un tractat entre les dos grans potències que estableix els límits del domini de cada una a la Península Ibèrica.

Com anuncia J. C. de Nicolás en la seva obra sobre la romanització de Menorca és durant la segona meitat del segle III aC – període entre les dues primeres Guerres púniques -, i degut, segurament, a la primera derrota de l'exèrcit cartaginès, que els romans es varen fer gairebé amb el domini del Mediterrani i prova d'això és que es comença a detectar la presència de comerciants de la Campania o de Sicília a l'illa de Menorca. El seu carregament estava basat en àmfores - trobades en gran nombre de jaciments, entre ells el Port de Maó, Cales Coves, etc, que indiquen un comerç de vi sud itàlic i sicilià cap a les illes o en ruta cap a la Península. És juntament amb aquest despertar del comerç itàlic cap a les Balears a finals del segle III aC que deuen arribar a les Illes les primeres mostres de ceràmica campaniana de vernís negre del tipus A i les àmfores Greco-itàliques – presents en els jaciments menorquins de forma massiva fins a mitjans del segle I.

Aquest segon enfrontament que també podem englobar dins l'etapa cronològica del 300 al 200 aC és el moment en què la presència dels foners en el bàndol cartaginès està més documentada. A l'haver de pagar Cartago una multa de Guerra i no poder-ho fer, decideix intervenir en una conquesta definitiva al sud de la Península Ibèrica – una àrea rica en metalls -. Però aquesta no és la seva única intenció, sinó que des d'aquests establiments, Anníbal volia controlar un exèrcit prou fort per travessar els Pirineus i els Alps i ataqués a Roma per l'espatlla. El 219 aC Anníbal pren Sagunt –aliada de Roma- i això desencadena les hostilitats que portaran a la Segona Guerra Púnica - 218-201 aC-. És durant aquest conflicte quan els foners són més presents i més citats en les obres dels autors clàssics; a diferència de les cites anteriors, aquestes tenen una mica més de detall i van més enllà de la simple enumeració dels Balears, parlant de la quantitat d'homes que es reclutaven per a les files de l'exèrcit cartaginès; prova d'això són els fragments de Polib i T. Livi, etc.

“[...]. I a més d'aquests hi havia 870 Balears, els quals anomenaven foners amb propietat i per aquesta pràctica els donen aquest nom amb un sentit semblant no solament a la seva gent, sinó també a la seva illa. I distribuï la major part dels anteriorment esmentats a Metagonia de Líbia i uns altres cap a la mateixa Cartago”. Polibi, III, 33, 5.

“[...]. I deixà 450 soldats de cavalleria dels libi-fenícis i dels libis, 300, 1800 dels nòmides, massolis i dels maresilis, maceus i mauritans, dels de la costa de l'oceà, 11.850 soldats d'infanteria dels libis, 300 ligurs, 500 balears i vint-i-un elefants”. Polibi, III, 33, 7.

A més ens trobem amb un conjunt de fonts que es repeteixen en la majoria d'autors que parlen sobre l'entrenament que des de petits rebien els nens talaiòtics amb la fona, i la manera que tenien de lluitar amb aquesta arma.

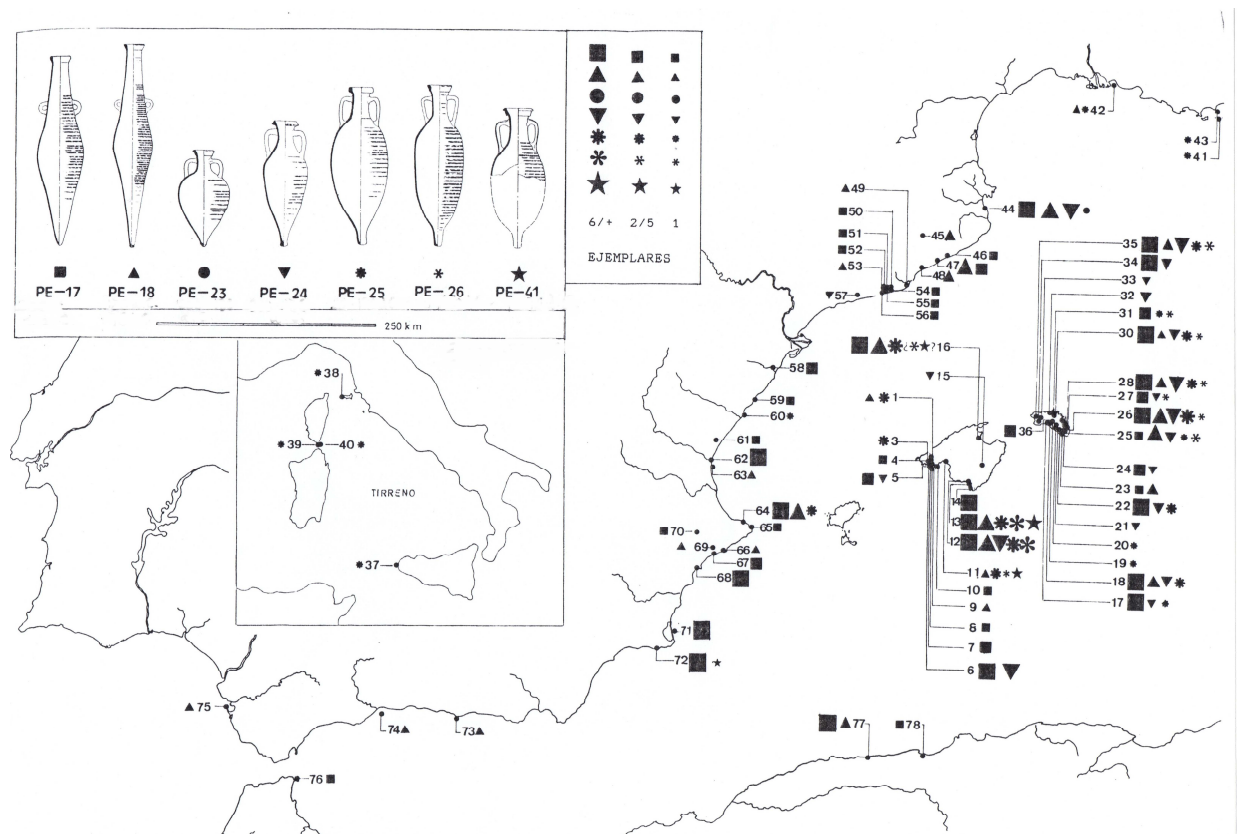
La derrota de Cartago en la II Guerra Púnica no va significar el final del comerç ebusità, sinó que la seva inèrcia aconseguida pel comerç durant els últims anys anteriors va fer que continués fins els tres primers quarts del segle II aC com així ho confirmen els fragments de PE-18 i PE-24 en la superfície dels poblats talaiòtics. Aquest bon moment econòmic-comercial de l'illa d'*Ebusus*, tot i l'avanç romà, no es deu a un ressorgiment *exnovo*, sinó a una continuació del poder anterior. Continuïtat que durant el temps que hem mencionat anteriorment, no va trobar grans obstacles i entrebancs en l'hegemonia que la República romana pretenia tenir en tot el Mediterrani (Ramon; 1991: 153).

Un dels elements claus en l'antiguitat per tal d'investigar aquests canvis en el comerç són els derelictes – com hem vist en les rutes del segle III aC -. L'afiançament d'aquest nou comerç romà, per tant, es pot intuir degut al nombre de naufragis datats sobre aquesta època, que a diferència de l'etapa anterior no estaven presents en el Mediterrani Occidental. A part de derelictes molt coneguts com el del Grand Conglué I (c. 190 aC), ens trobem amb un d'aquesta tipologia a l'entrada del port de Maó. El seu carregament es basava en Campanianes A, un important carregament amfòric de Greco-itàliques i com a complement quatre àmfores estampillades de Rodes, Cos i dos de Cnidos (Ramon; 1991: 154).

A mitjans segle II aC hem de tenir present els incidents que van marcar la III Guerra Púnica. Es va iniciar el 149 aC i va finalitzar amb la destrucció total de Cartago per

Roma el 146 aC Aquest enfrontament es va produir , molt probablement, per la renovada prosperitat i floreixement del comerç cartaginès, que els romans varen veure com un perill i varen saber eliminar.

Ressorgiment que també es va notar a la mateixa illa d'Eivissa, com ho demostra l'arribada de ceràmiques i la comercialització de la seva producció local. Tot i la caiguda de Cartago el 146 aC i per tant el desmembrament polític de l'imperi, la ciutat d'*Ebusus* va continuar activa durant molts anys passada la conquesta.

. Mapa 11. Mapa de la distribució de les produccions ebusitanes situades cronològicament entre el 200 a.C. i el 175 d.C. Font: Ramon; 1991.

6.2 El contacte púnic després de la conquesta romana.

La conquesta romana del 123 a.C. va tenir conseqüències importants per a les Balears, com veurem més endavant, però també les va tenir per a la ciutat d'*Ebusus*. La pèrdua de gran part de la seva orbita comercial va provocar l'abandó de llocs claus, com ara algunes explotacions rurals, però sobretot és remarcable la pèrdua d'activitat ceràmica, com es pot observar en les restes arqueològiques dels diferents forns trobats al voltant de l'actual ciutat d'Eivissa. Es detecta una aturada important durant aquest període. En el

marc exterior, la pèrdua de poder es veu reflectida en l'abandó de factories comercials com ara la de Na Guardis o sa platja des Trenc. Les excavacions realitzades en aquests punts ens informen sobre aquesta crisi que va patir el comerç púnico-ebusità.

Tot i el que hem vist fins ara, les illes Pitiüses no són abandonades totalment i pel que fa al tema amfòric, després del 120 aC s'ha de ressaltar un doble fenomen: l'evolució de les PE-17 cap a les PE-18 i la desaparició momentània de les tipologies 2, representades en aquell moment per la PE-24, la qual no va deixar cap successora (Ramon; 1991: 157).

Ens trobem en un moment crucial pel desenvolupament general del Mediterrani. Aquest període que va des de l'últim quart del segle II a.C. fins els tres primers quarts del segle I aC està marcat per la preponderància del comerç itàlic que apareix com a amo ja del Mediterrani occidental. Les tipologies amfòriques que dominaven fins ara el panorama del comerç – les PE –, es veuen substituïdes per les Dressel 1, classificades tipològicament per Lamboglia (Ramon; 1991: 158). Tot i aquest domini, hem de destacar que els romans no varen deixar de banda les mercaderies púniques, i en alguns dels naufragis detectats d'aquest període s'han pogut trobar, en quantitats petites, àmfores púniques de la zona africana proconsular.

Aquests canvis que hem observat fins ara es poden veure molt clarament en diversos exemples de derelictes que al llarg dels segles IV – III aC s'han trobat al voltant de les costes de Menorca, com també es pot observar en els assentaments. En tot cas ens trobem davant una època de canvis a partir de la II Guerra Púnica on predominen els materials produïts a l'illa d'*Ebusus* o bé productes redistribuïts des d'ella. Els jaciments més clars per entendre aquest tipus de comerç són, com ja hem vist, el derelictes de Binisafúller i el fondejador de Cales Coves. Al final de la II Guerra Púnica i fins la conquesta romana ens trobem amb un moment d'ambivalència pel que fa a l'arribada de materials. Continua el comerç des de la veïna *Ebusus*, però també es detecta un tipus de comerç, cada cop més important, de materials romans d'època republicana. En aquest cas podem seguir utilitzant el fondejador de Cales Coves i el derelictes del Llatzaret. En l'etapa que va des de la conquesta fins a la caiguda d'August podem observar com quasi desapareix el comerç ebusità i com s'estableix el predomini dels comerciants itàlics. Són els jaciments submarins d'Addaia, les illes Bledes o del Baix de cala Roja els que ens mostren l'arribada de les Dressel 1C i les Lamboglia 2. Per tal de concloure aquest tema, des del segle I fins el II, durant el període alt imperial, es detecta l'últim canvi a nivell comercial. El predomini dels comerciants itàlics dóna pas a una reorganització del

comerç i són les àmfores de la costa Laietana les que arriben a Menorca substituint al material amfòric provinent d'Itàlia (Pons; 2005: 453).

Acabada aquesta introducció a l'evolució d'*Ebusus* i com va afectar a l'illa de Menorca, anem a veure ara un dels poblats que crec és més interessant per tal d'observar les possibles influències del comerç i cultura púnica sobre els poblats talaiòtics, i de passada intentar relacionar la cronologia d'aquest assentament amb els fets succeïts durant tot aquest període.

6.3 Ses Talaies de n'Alzina, exemple d'un poblat amb fortes influències púniques.

Un dels poblats que segurament presenta una gran influència púnica a Menorca és el de Ses Talaies de n'Alzina. Es tracta d'un jaciment situat al nord del port de Ciutadella que dominava, possiblement – si no existia una ciutat anterior a *Iamo* – tota la zona i sobretot l'entrada de productes a través del port.

L'any 2000 es va portar a terme una excavació d'urgència degut a la construcció d'una nova carretera que va provocar la troballa de diferents estructures del poblat; tot i que se sabia que aquest poblat es trobava en aquesta zona, no es va fer cap desviament i actualment les seves restes descansen sota la carretera. Es tracta d'un cas semblant al de Montefí que descriurem en l'apartat de romanització, on l'espai excavat es redueix a un punt concret, el que es veu afectat per les obres. Ens trobem per tant amb una zona parcial del poblat, sabem que les conclusions extretes no reflexen completament la situació de l'assentament, ja que no podem assegurar que l'estratigrafia i les restes materials siguin iguals a tot el jaciment a l'excavar-se sols una petita zona.

Estem davant una zona d'hàbitat, formada per nou estructures, totes elles cases, on es pot observar la influència púnica que es va exercir durant els últims segles de la cultura talaiòtica. El jaciment està format per nou estructures, ja que les nº 6 i 5 i les nº 8 i 10 estan connectades entre si formant dues estructures. La composició d'aquestes és molt heterogènia i ens trobem amb restes que ens podrien indicar una reutilització d'edificis propis del Pretalaiòtic, com ara navetes d'habitació; altres que representen les típiques cases circulars de l'etapa talaiòtica i, per últim, ens trobem amb la presència de cases de planta rectangular que tenen una clara influència Mediterrània en la seva estructura.

La presència d'estructures en forma de naveta ha confós als arqueòlegs, ja que dins aquestes no es troba material de l'època Pretalaiòtica i no saben si realment són navetes, si és una continuació de tradicions arquitectòniques, o simplement si el que hi ha és una neteja periòdica dels edificis anteriors i se segueixen utilitzant.

ESTRUCTURA 5

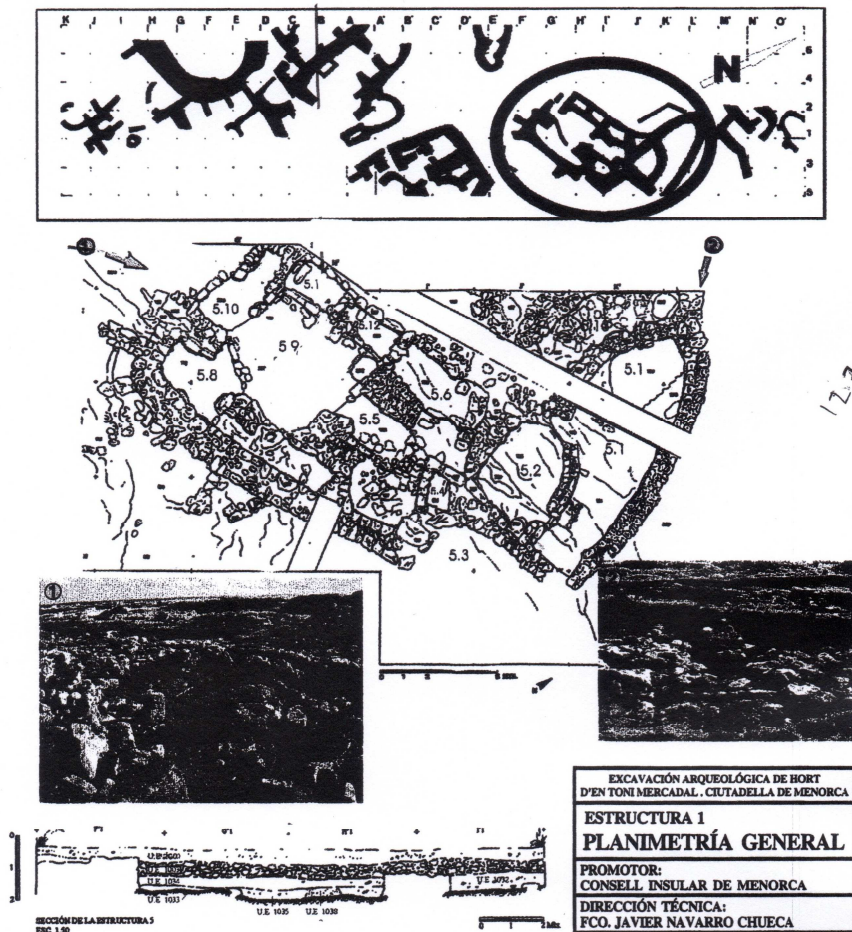
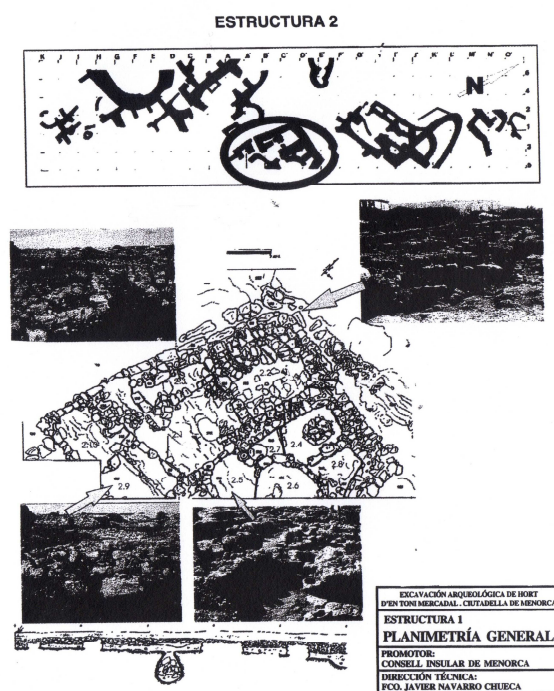
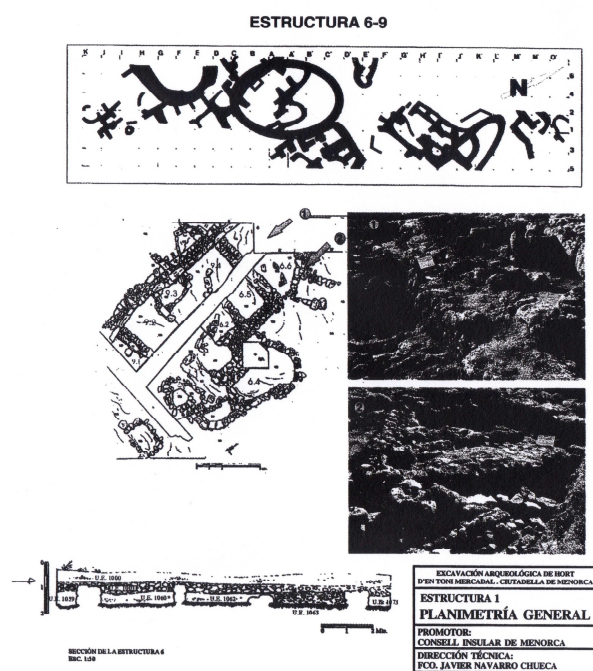

LÁMINA 5

. Imatges 19, 20 i 21. Planimetries i imatges de les estructures que semblen tenir influències Mediterrànies. Cases més rectangulars, diferents totalment als cercles talaiòtics del mateix moment. Font: Navarro, 2004.

El que més ens interessa d'aquest jaciment són les estructures de planta rectangular que han aparegut. Es tracta de cases que es desmarquen completament del model teòric propi del Talaiòtic. La planta circular distribuïda a partir d'un pati central no s'observa i la seva organització espacial es distribueix a partir d'un pati rectangular, segurament influenciada pel contacte púnic que es va iniciar des del segle IV aC El fet que aquest jaciment es trobi just al costat del nucli actual de Ciutadella, a poca distància del port, va provocar que el contacte fos més intens, fins el punt d'influir en l'arquitectura. El port es devia convertir en un punt de desembarcament i de venda entre els colons i els indígenes. Alguns investigadors creuen que en aquests llocs o al costat es degueren establir algunes petites comunitats púnico-ebussitanes per tal de portar a terme els negocis i el control del seu comerç; altres pensen que el comerciants púnics arribaven a la costa menorquina sense establir-se. Així defensen una teoria dels primers estadis de colonització púnica pel cas de Menorca. Segons aquesta, els púnics deixaven els productes que volien canviar, esperaven a que els talaiòtics portessin les seves produccions i si estaven d'acord amb la quantitat marxaven, sinó esperaven a que en

portessin més. Per aquest simple fet es pot pensar que la influència d'aquesta cultura sobre el poblat de Ses Talaies va ser més intensa que d'altres i per tant va provocar la construcció de cases a partir de models Mediterranis més clàssics.

Les dues estructures que millor representen aquesta influència són: l'estructura nº 2, l'estructura nº 5 i la 6-9 –mirar plantes pàgina anterior -. Segons els arqueòlegs, es pot assignar a aquestes estructures, un model arquitectònic resultat de la hibridació entre l'arquitectura talaiòtica i les influències clàssiques del Mediterrani, introduïdes a Menorca a través, primer, del contacte púnic i, després, romà. Lluís Plantalamor comenta aquest fenomen en poblats com el de Trepucó i Torelló, sempre dins contextos cronològics corresponents a la fase final del talaiòtic (Navarro; 2004: 62).

A part de les estructures, el poblat és interessant ja que la ceràmica trobada ens informa clarament sobre l'última etapa d'activitat i la fase d'abandó que va patir el jaciment. A Ses Talaies de n'Alzina s'han identificat 77.016 peces arqueològiques, de les quals 42.827 són de filiació púnica, generalment ebusitana. Aquest material dobla en quantitat a les peces de la cultura Talaiòtica, això ens informa de la important influència que la cultura Púnica va tenir en aquest poblat.

TIPO DE CERÁMICA	TOTAL	PORCENTAJE
Cerámica talaiótica	22.177	28,79%
Cerámica Púnico - ebusitana	42.827	55,61%
Cerámica campaniense	165	0,21%
Cerámica ibérica	421	0,54%
Cerámica romana	576	0,74%
Piezas líticas	282	0,36%
Piezas metálicas	30	0,03%
Cerámica vidriada	427	0,55%
Pipas de cerámica	26	0,03

. **Quadre 1. Quadre amb el nombre de fragments recollits al jaciment de Ses Talaies de n'Alzina.**
Font: Navarro; 2004.

Cal fer un esment sobre la ceràmica talaiòtica, la segona més nombrosa al jaciment. La majoria ens situa dins la fase final del Talaiòtic – aquest poblat es veu força influenciat pel contacte púnic com es veu en el nombre de fragments -, tot i que hi ha alguns fragments que es poden datar al voltant del 800/700 aC El més interessant és que en

molta d'aquesta ceràmica talaiòtica de la fase final se poden observar influències de les ceràmiques importades, en la seva majoria d'*Ebusus*.

La ceràmica púnico-ebusitana és la més present dins el jaciment, amb un total de 42.827 peces. D'aquest grup, un nombre força important pertany a recipients amfòrics, fet que relaciona aquest lloc amb el port com a centre d'arribada de mercaderies, i per tant podria deixar al poblat el paper de redistribució de les mercaderies a altres poblats situats més a l'interior.

La majoria d'aquest material correspon a les formes púnico-ebusitanes: T-8.1.1.1, T-8.1.2.1, T-8.1.1.1 La seva cronologia de fabricació s'estén per tot el segle IV fins el primer quart del segle III aC Ha resultat interessant per a datar la fase final d'ocupació del poblat, el dipòsit amfòric trobat a l'àmbit 9.4, on varen aparèixer 12 àmfores de tipus T-8.1.2.1 La majoria de les àmfores es concentren en un mateix espai cronològic, tot i que hem de destacar la presència d'un conjunt procedent del Mediterrani occidental: la forma T-71.2.1 de Sicília i Tunis i la T-7.7.1.1 Producció tunisiana del segle II aC La producció amfòrica púnica més moderna de la qual tenim algun fragment en aquest jaciment és una T-7.5.2.3, procedent del Sahel, amb una cronologia del segle I aC al canvi d'era.

A més de material amfòric ens trobem amb la presència de morters, imitacions ebusitanes de les sèries Campanianes de la forma Dramont d-2 amb una cronologia del segle III-II aC A més d'això ens trobem amb alguna peça de ceràmica comú Púnico-ebusitana, destacant-ne alguna com ara una gerreta Ebusus 23 b de finals del segle III i primera meitat del segle II aC I per últim, cal destacar un conjunt de 286 nanses d'àmfores púniques, treballades, segurament trencades de l'àmfora i llimades fins a deixar-les pràcticament circulars per ser utilitzades com a pesos de teler.

A més de ceràmica púnica i ebusitana, ens trobem amb mostres de ceràmica Campaniana, concretament 108 fragments del tipus A i 57 del tipus B. Aquest tipus de ceràmica entra perfectament dins aquesta cronologia, moltes de les peces podrien correspondre a peces portades a Menorca a través del comerç púnic. Concretament podem pensar en les rutes descrites anteriorment, les que utilitzaven els vaixells com el de Binisafúller.

Tot i ser un grup molt minoritari, la Campaniana ens serveix per datar, amb molta probabilitat, els estrats on es troben. Destaca així la tipologia A sobre la B amb peces procedents dels tallers d'estampetes de Rodes o d'Empúries. Aquest tipus de producció anava associada a àmfores T-81.2.1 i T-8.1.3.1 en el vaixell de Cabrera 2, datat al primer quart del segle II aC Per tant, la troballa de ceràmica Campaniana a l'interior de les estructures del poblat - entre les formes més presents dins el jaciment s'han de citar: Lamboglia 2 i 3, pàteres Lamboglia 5, plats de peix de la forma 23 i bols de la forma Lamboglia 26,27 i 28 (Navarro; 2004: 70) - ens està donant la mateixa cronologia. A part, aquesta informació dóna suport a hipòtesis de que aquest poblat podria haver funcionat com a centre receptor de la ruta anteriorment citada.

A més d'aquesta ceràmica Campaniana, ens apareix una anecdòtica presència de ceràmica Ibèrica. Es tracta d'un total de 451 peces. En la seva majoria de material amfòric: àmfores laietanes. Comencen a sortir de la Península en el segle III aC, la seva presència a les illes evidencia les relacions comercials existents entre aquestes i la costa peninsular llewantina (Navarro; 2004: 71).

Per últim ens trobem amb la ceràmica romana apareguda al jaciment. Deixant a part alguns fragments que han aparegut de Terra Sigil·lata al nivell superficial, destaca un conjunt d'àmfores, entre elles Greco-itàliques i Dressel que ens situen dins una cronologia de la segona meitat del segle II aC i començament del I aC És la representació de l'incipient comerç amb Roma que hi comença a haver després de la II Guerra Púnica.

Ens trobem davant un assentament que molt possiblement controlava el port de Ciutadella i per tant l'entrada de mercaderies en aquella zona del territori. Pot ser que el contacte que varen establir amb els púnics fos la causa de trobar estructures amb influències provinents del Mediterrani central, amb una planta més ortogonal.

La conquesta romana de l'illa, l'any 123 aC i l'establiment d'un enclau militar al port de Ciutadella pot ser la causa de la crisi del poblat, que va perdre la seva principal base econòmica quan els romans es varen apoderar del tràfic comercial. Possiblement, part de la població es va desplaçar cap a altres assentaments, tot i que no va quedar totalment deshabitat. L'activitat es detecta fins passat el canvi d'era, coincidint el seu abandó total, amb l'esplendor de *Iamo* al segle I.

Hem de tenir en compte que es tracta d'una excavació parcial i que per tant no tenim tot l'assentament al descobert. Això dificulta la investigació i el fet de no poder extreure conclusions definitives. Seria interessant poder excavar alguna de les zones al voltant per tal de veure i documentar millor l'impacte púnic dins la societat talaiòtica i alhora relacionar aquests poblats més propers als nous nuclis romans, amb el seu desenvolupament.

7. ELS INVESTIGADORS QUE HAN TRACTAT EL TEMA DE L'ARQUEOLOGIA A MENORCA I LA ROMANITZACIÓ

En el cas de Menorca els elements arqueològics són imprescindibles, no tant sols per a l'estudi de la nostra prehistòria, sinó també pel període romà (Casasnovas, et al.; 2001: 7). Per això, des de fa molts anys, ha estat un element clau en el món de l'erudició i dels estudis locals que intenten donar explicacions al gran nombre de monuments que hi ha a l'illa i mostrar quin tipus de població va viure en aquest territori durant l'època antiga.

Degut a la importància estratègica que ha tingut Menorca dins el Mediterrani Occidental i així l'interès despertat damunt potències estrangeres com ara Anglaterra o França, el seu territori ha estat força estudiat des dels segles XVII i XVIII. Segons Fernández-Miranda, pot ser que no hi hagi cap altra terra espanyola tant estudiada com la nostra illa. Des de l'antiguitat clàssica als nostres dies, Menorca ha despertat l'atenció de gran nombre d'estudiosos i erudits (Casasnovas, et al.; 2001: 8).

Cal fer un incís i dir que en el segle XVI alguns erudits intenten donar explicació a les restes que es trobaven arreu de l'illa, com també passava a l'illa de Mallorca. J. de Binimelis, un clar exemple d'aquesta historiografia més antiga, basa la seva tesi en que els grans monuments talaiòtics que es troben en el territori són obra de gegants. Aquesta teoria està relacionada amb l'aparició de gegants en les fonts bíbliques. Les teories segueixen aquest camí mítico-religiós durant un parell de segles. Fet que ha deixat una empremta imborrable en un gran nombre de topònims de jaciments arqueològics.

És a la segona meitat del XVIII i principis del XIX quan l'interès per l'arqueologia dóna un gir sobtat, i els autors i erudits locals prenen el timó i es preocupen pel seu passat i pels pobladors que vivien a les terres que ells trepitjaven. Tot i no tenir un mètode científic per tal d'establir cronologies i relacions entre els diversos poblats, l'interès estava en determinar alguns tipus de ceràmica i donar analogies en relació a altres territoris.

Dins aquest període cal destacar el paper d'A. Roig i els germans Ramis. Els segons varen aprofundir en l'estudi de l'arqueologia menorquina i l'any 1818, J. Ramis, escriví la que seria la primera obra d'arqueologia publicada a Espanya: *Antigüedades célticas*

de la isla de Menorca des de los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana.

Cal insistir que el fenomen de la romanització com a element d'estudi és recent i pel que fa a aquests treballs, el material romà no es considerava. El que interessava eren les restes més antigues.

Passats uns anys d'aquesta primera publicació, es va posar en marxa un gran projecte de recull historiogràfic, on els monuments antics jugaven un paper important dins l'obra. El 1890 l'Arxiduc Ll. Salvador d'Àustria va encarregar un conjunt de volums sobre la història i costums de les illes Balears. Dos d'aquests toms estan dedicats a l'illa de Menorca, "Die Insel Menorca". Es tracta d'un llibre de gran valor ja que l'autor ens informa de molts monuments que actualment estan perduts i dels quals ens podem fer una idea, com ara les restes de la murada romana que hi havia al voltant de la ciutat de *Iamo*.

Durant el segle XX s'ha pogut observar una clara evolució de la disciplina arqueològica i, per tant, l'aplicació d'un mètode científic en el seu treball. Podem observar com s'ha passat d'un interès selectiu de les peces i materials que es trobaven, a un intent de recollir la major quantitat de material possible i no només ceràmica, eines de pedra i metall, sinó també elements de fauna i flora, per tal de conèixer molt més sobre els antics pobladors. De què vivien, què cultivaven, tenien animals domesticats?, fins hi tot podem conèixer quin era el tipus d'ambient natural en què vivien, com era la Menorca del primer mil·lenni aC.

Els anys posteriors a la Guerra Civil es caracteritzen per la sequera historiogràfica. Malgrat tot, durant els anys 40 i 50 s'han de destacar dues figures que varen portar a terme una important tasca de recerca: F. Martí Camps i M. Ll. Serra. Aquesta última fou la primera historiadora i arqueòloga menorquina; orientà les seves recerques preferentment cap a l'arqueologia i realitzà nombroses excavacions: Torelló, St. Vicenç d'Alcaldús... Deixeble de Ll. Pericot, va publicar diversos treballs sobre arqueologia de Menorca i va canviar el panorama que hi havia fins aquell moment (Casasnovas, et al.; 2001: 21-22). En la segona meitat del segle XX és quan a Menorca es desperta l'interès per l'època romana. En aquestes excavacions més antigues s'ha observat com els arqueòlegs ja detectaven aquesta ocupació en els poblats, tot i que alguns pensaven que eren meres freqüentacions.

Segons M. Orfila i J. Sintes, en la seva obra sobre la romanització, creuen que qui més ha tractat aquest tema han estat: Fernández-Miranda i J. C. de Nicolas. Tot i així, el tema que els dos han tocat és la romanització en si, a base de fonts antigues, per una part, i elements materials romans per l'altra. No basant-se només en la continuïtat dels poblats talaiòtics, sinó fent una enumeració dels materials, donant més importància a la seva tipologia que no al significat que tenen per ells mateixos i les seves implicacions dins els propis jaciments (Orfila i Sintes; 1981-84: 23).

El 1977 dos especialistes exposen de forma acurada la continuïtat en l'hàbitat dels poblats talaiòtics tant de Mallorca com de Menorca. Tot i així és el 1930, en les excavacions de M. Murray, que es detecta aquesta presència de materials posteriors al 123 aC. L'article de J. Sintes i M. Orfila del 1981-84 està basat en les observacions que el 1977 va fer Tarradell en l'òrbita de Mallorca; era patent la manca d'estudis sobre l'àmbit rural de Mallorca en època romana (Orfila, et al.; 1979: 222). Seguint aquesta teoria es varen dedicar a fer un primer pas per tal d'investigar aquesta continuïtat a l'illa de Menorca.

El mateix any 1977 va ser quan J. C. de Nicolas es va pronunciar en referència a aquesta ocupació durant època romana dels poblats talaiòtics fins a èpoques tardanes. Va dir que fins i tot en un 80% dels jaciments es troba ceràmica d'època musulmana (Nicolas; 1977: 121).

Quedava així descartada definitivament la hipòtesi proposada per alguns investigadors de que la presència de material romà en els assentaments talaiòtics es deu a una freqüentació esporàdica d'aquests per part dels romans (Orfila, et al.; 1979: 222).

Els avenços en el coneixement sobre el període de la romanització s'han fet durant els últims anys del segle XX. Una aproximació provisional a la valoració de la presència romana en el camp de Menorca la devem a les prospeccions realitzades entre 1988-89 per a fer la Carta Arqueològica del municipi d'Alaior. Garcia Argüelles; J. Gual i J. Lopez (1994:23) assenyalen l'existència de materials romans en 64 dels 90 assentaments talaiòtics, mentre que les restes de cultura material púnica apareixen en 29 jaciments (Simó, et al.; 2004: 346-47).

En els últims anys les excavacions han estat més nombroses tot i que el nombre de publicacions no és molt gran. Actualment la gent que es dedica a aquest tema són professionals, alguns locals i altres provinents de fora, però amb un mètode científic a diferència del que passava temps enrere. Apliquen les noves metodologies i intenten

buscar en l'excavació l'aspecte més científic per tal de poder donar respostes al gran nombre de qüestions que hi ha en torn a l'època antiga a l'illa de Menorca. A diferència dels antics erudits, avui dia s'intenta recuperar tot el material - tot i que es detecta una manca d'anàlisis faunístics i de flora -, tant sigui metall, com llavors carbonitzades, etc. Es tracta de materials contextualitzats a través de l'estratigrafia i que per tant ens poden donar una cronologia a més de donar un tipus d'informació valuosa per a conèixer la vida dels antics pobladors. Aquest fet ha provocat la sortida de l'arqueologia menorquina de l'amateurisme on estava ficada fins ara (Casasnovas, et al.; 2001: 24).

Una part important en la renovació d'aquest apartat de la Història l'ha tingut d'Institut Menorquí d'Estudis, amb la secció dedicada a la Història i l'Arqueologia i les trobades periòdiques d'historiadors i arqueòlegs. A més, seguint l'impuls de M. Ll. Serra, la Història de Menorca cada cop està més present a nivell espanyol i Mediterrani (Casasnovas, et al.; 2001: 24).

Tot i el gran treball que s'ha fet fins ara sobre la història de Menorca i concretament les excavacions en els poblats talaiòtics, encara queda molta feina per fer. Així doncs, degut a que la majoria d'assentaments no s'han excavat, sinó que només s'hi ha portat a terme alguna prospecció superficial per a recuperar material, la informació que tenim dels poblats excavats no sabem si és general per a tota l'illa o no. Ens donaran alguna nova informació les pròximes excavacions?.

Per això, abans de passar a l'apartat sobre les estructures i materials que trobem d'època romana en els poblats, cal fer un parell d'advertències sobre la informació que tenim:

- Els escrits i articles publicats s'han de llegir amb precaució. Sobretot els més primerencs, ja que aquests autors eren aficionats i no tenien els mètodes suficients. Per això s'ha de tenir en compte el context en què es varen escriure els diferents estudis (Casasnovas, et al.; 2001: 24) i pensar que es podria fer una revisió d'aquests materials i llocs excavats.
- Una segona precaució s'ha de fer sobre la concepció que encara es troba en alguns investigadors, sobre la Història de Menorca, com un seguit de "dominacions".

Així doncs, aquestes obres més antigues han quedat desfasades per les noves publicacions, quedant com a font d'erudició per tal d'observar l'evolució dels estudis arqueològics a l'illa. Tot i aquesta superació, no significa que l'arqueologia menorquina estigui en el seu moment més àlgid. De fet, el coneixement del nostre passat presenta

grans llacunes, sobretot en l'estudi de l'època antiga, tot i que ha tingut una gran renovació, però segons molts autors encara es troba en els inicis (Casasnovas, et al.; 2001: 24).

7.1 Els problemes entorn a les excavacions pel coneixement de l'època romana

Els problemes pel que fa al coneixement de l'època romana a l'illa de Menorca són nombrosos. Les fonts literàries antigues són molt pobres respecte a l'illa i l'epigrafia també, a més d'una bibliografia poc extensa. La Menorca antiga és un dels territoris menys coneguts i estudiats de tot el Mediterrani – factor que contrasta amb l'afirmació de Fernández-Miranda quan deia que Menorca era un dels llocs més estudiats del territori espanyol - (Riera; 2003:131). Per tant, el material que més ens informa sobre l'activitat d'aquests jaciments és la ceràmica, algunes figuretes de bronze, algunes monedes... el material arqueològic en definitiva (Orfila, et al.; 1979: 222).

Quant a les fonts literàries ens trobem amb el problema que hem comentat en l'anterior apartat. Els escrits dels autors clàssics ens donen poca informació i poc detallada, tant del procés de conquesta com de l'establiment de població romana i les actuacions que es varen portar a terme en el territori. L'epigrafia també és escassa, en els poblats talaiòtics gairebé no ens trobem cap rastre d'escriptura, i el problema de les dues ciutats romanes – on possiblement hi havia més inscripcions – és que es troben baix els actuals nuclis urbans de Ciutadella i Maó. Segons M. Riera, es coneix més del que va passar en els nuclis urbans que no pas en la resta de l'illa. Era el lloc on es concentrava la riquesa de Menorca. Segons el mateix autor, es desconeixen per complet els tipus d'explotacions agrícoles i ramaderes que hi havia a Menorca durant els temps de la dominació romana. És evident per M. Riera l'urgència d'estudis en profunditat sobre les restes de fauna i flora apareguts en les excavacions menorquines ja que poden respondre a buits que hi ha sobre aquesta època (Riera; 2003: 133). Pel que fa a aquesta qüestió hem de dir que actualment, en les excavacions que s'estan portant a terme, s'està estudiant en bona part el material orgànic que apareix en els jaciments. Un exemple d'això són les últimes excavacions de l'estructura adossada al talaiot de Curnia, on es varen trobar un bon nombre de grans de cereal carbonitzats. Això ha permès identificar les espècies i, per tant, saber quin tipus de plantes cultivaven els talaiòtics. Aquest interès per la flora i la

fauna dels moments antics està despertant i ens aporta una informació cabdal per a relacionar amb els objectes materials que trobem als poblats.

Però els problemes que té l'arqueologia menorquina no es deuen només a qüestions bibliogràfiques i de que hi hagi poques inscripcions que parlin sobre aquella època. La continuïtat en els poblats talaiòtics és un fet que ja ningú pot discutir, a manca d'excavacions per tal de veure la incidència d'aquesta presència, es detecta per les troballes superficials – a més d'excavacions sistemàtiques a alguns poblats - de cultura material característica: fragments de *tegulae*, àmfores i dolium – normalment de producció tarraconense – vaixelles fines i ceràmica de cuina itàlica i nord africana, monedes, etc (Simó, et al.; 2004: 348).

Com ja hem mencionat, el que ens dóna més informació és la cultura material. Alguns autors creuen que la principal càrrega per la qual l'arqueologia menorquina ha avançat tant poc en l'investigació del món antic ha estat pel conjunt de carències que han caracteritzat les seves investigacions arqueològiques. Segons el mateix autor, el fet de posseir una cultura prehistòrica tant espectacular ha estat sens dubte determinant per tal de deixar molt enrere les investigacions arqueològiques d'èpoques històriques durant molt de temps (Riera; 2003: 131).

El Dr. Tarradell, l'any 1983, ja anunciava el fet que la majoria dels investigadors que es dedicaven a l'investigació de la història de Mallorca, donaven més importància a la prehistòria i protohistòria deixant a un costat l'època clàssica. Aquest arraconament podria ser justificat en els treballs més antics degut a que l'estudi de la ceràmica romana és un fenomen de la dècada dels 60 i 70 (Orfila i Sintès; 1981-84: 20). Segons M. Riera, és conegut el fet de que molts “arqueòlegs” que han treballat en jaciments prehistòrics menorquins, desestimaven estudiar els horitzons antics o medievals, destruint els seus nivells i fins i tot, alguns cops, tirant tot allò que no els interessava. D'aquesta manera ens trobem amb un desconeixement en lo referent a l'hàbitat d'aquests poblats talaiòtics durant l'època romana (Riera; 2003: 132).

La riquesa arqueològica de l'illa de Menorca ha facilitat la troballa de molts tipus de materials de diverses èpoques - de forma casual, en prospeccions superficials, a través d'activitats fetes al camp, etc -. També cal mencionar en aquest moment el grup, no poc nombrós, “d'arqueòlegs” aficionats que han realitzat excavacions clandestines – que inclouríem molts cops en el grup anterior, on només ens donen informació tipològica -, amb danys irreparables per al nostre patrimoni i, el que és més greu, a treure materials

de Menorca mitjançant el comerç il·legal d'antiguitats (Casasnovas, et al.; 2001: 8). Cal destacar, segons algunes dades del departament de patrimoni del Consell Insular de Menorca, el nombre de forats d'espoliador que es troben en els jaciments menorquins han augmentat en els últims anys. Sembla ser que hi ha un grup de persones equipades amb detectors de metalls que es dediquen a buidar de contingut els jaciments per tal de vendre aquestes peces o crear col·leccions privades que no seran mai estudiades així com cal.

Així doncs, ens trobem amb un buit important pel que fa a materials perduts que ens haurien donat força informació referent a la continuïtat dels assentaments. Cal destacar que molts autors aposten per una revisió dels treballs més antics portats a terme en algun jaciment menorquí en el qual es puguin detectar materials clàssics. Tot i que només podrem establir una classificació tipològica i una cronologia relativa si no hi ha relació estratigràfica, la informació que ens puguin proporcionar és sempre interessant per tal de seguir amb la investigació de la funció que tenien aquests poblats durant l'època romana. Tot i que encara resta pendent la feina d'avaluar la intensitat i una major precisió cronològica del fenomen, la distribució dels assentaments i de les restes de cultura material fan pensar en una explotació ramadera d'un cert pes que fes possible l'intercanvi d'aquesta producció excedentària amb tota mena d'objectes manufacturats, sobretot vaixel·la domèstica i altres productes alimentaris que eren clarament deficitaris a l'illa: oli i vi (Simó, et al.; 2004: 347).

Finalment seria interessant observar que aquest desconeixement de la zona rural de Menorca durant l'època romana, contrasta amb l'abundància de basíliques paleocristianes descobertes en el territori insular. El fet de que hi hagi aquests tipus de construcció ens indica que hi havia comunitats rurals que vivien al seu voltant; eren aquestes les mateixes comunitats que vivien en els poblats talaiòtics durant època romana? Contrasta en aquest moment la informació que es té sobre aquests complexos i la que es té quant a l'habitabilitat dels assentaments talaiòtics en època romana.

8.L'INTERÈS PER LES BALEARS COM A PUNT ESTRATÈGIC DEL MEDITERRANI OCCIDENTAL ABANS DE LA CONQUESTA ROMANA

Abans de veure els efectes de la conquesta romana a les illes, cal insistir en les causes que varen portar a Roma a conquerir-les i a portar cap a elles una nova organització, una nova cultura, una nova llengua, etc.

Sabem que la conquesta romana de Menorca i Mallorca es va produir l'any 123 aC per ordre del Senat Romà. Abans d'això, les illes varen tenir un paper important dins l'estratègia de les rutes comercials al Mediterrani Occidental, aquest interès com a punt estratègic és vist per alguns autors en diferents fets que es varen produir a finals del segle III aC.

Un fet important que destaca M. Orfila (2008: 14) amb anterioritat al 123 aC i que hauria pogut marcar l'incorporació de Mallorca i Menorca a la República romana, va succeir el 217 aC. Aquest any, Escipió va arribar davant les costes d'*Ebusus* i la va assetjar esperant la seva rendició. Aquest atac no va acabar bé pels romans i es varen retirar altre cop cap a la Península. Segons M. Orfila, això demostra l'interès que les Balears despertaven a Roma en uns moments anteriors al 123 aC, a més de veure la possibilitat d'eliminar el poder púnic del Mediterrani Occidental al derrotar la factoria d'*Ebusus*.

Tot i així, cal mencionar que les fonts clàssiques parlen de l'arribada a *Ebusus* d'uns emissaris provinents segurament de Mallorca – talaiòtics -, per tal de negociar la pau amb els romans. Si es segueix a Muñoz (1974:17) es tracta d'un desig d'alliberar-se del domini cartaginès. Segons varis autors, el poder púnic sobre les Balears hauria perjudicat a la població indígena, sobretot amb les lleves forçoses cap a l'exèrcit i en un moment en que la guerra es veia pròxima, segurament n'hi hauria més (Costa; 2000:79). Per tant aquest fet podria ser una negociació entre talaiòtics i romans, ja que els primers veien la possibilitat de que els segons guanyessin i per tant acabar amb les lleves; els

talaiòtics s'havien cansat de participar en aquestes campanyes militars que no anaven amb ells (Domínguez; 2005:176 de Orfila, et al; 1979).

Un altre fet important que segueix marcant l'importància que les illes Balears tenien en l'antiguitat com a punt estratègic, és l'arribada del general cartaginès *Mago* al port de Maó durant l'hivern del 206 aC (Casasnovas, et al.; 2001: 216). Aquest fet es relaciona amb la fundació de la ciutat de *Mago* i segons Ll. Plantalamor i C. Rita, amb un estrat de destrucció identificat en el poblat de Trepucó. Aquesta arribada i el possible desig de control del port, amb la suposada fundació d'una nova ciutat – segurament de caràcter militar -, fa patent l'importància i l'interès que les illes despertaven en aquell moment. Aquests fets que mostren l'interès de les dues potències per les Balears són els antecedents a la intervenció que al 123 aC va portar a terme el cònsol romà Quint Cecili Metel i que culminà amb la conquesta romana de les illes..

9. CAUSES DE LA CONQUESTA ROMANA DEL 123 aC

La derrota definitiva de Cartago a la III Guerra Púnica va deixar a Roma sense cap rival en la seva expansió pel Mediterrani. Les illes Balears, situades en un punt estratègic de la zona occidental, dominades fins aquell moment des de la colònia d'*Ebusus*, van passar a ser un objectiu de la política expansionista romana.

La conquesta de les Balears es va portar a terme l'any 123 aC per ordre del senat romà. Són poques i força generals les fonts clàssiques que parlen sobre aquest fet; es tracta de fragments poc detallistes i que no descriuen gairebé res, per no dir res, del procés de conquesta. Cal mencionar que el llibre, segurament amb més informació sobre el tema, no s'ha trobat mai. És el volum LX de l'obra de T. Livi, i sabem que en ell es parla de la conquesta ja que s'ha mantingut un volum índex que enumera i menciona el contingut dels llibres de la col·lecció. En ell es pot llegir:

“A més conté (el llibre LX) les guerres sostingudes pel cònsol Q. Metel contra els balears.” Titus Livi, *Periochae* I, LX.

Va ser Quint Cecili Metel, que després de la conquesta de les illes serà conegut amb el sobrenom del “Baleàric”, qui per ordre del senat romà es va embarcar en la conquesta

de les Balears. Va ser l'any 123 aC quan va arribar a les Balears; alguns investigadors mantenen una polèmica oberta – poc rellevant – sobre quina va ser l'illa on va posar primer els peus.

Les causes d'aquesta conquesta són variades, i des de l'època dels fets els autors contemporanis intenten justificar-la. Aquesta justificació la varen trobar en la pirateria i és aquesta la causa oficial, segons la qual el Senat romà va emprendre les accions pertinents per alliberar les illes d'aquest inconvenient, no tant per a elles sinó per les rutes comercials que utilitzaven els comerciants itàlics per anar a la Península Ibèrica.

“A causa de la fertilitat [...]. Però perquè uns pocs malfactors establiren relació amb els pirates de la mar, tots foren vists amb mal ull i Metel, anomenat el Balear vingué per mar contra ells, el qual fundà també les ciutats.” Estrabó, III, 5, 2.

“Per aquell temps les illes Balears havien infestat els mars amb un furor propi dels pirates. Era sorprenent com uns homes ferotges i salvatges, s'atrevien a observar si més no, els mars des dels seus penyals, a pujar, fins i tot, a unes naus mal construïdes; i atemoriren, molt sovint, amb Florus, I, 43.

“Per aquest mateix temps.....una gran mortaldat d'habitants” Orosi, V, 13, 1.

La pirateria resultava un obstacle pel desenvolupament de les rutes comercials, la inseguretat que causaven aquests personatges era intolerable per a la República Romana, ja que impedia l'establiment de la comunicació i dificultava el comerç entre les dues Penínsules.

Aquesta causa és ja utilitzada pels autors clàssics quan parlen de la conquesta de les illes, però cal precisar que entre ells hi ha una contradicció important que té a veure amb l'origen dels pirates. Estrabó, en el seu fragment, diu o intueix que els pirates no són els indígenes de les illes, sinó que provenien d'un altre lloc, però si que varen tenir contacte amb alguns talaiòtics; a més d'Estrabó, Diodor deixa entendre que els pirates no eren els propis indígenes quan diu que algunes dones - dels talaiòtics - eren segrestades pels pirates en una incursió (V,17 de Orfila; 2008:17). En canvi, Florus parla dels pirates com si fossin els propis habitants de les illes. A part de l'origen d'aquests pirates cal insistir en l'últim fragment de més a dalt, on Orosi introdueix un nou element en el

procés de conquesta. No sabem si es refereix a les Balears en general, o només a una de les dues illes, però l'autor ens parla d'una conquesta violenta, amb una gran mortaldat. Tot i que en cap assentament de Menorca s'ha detectat un estrat de destrucció datat en aquesta cronologia, no sabem com interpretar aquestes contradiccions.

La pirateria és una causa plausible i molts investigadors l'han relacionat amb l'establiment d'una ruta comercial que unís les dues Penínsules. Per tant, és lògic que des de les illes s'intentés atacar a la gran quantitat de vaixells que passaven pels seus voltants. Alguns investigadors creuen que algunes zones de la costa varen servir per vigilar el mar i divisar alguns vaixells carregats amb materials que eren valuosos per a la població de les illes. Així doncs, amb petites barques, fetes amb molts pocs coneixements de navegació, s'atrevien a sortir al mar per atacar els vaixells quan aquests estaven a prop de la costa.

La conquesta de les illes implicaria, des del punt de vista econòmic, que la ruta entre Itàlia i Hispania fos més curta (Amengual; 2003). Pot ser, com proposa Amengual en la mateixa obra, que els propis *negotiatores* romans, representats pels *equites* pressionessin al Senat romà per tal d'obrir una nova ruta comercial. Alhora que s'eliminava l'amenaça pirata, es guanyava en temps i en una navegació molt més segura (Orfila; 2008).

Seguint aquest discurs, hi ha alguns altres elements que s'han interpretat com a causes de la conquesta. En aquells moments el sud de la Gàl·lia s'havia revoltat i la ruta terrestre entre la Península italiana i Hispania s'havia interromput temporalment. Aquest fet pot ser interpretat com diuen alguns autors, com una causa de l'intervenció dels romans a les Balears ja que havien de buscar una ruta alternativa cap a Hispania, per tal de importar els vins i olis cap a Itàlia.

Aquesta ruta, entre les dues Penínsules, que utilitzava les illes de Sardenya, Menorca i Mallorca per a repostar, ja era practicable en el segle III aC (Mastino, et al.; 2006: 184-86). Prova d'aquesta pràctica és el derelict trobat a la boca del port de Maó.

La situació en què estava sumida Roma en el moment de la conquesta és descrita com una època de transit dins la República, reflex dels canvis que s'hi estan portant a terme; la crisi social – les classes més humils reclamen millores en el repartiment de terres -i política – lluites entre les famílies més importants de Roma pel poder - s'associen a un moment d'expansió i són elements que s'han de tenir presents en tot aquest context (Orfila; 2008: 14).

Les classes altes buscaven poder sobre les classes més humils, i la terra s'havia convertit en un dels principals problemes de la República romana. La família Grac, defensora d'un repartiment més equitatiu de la terra entre els romans, eren mal vistos per les elits romanes. L'impulsor de la reforma – *Lex Sempronia Agraria* –, el petit dels Grac, va ser assassinat i la seva tasca la va continuar el seu germà, tot i que no va arribar a bon port.

Aquest problema de terres, que tenia la República, és utilitzat per alguns autors com una possible causa de la conquesta de les illes. Crec que aquesta hipòtesi no és molt plausible, ja que el nombre de terres que aportaren les Balears al cadastre romà fou insignificant, i no crec que fos una solució al problema.

És interessant parlar també d'una hipòtesi plantejada per M. Orfila. Proposa l'interès que podrien despertar els foners per a l'exèrcit romà. Eren guerrers que ja havien lluitat contra Roma a les Guerres Púniques i que varen demostrar el seu valor com assenyalen les fonts clàssiques (Orfila; 2008).

Les Balears varen ser les últimes illes del Mediterrani incorporades a l'òrbita romana. Hem de recordar que tot i ser l'últim territori illenc conquerit, ens trobem amb altres illes que són conquerides pocs anys abans, com ara Sardenya. M. Orfila diu que la victòria aconseguida pels romans a la III Guerra Púnica no només els va donar el control del Mediterrani, sinó que va donar a Roma tots els coneixements nàutics que tenien els cartaginesos. Això va permetre a Roma controlar el mar, tenir una armada pròpia i arribar a llocs on abans no podia. M. Orfila veu en aquest nou poder marítim la capacitat d'utilitzar rutes més directes –per mar- i és aquí on cobren gran importància les Balears, com a punt entremig entre el sud-est Peninsular i Itàlia (Orfila; 2008:16). Va ser durant aquest període després del 146 aC quan varen conquerir, a part de la *provincia Africa* – territori de l'imperi cartaginès - Macedònia – amb una sèrie de regnes orientals -, entre d'altres territoris. Així, el fet de tenir un coneixement més profund de la navegació es converteix en un dels elements claus per tal d'entendre la conquesta tardana de les illes Balears (Orfila; 2008: 16).

Per últim cal mencionar la hipòtesi de la relació establerta entre la possible instal·lació a *Ebusus* d'una elit cartaginesa vinguda de Cartago, després de la III Guerra Púnica. Alguns autors creuen que aquest fet i la possibilitat que es reforcés un nou poder púnic

en aquesta illa – al centre de la Mediterrània Occidental - , és una de les causes plausibles per a que els romans conquerissin les Balears (Ramon; 1985: 33-34, de Orfila, et al.; 1979: 218).

Crec que no hi ha una única causa que expliqui perquè els romans es varen interessar per les illes Balears. El fet d'escollir una sola d'aquestes teories crec que deixa un buit considerable pel que fa a les causes. Hi ha algunes que no les podem acceptar, com ara la conquesta per aconseguir terres, ja que com hem dit, les terres que les Balears aportarien són insignificants en comparació a territoris continentals que podien conquerir. El fet de prendre la pirateria com una possible causa, crec que s'hauria de completar amb la causa comercial, la unió d'aquests dos elements més algunes altres coincidències durant aquest període, sense oblidar el punt estratègic que representen les illes, formarien un context causal suficient pel qual Roma va decidir conquerir aquests territoris situats al mig del Mediterrani Occidental. Com diu M. Orfila, en l'article del 2005 sobre les Balears a l'època romana, la conquesta ve justificada per diverses causes en aquell mateix moment: assegurar les rutes comercials, acabar amb la pirateria, l'obtenció de noves terres, o aconseguir els foners pel seu exèrcit; temes que han estat tractats per molts autors de forma separada (Orfila; 2005: 63).

10. CONSEQÜÈNCIES DE LA CONQUESTA ROMANA DE MENORCA

Les dos grans conseqüències més remarcables de la conquesta de Menorca per part dels romans són: la integració de l'illa dins una nova òrbita de poder i la creació per part dels nous amos, de tres ciutats amb els caràcters típicament romans. Es tracta de *Sanitja*, *Iamo* i *Mago*.

Quant a la primera, tot i que durant el contacte púnic no hi va haver un domini total del territori, la població indígena va canviar, introduint en la seva forma de vida, elements de les noves cultures que varen conèixer. La conquesta romana va ser diferent a aquesta “colonització”; el control del territori que els romans varen portar a terme va ser total i va comportar un procés d'aculturació que es manifesta en els canvis observats en la vida quotidiana, en la religió, en el món funerari i fins i tot en la llengua, tot i que d'aquest últim element no en tenim quasi bé cap prova.

Tot i que la “colonització” anterior dels púnics havia posat a Menorca en contacte amb molts llocs del Mediterrani; ara, amb la conquesta romana, Menorca s'introdueix de forma definitiva dins una òrbita de poder nova que la farà anar evolucionant al mateix ritme que la resta del Mediterrani. Entre el 123 i el 121 aC, les Balears – entenent Mallorca i Menorca – passen a formar part de la Província de la Hispania Citerior. El govern romà dut a terme des de la Península devia ser difícil pel seu caràcter insular, exposat sempre als atacs i a cert aïllament obligat (Amengual; 1974: 19). En un principi, sembla que aquesta conquesta no va afectar a l'estructura social existent; tant sols va facilitar encara més la tendència ja iniciada un parell de segles abans – amb la colonització púnica -, de la col·laboració de les elits locals disposades a mantenir part del seu poder a canvi de la seva aliança amb els nous amos (Juan; 1993). Com veurem també en l'apartat dedicat a l'anàlisi sobre la continuïtat dels hàbitats, aquest comportament entre els romans i les elits indígenes es deu segurament a que en un primer moment, els assentaments establerts pels romans tenien un caràcter purament militar; no tenien cap tipus d'autoritat civil i administrativa i per tant havien de mantenir en el territori l'estatus que els indígenes havien mantingut.

Aquesta situació canviarà en no gaire temps, quan les ciutats es converteixin en autèntics centres urbans, amb un govern estable tot i que dirigit des de la Península, però amb una administració i un caràcter civil propi, molt diferent al caràcter militar existent al principi.

És la creació d'aquestes tres ciutats, *Iamo*, *Magó* i *Sanitja*, anomenades *castella* en un primer moment per les fonts clàssiques, la segona conseqüència remarcable d'aquesta conquesta. El fet que els tres enclaus es trobin assentats en els tres principals ports de l'illa no és casualitat. El comerç es va començar a traslladar a aquests tres enclaus i això va provocar que altres embarcadors, utilitzats de forma contínua temps enrere, ara perdessin gran part de la seva activitat. La creació d'aquestes ciutats, no solament afectà als embarcadors, sinó també a alguns dels poblats que es trobaven al seu voltant i que segurament controlaven l'accés a aquests ports anteriorment a la conquesta. Es pot detectar que en el moment de la conquesta i posteriorment amb l'expansió de les ciutats, aquests poblats propers varen patir una forta caiguda demogràfica, ja que la majoria dels seus habitants varen passar a viure a la ciutat, al haver perdut la base de la seva economia i les seves activitats.

Aquestes noves ciutats es varen convertir, és evident, en tres focus d'entrada de la nova cultura romana (Riera; 2003: 134). Hem de tenir present que en el món Talaiòtic no existien les ciutats així com les entenien els romans i per tant no hi podem trobar diferències entre l'àmbit rural i l'urbà.

Així doncs, podem intuir que aquest procés que devia començar a ser intens uns quants anys després de la conquesta - tot i que ja hi havia contacte amb comerciants italics des de després de la II Guerra Púnica -va acabar de convertir a la població autòctona en vertaders habitants del món conquerit pels romans. Entenent com a tals a ciutadans adaptats per complet a la vida i costums que els romans els van inculcar. El que ens interessa veure en els següents apartats és quins signes podem trobar avui dia, gràcies a l'arqueologia, d'aquest procés de romanització i si realment va ser tant fort. Realment va convertir a la població talaiòtica en una de nova, o varen traspasar més elements talaiòtics dels que ens pensem?

Serà un tema difícil, ja que les fonts clàssiques no són molt abundants i sobretot perquè la cultura Talaiòtica no ens ha deixat cap document que ens serveixi per tal d'interpretar aquest procés. Serà gràcies a les excavacions i a l'estudi del material arqueològic que trobarem la informació necessària per tal de desenvolupar aquest tema.

11. INTRODUCCIÓ A L'ANÀLISI DE LA CONTINUÏTAT EN LES ANTIGUES ESTRUCTURES TALAIÒTIQUES DESPRÉS DE LA CONQUESTA ROMANA

La part més important d'aquest treball és l'anàlisi sobre la continuïtat dels hàbitats talaiòtics durant l'etapa romana que va viure l'illa de Menorca. El que ens interessa és veure com les estructures dels diferents poblats varen continuar habitades i quines són les modificacions i conseqüències que varen patir degut a la presència romana al territori. Per que es varen seguir habitant aquests edificis antics? Quina funció tenia l'ocupació d'aquests espais dins l'explotació del territori per part dels romans? ... Són molts els dubtes que encara ens queden per respondre en quant a aquest tema, però anem a veure a partir de les excavacions que s'han fet fins ara i de la informació que tenim disponible sobre elles, com està la investigació i quines podrien ser les següents accions per tal d'avançar i poder plantejar de manera completa la funció i cronologia d'aquestes ocupacions.

Un dels problemes a l'hora de fer aquest tipus d'anàlisi és escollir els assentaments. La valoració de la intensitat i de la distribució espacial d'aquestes troballes és molt més interessant, però manquen dades significatives de prospeccions referides al conjunt o una part de l'illa, i ni tant sols s'ha excavat en extensió un sol jaciment arqueològic que pugui servir de paradigma (Nicolas; 2003: 120), per tant els jaciments escollits són els més treballats a l'illa a més d'algunes excavacions més concretes i altres d'urgència que ens ajuden a acabar de completar el panorama. A més d'això un dels principals criteris per escollir els poblats que més acuradament analitzarem és la data en que varen ser excavats. No ens serveixen de molt les excavacions més antigues en les quals no hi ha memòries o no hi ha gaire informació.

Els poblats escollits i dels quals analitzarem diverses estructures són: Torre d'en Galmés, Talatí de Dalt i Montefí més detingudament, a més d'alguna excavació més concreta com ara les cases de Sant Vicenç d'Alcaldús, la casa de Biniparratx petit, etc.

Hi haurà dos apartats més dedicats al món funerari i al món religiós, pels quals utilitzarem altres tipus de jaciments. Els objectius per aquest anàlisi es podrien dividir per tant en tres apartats. La primera part estaria centrada, com ja hem dit, en els canvis que es produeixen dins les àrees domèstiques dels poblats talaiòtics durant època romana. Les modificacions arquitectòniques i la presència de nous materials és un factor que ens interessa analitzar detingudament per tal de veure com afecta el procés de conquesta i romanització a aquesta població rural. Dins aquest mateix apartat ens interessa establir una cronologia per situar les dates d'ocupació i d'abandó d'aquestes estructures i així poder-les relacionar amb la cronologia general de l'illa, sobretot relacionant aquesta part rural, amb les cronologies que tenim per a les dues ciutats romanes de l'illa.

En un segon apartat ens centrarem en la influència que el procés de romanització va tenir sobre el món funerari propi dels talaiòtics. La investigació d'algunes necròpolis, tot i que tenim el problema de que moltes es troben buides de contingut, ens permetrà observar canvis en els rituals i en la forma d'enterrar els morts, que possiblement siguin conseqüència dels processos de romanització. A més d'aquestes necròpolis ens interessarem per algunes sepultures més concretes que s'han trobat deslligades de les necròpolis i que també ens ajuden a comprendre aquest procés de canvi en els rituals funeraris.

Per últim, dedicarem un apartat per tractar el tema de la religió talaiòtica centrant la nostra mirada en els recintes de taula. Es tracta d'un tema força interessant que intentarem desenvolupar més endavant però que d'entrada sembla estrany ja que ens trobem que la majoria de recintes excavats fins ara que s'abandonen en temps de la conquesta romana tot i que hi ha alguns exemplars que continuen sent utilitzats. Tenen el mateix significat els que continuen?, quin tipus de cultes s'hi portaven a terme, són preguntes que a partir de les restes arqueològiques de que disposem actualment.

11. ANÀLISI DELS HÀBITATS I ALTRES ESTRUCTURES RELACIONADES

Anem doncs, a començar aquest anàlisi introduint-nos en l'apartat de les estructures domèstiques. Es tracta dels cercles talaiòtics i les estructures que s'adossen a ell com ara sales hipòstiles, patis, etc. La continuïtat és acceptada per tots els investigadors; la hipòtesi de que el material romà trobat en aquests assentaments es deu a una freqüentació extraordinària va quedar desfasada fa molt temps.

Començar aquest tipus d'anàlisi a través de la casa no és casualitat, a més de representar l'element estructural més característic del poblat és a hores d'ara, l'element més conegut pels investigadors. El fet de que sigui el lloc on la gent hi passava més temps fa que el seu registre arqueològic aportí dades segures sobre continuïtat i/o abandó, i particularment, la intensitat d'aquests processos i la seva cronologia, aspecte indispensable per tal de valorar la vida útil de l'assentament (Nicolas; 2003: 116).

L'objectiu per tant, d'aquest anàlisi és poder comentar en quin punt es troben les investigacions referides a aquest tipus d'estructures i poder determinar el paré que varen jugar, segons els investigadors, en el procés de dominació i explotació del territori baix el poder romà.

12.1. Torre d'en Galmés.

. Imatge 22 (pàgina anterior). Fotografia satèl·lit del poblat de Torre d'en Gaumes. Font: Google Earth.

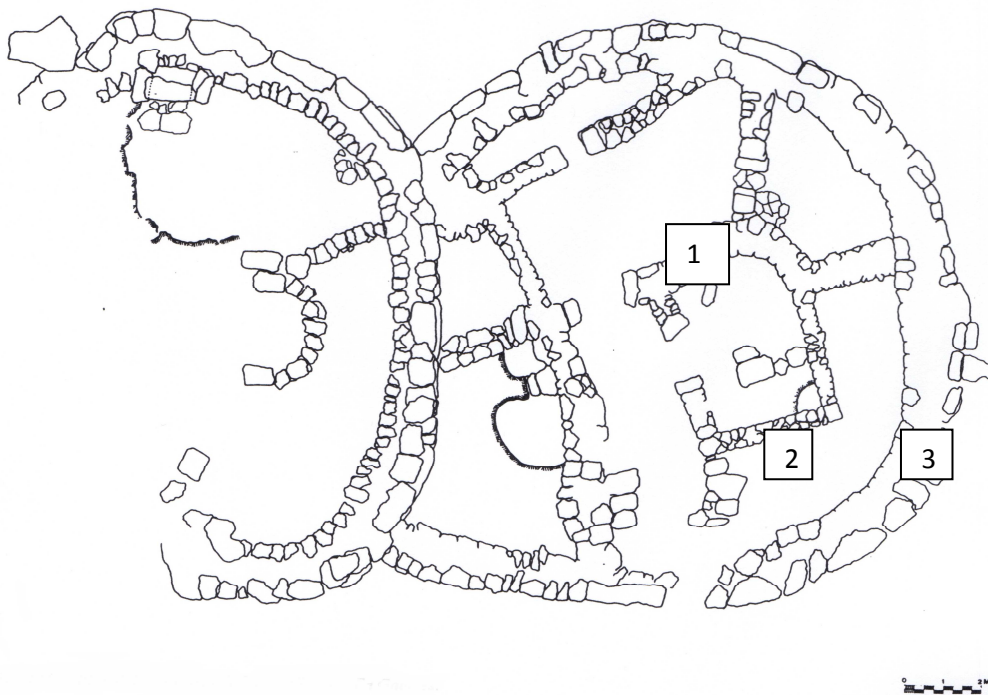
Torre d'en Galmés és un assentament talaiòtic situat al terme municipal d'Alaior, a la part del migjorn de l'illa. Es troba a la carretera que va des del municipi fins a la platja de Son Bou. Ubicat damunt un petit turó, és on es situa la part més antiga de l'assentament i per tant l'inici del poblat. A partir d'aquesta part més elevada, on es troba el talaiot central i el recinte de taula, el poblat es va estenent cap avall, concretament cap a la vessant sud, que és on més dona el sol. Es tracta de l'assentament més gran, documentat fins ara a les Balears; té al voltant de 6 ha. i conté en el seu interior totes les estructures típiques de la cultura talaiòtica (Ferrer, et al.; 2008: 11-12). El principal interès que té aquest poblat per aquesta anàlisi és el nombre de cercles excavats i els que ens poden donar informació per tal de conèixer aquests fenòmens de continuïtat i abandó de l'hàbitat rural durant els primers segles de la nostra era.

Abans de passar a les cases que s'han excavat més recentment, seria interessant parlar sobre les excavacions més antigues que es varen tenir lloc en aquest poblat. El primer que va intervenir en aquests terrenys va ser Flaquer als anys 40, que va excavar el recinte de taula i la sala hipòstila situada al sud del poblat. A part de la ceràmica trobada en tota la superfície del poblat, a les zones que va excavar li varen aparèixer àmfores romanes, entre les quals destaca una amb la marca "REBIT", llumetes, ceràmica púnica,

ibèrica i musulmana. Segons l'investigador, el que més interessa per a l'anàlisi de la ocupació del poblat són les monedes, concretament n'hi varen aparèixer d'August, M. Maccilus Tullus, Antonino August, Claudi, Trajà, Adrià, Gordià, Claudi II i Licini (Orfila i Sintès; 1981-84: 24-25).

Després de Flaquer, el següent arqueòleg que va intervenir en el jaciment de Torre d'en Galmés va ser G. Rosselló Bordoy. De la seva excavació destaca la troballa de tombes antropomorfes dins una cova situada al costat est del poblat i els cercles nº 2 i 3 de la part alta de l'assentament. Aquestes són les excavacions més antigues d'aquest poblat, aquesta última, dels cercles serà analitzada més avall, juntament amb el cercle nº 1.

Els cercles nº 1, 2 i 3 es troben situats a la part alta del poblat i per tant a la zona més antiga. Varen ser excavades a la dècada dels 70 i 80 i per tant la informació que ens poden proporcionar no es tant detallada com les excavacions actuals. A part de la descoberta de material de clara filiació romana, els cercles ens mostren reedificacions interessants que donen pistes sobre aquesta continuïtat i quina relació guarden amb el procés de romanització. Començem doncs l'anàlisi pel cercle on es pot observar de forma més completa les remodelacions fetes durant l'etapa romana, es tracta del cercle nº2.

. Imatge 23. Planta dels cercles nº 2 i 3 de Torre d'en Galmés. Font: Orfila, et al.; 1979.

. Imatge 24 (pàgina anterior). Fotografia del cercle n°2 de Torre d'en Galmés. Font: Andreu Torres. Com podem observar tant en la imatge de la planta, com en la fotografia, la casa ha patit un seguit de remodelacions. El canvi en l'estructura es pot observar en diversos llocs però la que més crida l'atenció és la zona central. Es tracta de la zona on abans existia el pati de la casa talaiòtica – d'estructura circular, generalment, característica d'aquests hàbitats, sempre descoberta i a partir de la qual s'organitzaven la resta d'estances -, en període romà es va construir un mur rectilini a la zona sud, que donava al pati una nova forma de planta rectangular. El més interessant és que possiblement aquesta estructura anava coberta, tot el contrari que al món talaiòtic. A més d'això ens trobem amb altres remodelacions que es poden observar al voltant del pati; on abans ens trobàvem amb divisions radials, amb les reedificacions s'han construït un seguit d'estances que prenen una planta més quadricular tot i que es manté el perímetre circular. Aquests nous murs que es poden diferenciar dels talaiòtics tant per la seva col·locació i treball d'escairat de les pedres, com per algunes restes de morter en fang utilitzat per lligar-los; també s'han relacionat amb materials associats a aquests, entre els que destaquen ceràmiques nord africanes adscrites al segle II.

Veiem per tant, que aquest edifici va patir una ocupació durant època romana, segurament continuada des de l'etapa talaiòtica. Pel que sabem de l'excavació, són

aquestes ceràmiques Nordafricanes les que ens donarien la data d'abandó situada en el segle II. Aquest moment com ja veurem, encaixa molt bé en el panorama general d'abandó d'aquestes antigues comunitats talaiòtiques.

El cercle nº 2 el trobem adossat a l'estructura del cercle nº 3. Els arqueòlegs no acaben de tenir del tot clar la causa que va provocar que només puguem observar la meitat del cercle. Si tant sols es va construir la meitat d'aquesta casa o simplement ha sigut víctima de la utilització d'aquest tipus de jaciment com a pedreres al llarg de la història.

. Imatge 25. Fotografia del cercle nº 3 Torre d'en Galmés. Font: Andreu Torres.

El cercle nº 1 també es interessant pel nostre anàlisi, ja que en el seu interior es detecta arquitectònicament algun tipus de reedificació, portada a terme segurament en època romana. Es tracta concretament d'una remodelació en la zona del pati. Es va convertir en una sala de planta rectangular que sembla difícil aclarir si estava coberta o no. Aquestes remodelacions es poden datar al voltant del segle II gràcies a la troballa de monedes de Neró i Faustina.

. Imatge 26 i 27. Imatge i planta del cerçle n°1 de Torre d'en Galmés. Fotografia font: Andreu Torres; planta font: Plantalamor, 1991.

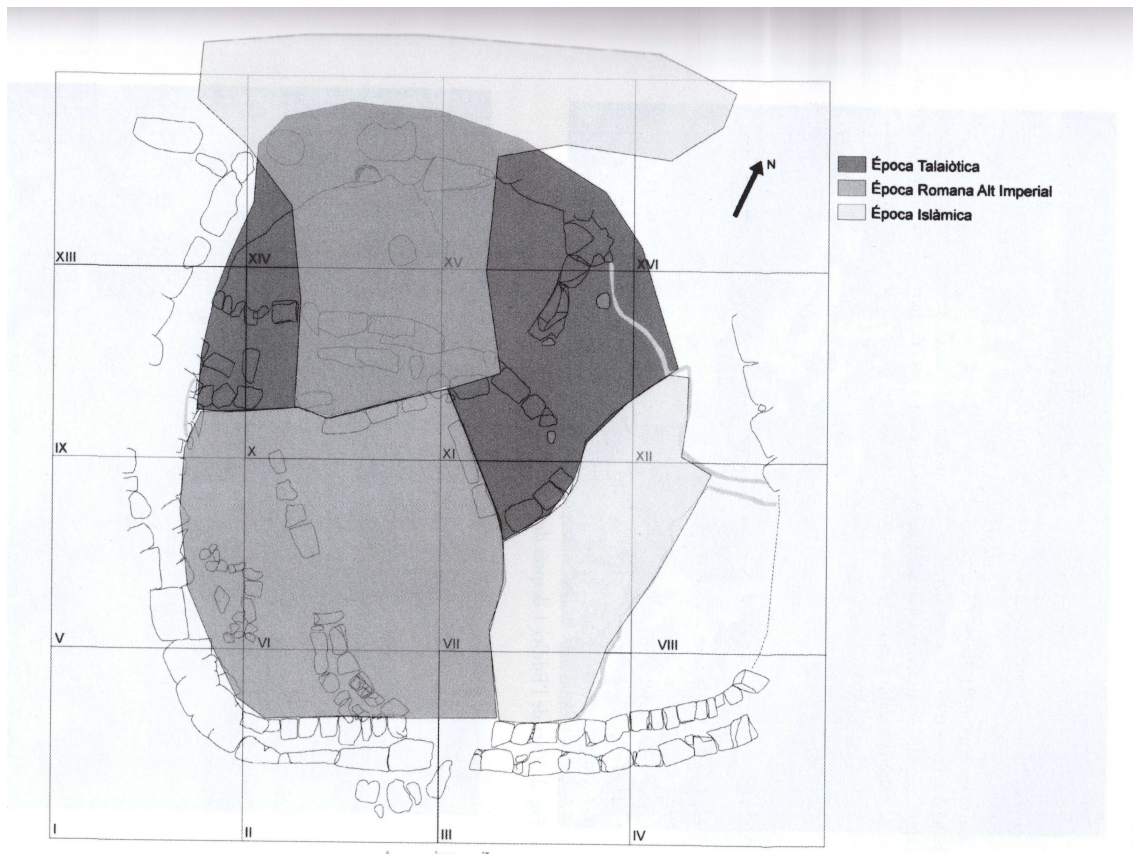
A part d'aquest tres cercles, que la seva informació en quant al procés d'excavació i tots els seus materials és francament escassa, hi ha una sèrie de cercles a la zona sud, excavats en dates més recents que ens proporcionen més informació - degut a algunes

petites publicacions - sobre el procés d'ocupació d'aquests recintes. Són quatre, l'Edifici 1, el cercle del seu costat, excavat per la universitat de Boston, el cercle Cartailhac i el cercle adossat a la sala hipòstila excavada per Flaquer. Hem de destacar dins aquest grup que el cercle Cartailhac és ocupat fins mitjans segle I aC, sabem que pateix un moment d'ocupació després de la conquesta però no ens arriba passat al canvi d'era. Proves d'aquesta ocupació amb possibles influències romanes es troben en els materials ceràmics i en l'arquitectura, ja que hi ha encaixos per a les portes de les habitacions fetes ja en època romana. Per últim, del cercle adossat a la sala hipòstila, no podem presentar res més que algunes modificacions en l'arquitectura talaiòtica pròpia del cercle ja que no hi ha cap memòria sobre l'excavació.

La resta de cercles excavats de Torre d'en Galmés a part d'aquests es varen abandonar al voltant del segle III aC, segons pensen alguns arqueòlegs, per un episodi relacionat amb la II Guerra Púnica.

Començarem aquesta anàlisi per l'Edifici 1. Segons els arqueòlegs que varen participar en l'excavació, es varen documentar tres fases d'ocupació diferents: una durant l'època talaiòtica, seguida per una etapa d'ocupació després de la conquesta romana, i per últim una etapa islàmica sense continuïtat amb les anteriors.

L'etapa que més ens interessa de l'edifici és la romana i és durant aquest període que la casa va patir una gran remodelació. Com es pot observar en la imatge, va consistir, en l'eliminació del pati de planta gairebé circular, típic del talaiòtic i la construcció en el seu lloc d'una sala rectangular segurament coberta a partir de la qual s'organitzaven la resta d'estances. La resta d'habitacions també van patir alguna remodelació, concretament s'ha observat la construcció de nous murs rectilinis que utilitzaven part de les estructures anteriors com ara pilars dels murs talaiòtics.

. Imatge 28. Planta de l'edifici 1. Es marquen diferents zones on s'han detectat diferents ocupacions.
Font: Juan, G. i Pons, J., 2005.

Un altre dels elements arquitectònics interessants que trobem a part de la remodelació de murs, és un paviment de terra piconada trobat a la zona oest de la casa. Aquest deixava el terra de l'habitació al mateix nivell que la sala central, tot i que en aquesta última no es va poder recuperar, però si es va intuir restes d'aquest paviment en diversos llocs de l'estança (Juan i Pons; 2005: 432). A més de descriure aquestes remodelacions que són prou interessants, ens hem de referir també al material que es va trobar a l'interior d'aquest cercle, ja que es a partir d'aquestes troballes que es poden extreure cronologies per a l'ocupació i abandó de la casa.

Dins el material que consideren d'època talaiòtica, els arqueòlegs hi han situat la majoria de material púnic ja que s'introdueix a l'illa en època de contacte. Entre aquest material que arriba de mans de comerciants púnics o en l'inici de la presència itàlica – passada la II Guerra Púnica -, hem de mencionar la presència dels primers materials de producció itàlica, ens referim a àmfores Greco-itàliques i Dressel 1, a més de fragments de vaixel·la com ara bols campanians A i B, plats de peix de les mateixes produccions i ceràmica de cuina itàlica.

És durant l'època alt-imperial que aquest cercle torna estar ocupat. El gruix dels materials documentats en aquesta etapa corresponen al segle I. La major part d'aquests materials, com passa a la majoria dels poblats, són fragments amfòrics, generalment provinents de la Tarraconense – en aquesta època es detecta que per a Menorca és més important el comerç amb la zona del llevant peninsular que no pas amb Itàlia, i les àmfores provinents de la tarraconense en són un bon exemple -, concretament tipologies: Pascual 1, Laietana 1 i Dressel 2/4. Tot i que la majoria de material trobat siguin restes amfòriques, no ens hem d'oblidar de la ceràmica de vaixel·la i cuina que també està present en el recinte. Pel que fa a aquesta última, ens trobem amb produccions itàliques i africanes – un conjunt poc significatiu segons els arqueòlegs -. En quant a la ceràmica de vaixel·la ens trobem majoritàriament amb produccions de Sigillates (Juan i Pons; 2005: 434).

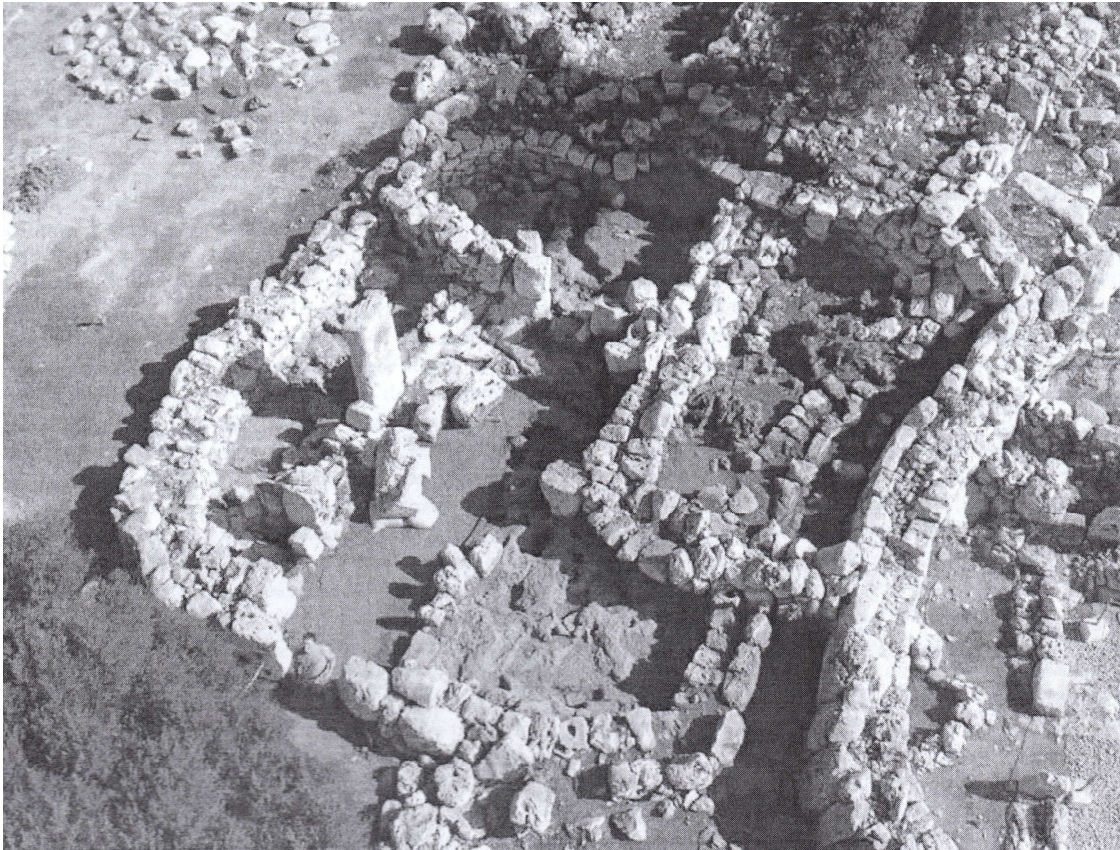
A més del material ceràmic trobat en aquest cercle, es varen trobar un conjunt de sis monedes, que són molt importants a l'hora de donar cronologies per a l'ocupació de la casa. Concretament ens trobem amb un As d'August, la més antiga, datable entre el 23 i el 9 aC, un altre As d'August del 10 aC i una última d'August que es va trobar en mal estat. A més es varen trobar un Sesterci de Vespasià, un As amb la cara de Tiut i un últim As encunyat durant el regnat de Tiberi. Aquest conjunt de monedes detalla una ocupació del cercle al llarg del primer segle després de Crist, arribant fins el 81 amb la caiguda de Titus si ens guiem per la cronologia de les monedes.

. Imatge 29. Tres monedes trobades a l'Edifici 1 de Torre d'en Galmés. Font: Juan i Pons; 2005.

- Mirar annexes per dibuixos d'algun material ceràmic recuperat en l'edifici.

Al costat de l'edifici 1 ens trobem amb la casa 2 – no es la mateixa que el cercle nº2 -. La casa es troba constuida damunt un petit pendent i la seva arquitectura s'adapta a aquesta. No es tracta d'una casa adossada a l'Edifici 1 sinó que com es pot observar en la imatge, entre les dues construccions hi ha un petit passadis que va ser obviat amb unes remodelacions posteriors. Per tant ens trobem amb una estructura independent i amb una planta més bé rectangular que circular.

. Imatge 30. Fotografia de la casa nº 2. Font: Perez-Juez, et al.; 2007.

Segons diuen els arqueòlegs que varen excavar la casa, la roca mare sobre on s'assenten els murs va ser utilitzada com a pedrera per extreure les pedres que després s'utilitzaren per a construir el propi edifici. Els buits que varen quedar i els que tenia aquesta de per si, varen ser reomplerts seguint un mateix patró. Es varen utilitzar materials com l'argila, els carbons, els ossos i la ceràmica trencada per a omplir-los. (Perez-Juez, et al.; 2007: 53).

L'estratigrafia de la casa ens ha permès observar diferents fases d'ocupació. Sobre els primers nivells, corresponents a la fase final talaiòtica i a l'època romana, es va trobar un estrat d'enderroc situat cronològicament en el segle I. Sobre aquest, es va detectar una reocupació d'època Medieval.

Com podem observar, el perímetre de la casa resta construït amb un mur de doble parament de tècnica ciclòpea característic de la cultura Talaiòtica. Adossats a aquest mur perimetral trobem algunes petites mostres de murs interiors que són del poc que queda de la construcció original que s'ha conservat a través de les ocupacions i remodelacions que ha sofert l'edifici. La majoria de les altres construccions són remodelacions posteriors.

El fet de trobar un conjunt important de pilars que sustentin el sostre, sobretot a la zona on abans hi havia el pati de la casa talaiòtica, fa pensar als arqueòlegs en una estructura totalment coberta en època posterior. Donant força a aquesta teoria, han volgut veure que els fragments de fang que trobaven en els estrats, formarien part de la coberta o d'alguna reparació.

En el terra no s'han trobat restes de paviments, tot i que si han observat, al igual que en l'Edifici 1 i en alguns jaciments ibèrics coetanis, una concentració de macs de riu en algunes zones que podrien ser interpretades com una preparació per un paviment superior.

L'objectiu de les remodelacions, era segurament, adaptar l'àmbit a les noves funcions a que es destinava en les diferents èpoques. La més important i que més destaca és el mur de doble parament, construït amb blocs ben escairats i amb una acurada col·locació, que crea una habitació rectangular a la zona NE de la casa. Sabem que aquest mur i alguns altres varen ser construïts després del 123 aC pels materials que apareixen en l'estratigrafia associada a la construcció. Els altres murs construïts durant època romana són més toscos, alguns fets amb un sol parament de pedra.

La zona on està situada la casa, és la zona de creixement del poblat a partir del segle IV aC els indicis d'ocupació més antiga que trobem a la casa es daten entre el segle IV i III aC, com s'ha demostrat a partir de datacions de carbó amb C14 i la tipologia ceràmica dels diferents estrats.

En la fase de romanització es fa visible una utilització única de material romà, concretament la incorporació a la vaixella, de les ceràmiques Sigil.lates – plats i bols produïts de forma industrial, però sense perdre la qualitat -.

Dins el material recuperat d'aquesta fase, ens trobem per tant amb vaixella Sigil.lata i material amfòric. Concretament amb àmfores de la Tarraconense, que demostren les relacions que es varen establir entre la P. Ibèrica i les illes durant l'etapa romana. A més

del material ceràmic ens trobem amb dos objectes importants, dues monedes. Un denari de plata datat en el 86 aC i un As de bronze del selge I.

Sembla, segons el material recuperat que l'abandonament de la casa es va produir en el segle I de forma pacífica. És molt possible que aquest abandonament estigui relacionat, com veurem més avall, amb l'esplendor de les ciutats de *Iamo* i *Mago* en aquesta fase.

Estem per tant davant un poblat que sembla va tenir diferents zones d'ocupació durant l'etapa romana, no hi va haver una concentració dels individus en un sector concret ja que ens trobem amb el cercle n°2 de la zona alta, ocupat mentre també ho esteien els cercles de la zona sud. És un tema interessant del qual no podem dir res més per la manca d'excavacions. En definitiva veurem en les conclusions quin significat es pot intuir per aquest tipus de continuïtat.

12.2 Talatí de Dalt * Informació extreta de la publicació Juan i Pons, 2005, sobre els resultats de la excavació.

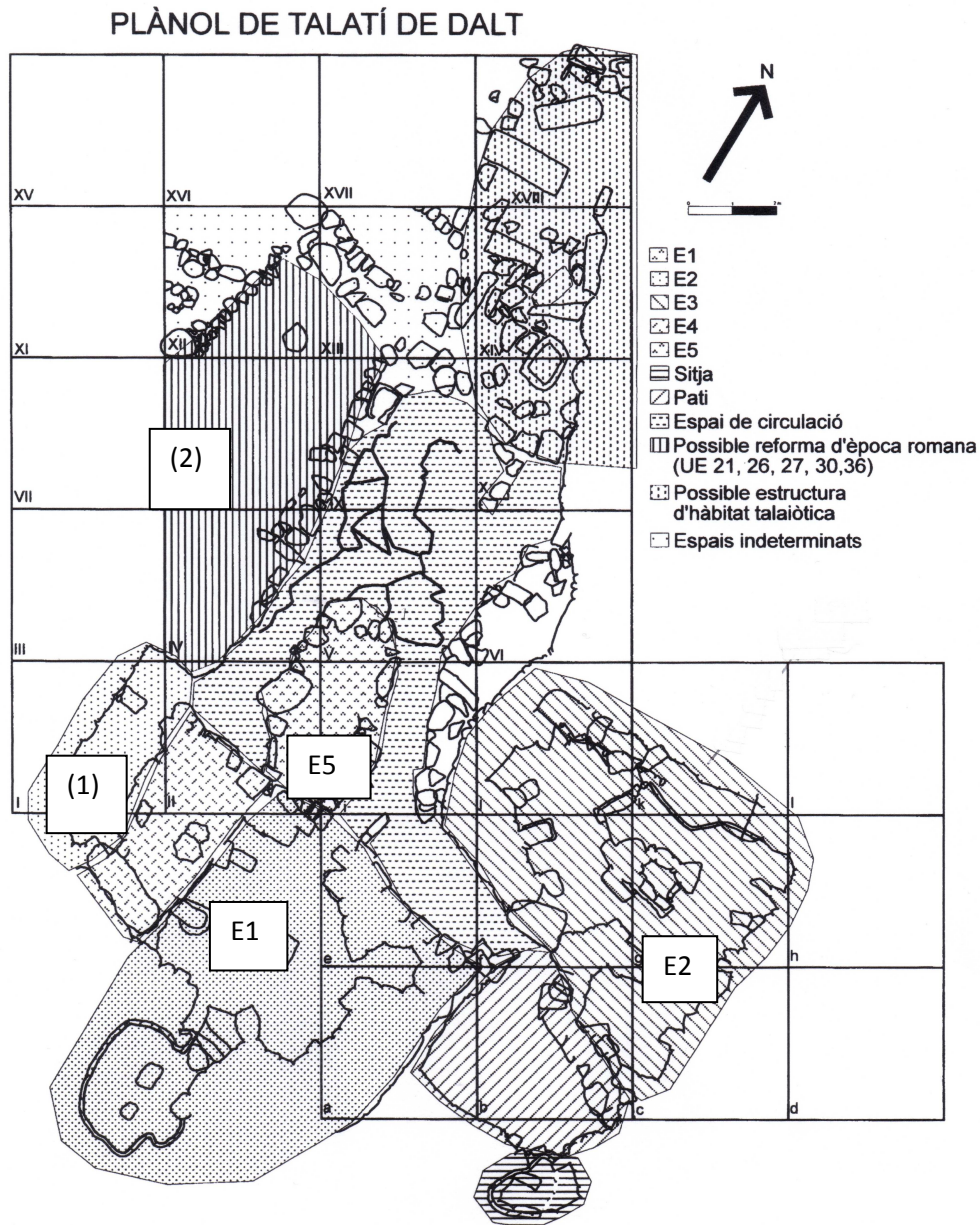
. Imatge 31. Fotografia satèl·lit del poblat de Talatí de Dalt. Recuadre vermell: zona comentada.
Font: Google Earth.

Talatí de Dalt és un jaciment situat al terme municipal de Maó, a quatre quilòmetres cap el sud de la carretera general. Està col·locat a sobre una turonada de la zona de migjorn, i ocupa una superfície de 1,5 hectàrees en una disposició allargada. Això el situa en el grup dels assentaments de tamany mig, ja que els més grans ocupen una superfície de cinc o sis hectàrees. El lloc on està situat permet controlar la plataforma central de l'area oriental de Menorca.

En el jaciment es poden distingir diverses estructures encara en bon estat, un talaiot central i dos de secundaris, restes d'alguns cercles talaiòtics, tres recintes coberts i el recinte de taula. Mirant una mica organització de les estructures, podem dir que el poblat respon a un patró típic del que es considera un assentament talaiòtic.

Aquest jaciment ha estat tractat per diversos autors, entre els més primerencs hem de destacar a Joan Ramis i Ramis que ens va deixar unes làmines força interessants sobre les estructures del poblat. Més endavant, l'assentament va rebre la visita de E. Cartailhac, l'any 1892 i va ser objecte d'investigació per part de F. Hernández Sanz.

Al segle XX hem de destacar Julio Martínez Santolalla que l'any 1935 va fer una visita al poblat i ens va deixar informació valuosa sobre l'estat en que es trobaven els monuments. A la dècada dels 50 i 60 hem de tenir present per aquest poblat la figura de M. Ll. Serra, la primera arqueòloga menorquina que a finals dels 80 va dirigir una prospecció del recinte de Taula de Talatí. Per últim cal citar els treballs arqueològics dels Amics del Museu de Menorca que varen dedicar del 1997 al 2001 a treballar la zona que seguidament analitzarem (Juan i Pons; 2001: 15-21).

. Imatge 32. Planta de la zona excavada en les campanyes 1997-2001. Font: Juan i Pons; 2005.

Juntament amb el poblat de Torre d'en Galmés, la zona sud del poblat de Talatí excavada durant els anys 1997-2001, ens aporta un bon grapat d'informació sobre la continuïtat d'una zona d'hàbitat i producció en aquest poblat durant l'etapa romana. Aquesta zona excavada és un sector de 230 m² on la potència estratigràfica excavada anava dels 0,5 metres als 2 metres. En aquesta àrea es varen detectar dos grans edificis E1 i E2, una petita sala que segurament era un magatzem (1), una estructura que es interpretada com un forn E5, algun tram, segurament, dels carrers que organitzaven el poblat i a més s'intueix una habitació rectangular (2) que comentarem més endavant, de

possible filiació romana per la seva planta rectangular i pels materials del seu interior. Les estructures E1 i E2 són totalment diferents als cercles que acabem de descriure i analitzar al poblat de Torre d'en Galmés, i per tant no sabem si els podem interpretar com a cases o com a grans magatzems i/o centres de producció d'alguns tipus. Podrien ser il·lustrats per algun paràgraf de les fonts clàssiques que explica que els indígenes de les Balears vivien en cases sota terra. Tema interessant, que molt probablement té a veure amb la coberta de les cases, feta segurament amb terra i a sobre de la qual hi creixien herbes. Per tant no es estrany que vist des de lluny, creïessin que eren cases enterrades.

La gran quantitat de material trobat en aquesta zona d'excavació ens aporta informació sobre com es va desenvolupar aquest sector del poblat abans i després de la conquesta romana i l'impacta que va tenir el procés de romanització. Seguint la memòria d'excavació, el material trobat es va classificar en quatre fases cronològiques, de les quals nosaltres ens fixarem amb la II i la III, ja que la primera i la quarta ens queden allunyades cronològicament. Segons els arqueòlegs, les diferents fases engloben la següent cronologia:

- Fase II. És el moment cronològic amb una major quantitat de material. La situen entre la II Guerra Púnica i el final de la República romana (ss.III – I aC).
- Fase III. Correspon a l'època romana Imperial, des de l'inici de l'Imperi romà fins a la baixa romanitat (finals segle I aC fins el segle VI). Tot i que nosaltres ens fixarem amb els materials fins més o menys del segle II (Juan, i Pons; 2005: 33).

En la fase II es concentren bàsicament materials introduïts a Menorca baix el comerç púnic tot i que es comença a intuir una entrada dels productes itàlics a través de comerciants de la Campania. Així doncs, en aquesta zona es varen recuperar un total de 2188 fragments de ceràmica corresponents a la fase II. D'aquests, 37 formen part de la cultura material talaiòtica, els quals hem de comentar ja que no es tracta de tipologies típiques d'aquesta cultura, sinó que es tracta de tipologies clàssiques fetes amb pasta talaiòtica. Aquesta ceràmica és interessant ja que ens mostra que els talaiòtics es dedicaven a imitar algunes formes que provenien de fora, això es pot interpretar com un signe de dependència cap el material romà, tot i que no tenien torn. La seva cronologia és bastant àmplia ja que s'agafa tot el període en que la peça original va estar vigent. Aquest conjunt està compost per un bol òmfal, onze urnes de vora entrant, set

imitacions clàssiques i dos vasos de fons alt que segons alguns investigadors volien imitar els peveters púnics.

El material púnic d'aquesta fase està compost per 883 fragments. La seva procedència és majoritàriament ebusitana i en menys quantitat Nord-africana, això fa que es detectin unes intenses relacions entre la colònia púnica d'*Ebusus* i l'illa de Menorca. Les tipologies que s'han trobat es poden resumir en ceràmica de cuina i taula i material amfòric. Aquest últim més nombrós que el primer, procedeix majoritàriament de l'illa d'*Ebusus*, com ja hem comentat, ens trobem en el moment de màxima expansió de la colònia púnica de l'illa veïna, i això es nota en aquest comerç. Cal destacar que aquestes àmfores, a part de tenir la funció de contenidor d'algun producte, en els poblats talaiòtics tenien un paper secundari. Les seves nanses eren retocades i s'utilitzaven com a pesos de teler. Aquesta pràctica es troba reflectida arqueològicament en la majoria de poblats excavats fins ara.

La ceràmica de cuina púnica no està molt present, tant sols hi ha presència d'algun morter del segle II aC. A part d'això, el material de taula púnic està format per gerres, plats i bols de diferents tipologies, però la major part es concentra entre el 300 i el 100 aC en ple període de les Guerres Púniques. A més d'això hem de comentar les ceràmiques que es fan l'illa d'*Ebusus* imitant les formes itàliques del tipus campanià. Es tracta de les ceràmiques de pasta Gris Ebusitana, bastant important en aquest jaciment segons els arqueòlegs. Són els bols i plats les formes més imitades que es situen cronològicament des del 300 fins l'1 aC.

Deixant de banda el material púnic, ens centrem ara amb el material itàlic recuperat en aquesta zona per a la fase II. Segons la memòria es varen documentar 927 fragments de ceràmica itàlica que es comprenen entre el segle III i I aC. Un element important que cal tenir en compte és que hi ha part d'aquest material itàlic de la fase II que segurament va arribar a l'illa en mans de comerciants púnics. Sabem que fins després de la II Guerra Púnica, els comerciants itàlics no varen començar a tenir contacte amb les Balears.

Com passava amb el material púnic, més d'una tercera part del material itàlic es amfòric. Destaquen les àmfores Greco-itàliques i les Itàliques, però a més cal destacar la presència de 45 fragments d'àmfora A-TAR Lt1. Es tracta dels primers contenidors provinents de la Península Ibèrica que arriben a l'illa de Menorca i que per tant ens informen de l'inici de les relacions comercials entre aquests dos territoris. Aquest model

té una cronologia del 40 al 5 aC, la resta de tipologies d'àmfores laietanes es troben situades ja en plena dominació romana i on el monopoli comercial era ja bàsicament romà.

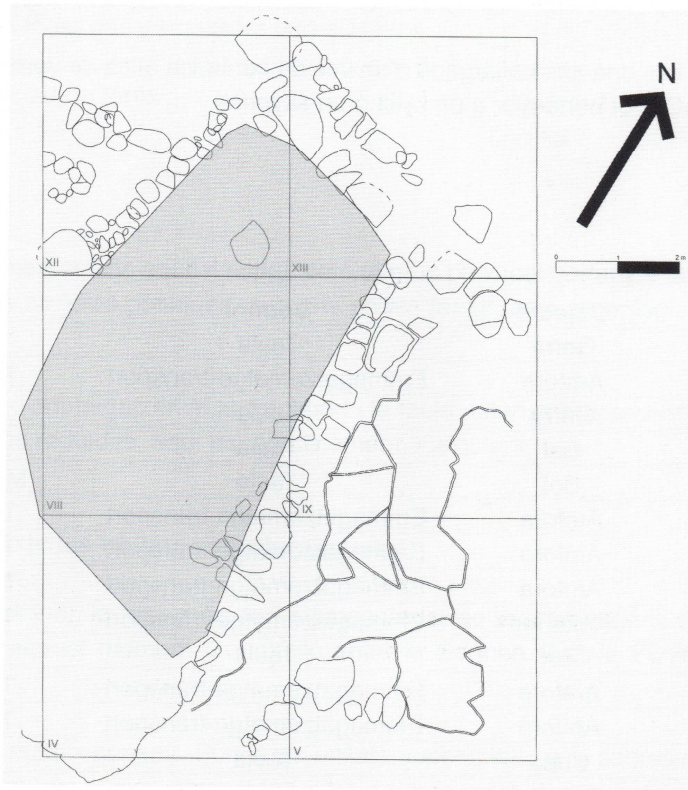
La ceràmica de cuina i taula trobada en aquesta zona del jaciment per aquesta fase també és força interessant d'analitzar baix el punt de vista dels inicis del comerç romà. El material de vaixel·la està representat per moltes de les tipologies de Campaniana A i B, i algun fragment de C. la majoria són Campaniana A, 229 fragments i de la Campaniana B, 38 fragments.

A part del material ceràmic, tant amfòric com de cuina, han aparegut al recinte, restes de materials constructius de clara producció romana. S'han trobat restes de tegula, segurament corresponents a reformes fetes en les cobertes de les antigues cases talaiòtiques o a reformes en els paviments; també són presents juntament amb aquest material constructiu, algunes peces referents a algun tipus producció, com ara un parell de fusaioles de cos troncocònic.

Finalment cal presentar una de les peces més sorprenents i de caràcter únic que s'ha trobat en el jaciment. Es tracta d'una entalladura sobre àgata que segons sembla, representa un sàtir o al propi Déu Dionís. Pel tipus de treball i estil de la figura, segueix una tradició arcaïtzant, entroncada amb el món etrusc. Utilitza la tècnica "a glòbolo", utilitzada fins a l'època republicana, que la situa cronològicament entre el segle II – I aC (Juan i Pons; 2005: 41).

La zona més interessant per a nosaltres, d'aquesta actuació és l'espai de planta rectangular vorejat per murs rectilinis que sembla podrien ser romans, que inclou les UE 21, 26, 27, 30 i 36. Segons els autors podria ser una habitació rectangular delimitada per uns murs rectilinis i de parament senzill, que faltaria delimitar per la zona sud-oest ja que va quedar fora de la zona d'excavació – mirar planta de la zona excavada -. Sembla que es tracta d'una estructura reformada en època romana, entre finals del I aC i el segle I. Al seu interior es varen documentar 127 objectes dels quals 43 són itàlics (un 33,8 %). En la fase II ens apareix material itàlic centrat entre el II i l'I aC, bàsicament material amfòric. En la fase III també hi ha material itàlic, en aquest cas ens trobem amb àmfores de la Tarraconense que ens donen cronologies del segle I i material baix imperial centrat entorn al segle V. Segons les conclusions dels autors, la majoria de

material reflexe alguna activitat de magatzem i transport, ja que la ceràmica de cuina es pràcticament inexistent en aquesta estructura.

. Imatge 33. Planta de l'habitació rectangular, possiblement una remodelació d'època romana.

Font: Juan i Pons; 2005.

- Mirar annexes per alguns materials ceràmics de la fase II.

Havent vist els materials de la fase II, que ens mostren un intens comerç púnic amb l'illa de Menorca i el començament del monopoli que establirà Roma a tot el Mediterrani, passem a veure la fase III on desapareix el material procedent de la cultura púnica i es veu substituït completament pel material itàlic. Aquesta nova fase iniciada en el segle I aC coincideix amb el moment de màxim esplendor en quant a la reocupació del poblats per començar a decaure definitivament. A partir del segle I aC podem observar com el comerç va caient en picat i les mostren de material cada cop són menys nombroses – tant sols 148 fragments de ceràmica Itàlica recuperats en la fase III -. Les causes d'aquesta caiguda comercial i abandonament dels poblats durant el primer i segon segle de la nostre era, seran analitzats en les conclusions.

Tot i que trobem un domini total de la ceràmica romana durant aquesta època, no hem d'oblidar que el comerç amb la veïna *Ebusus* continua fins ben entrat el canvi d'era tot i que en alguns poblats no hi hagi proves suficients per tal d'abordar aquest tema.

Dels 148 fragments de material itàlic recuperats en aquesta nova fase, 103 corresponen a material amfòric. Però aquesta preponderància no és el més interessant, sinó que amb relació al que comentàvem en la fase II, on la majoria d'àmfores provenien de la Península itàlica, ara la majoria provenen de la Península Ibèrica, concretament de la Laietana (A-TAR). Es tracta de les tipologies Dressel 2/4, Dressel 7/11 i les Pascual 1, datables entre el segle I aC i I (Juan i Pons; 2005: 43). Aquest material ens demostra el canvi de procedència de les àmfores i per tant ens marca l'inici d'una nova dependència, en aquest cas de la Tarraconense.

A més de les àmfores són presents en aquesta fase, els materials de cuina i taula de factura itàlica. Ja no ens trobem amb Campanianes, sinó que són Terres Sigillates. La ceràmica de cuina i taula té una menor presència en aquesta fase que en l'anterior, cosa que ens podria indicar un abandonament per part de la població que vivia allí en la fase II i que ha marxat en aquesta fase III.

Com a conclusions sobre l'estudi del material, els arqueòlegs pensen que el poblat de Talatí no va restar al marge dels contactes comercials que tenia l'illa de Menorca amb el Mediterrani. Es parla d'una ocupació continua fins el segle I – principis del II quan es detecta un abandó de la majoria de les estructures. Algunes tornaran a ser ocupades de forma freqüencial durant l'etapa islàmica de l'illa segurament com a llocs on guarir-se del temps mentre es controlen els remats, etc. Tot i així, hem de tenir present que només és una part excavada d'un jaciment que és més gran i que per tant les teories que puguin sorgir són meres hipòtesis que necessiten un marc complet per tal de donar-lis un significat clar a l'hora d'utilitzar aquestes excavacions com a paradigma de la cultura talaiòtica.

- Mirar annexes per alguns materials ceràmics de la fase III.

12.3 Montefí * Informació extreta de la memòria arqueològica de les excavacions. Treball de Mª José León.

. Imatge 34. Fotografia satèl·lit del poblat de Montefí. Font: Google Earth. El requadre vermell és la zona excavada.

El jaciment de Montefí està situat al terme de Ciutatella, als voltants del municipi, just al costat de la carretera que uneix Ciutatella i Maó. És un poblat talaiòtic que no ha estat excavat en etapes anteriors, però sí que ha estat tractat per diversos autors. Un d'ells M. Pasariius, va documentar catorze coves al voltant i a dins el poblat, de les quals avui dia se'n han trobat nou. A més, hi ha altres documents que descriuen un quart talaiot que va ser arrasat per la construcció de la carretera.

Montefí és un dels poblats, segurament, més grans de la zona occidental de Menorca, i tot i no tenir muralla que es vegi a simple vista, el seu diàmetre es pot intuir pels tres talaiots que queden en peu i un quart que sembla es va destruir quan es va construir la carretera general i la zona de les sitges. La seva estratigrafia superior segurament està malmesa degut als treballs agrícoles, però seria interessant fer-hi una excavació per veure en quin estat es troben les seves estructures i sobretot el conjunt de coves que es troba en el seu perímetre.

Aquest poblat és interessant pel nostre treball, ja que l'any 2000 es va portar a terme una excavació d'urgència en una zona propera de les afores del poblat on es va descobrir un camp de sitges i varen aparèixer algunes estructures construïdes a partir de tècniques de

construcció romana. Aquesta zona ens dóna una informació important ja que mostra diferents fases de l'ocupació del poblat passat el canvi d'era. La zona on es va actuar es va dividir en vuit sectors i en ells es varen trobar un conjunt de sitges connectades a partir de canals i altres d'aïllades, concretament, 17 sitges, 8 dipòsits, diferents retalls a la roca mare, cubetes, fogars i un nombre considerable de forats de pal, canals i uns murs considerats d'època romana, que no varen ser descoberts del tot ja que es trobaven en el límit de l'excavació. El més interessant són els estrats que s'han quedat dipositats dins les sitges i els dipòsits i algun altre tipus de retall excavat al terra ja que ens donen cronologia d'abandó de la zona.

Seguint les conclusions a les quals es va arribar en la memòria de l'excavació, estem davant d'una zona situada a les afores del poblat dedicada a l'emmagatzematge – d'aigua o cereal, aspecte que sembla clar vistos els canals que connecten les sitges entre elles. El fet de trobar sitges sense canal també podria indicar que la zona fos per l'emmagatzematge de cereals – i producció, pertanyent a la cultura Talaiòtica i que posteriorment va tenir una ocupació durant l'època romana.

Pel que podem observar, la majoria d'estructures responen a una mateixa funció, l'emmagatzematge d'aigua. Es tracta d'un aspecte clau en la majoria de poblats, i aquest sistema de recollida també el podem trobar a Torre d'en Galmés, Torelló, etc. S'interpreta aquesta funció ja que no hi ha lògica en el fet de fer canals que connectin les diferents sitges i dipòsits si aquestes fossin utilitzades per emmagatzemar cereals. Hem de recordar que algunes sitges si varen servir per a guardar cereals, ja que varen trobar cendres que funcionaven d'aïllant entre la terra i el producte guardat.

. Imatge 35. Fotografia general de la zona excavada. Font: M^o José León, Memòria arqueològica Ronda Sud.

Com hem dit més amunt, en aquesta zona del poblat es podrien diferenciar fins a tres fases d'ocupació si ens guiem per les amortitzacions de les diferents sitges i dipòsits. Moltes de les estructures que trobem en aquesta zona del poblat varen ser construïdes pels talaiòtics i algunes varen ser amortitzades totalment per ells, ja que en el seu interior només es troben materials de producció local.

Sembla que en aquesta primera etapa, la zona estava dedicada a l'emmagatzematge d'aigua o gra. La sitja més important que ens mostra aquesta amortització, únicament talaiòtica, és la n^o2, amortitzada amb 10 nivells de cendres on només es varen recuperar materials d'època talaiòtica. Les altres estructures amortitzades durant època talaiòtica són: la sitja n° 6 i el dipòsit 4 del sector 3, la sitja 12 del sector 5 i possiblement el gran retall del sector 7.

Durant l'època de contacte i colonització púnica, la zona va seguir tenint la mateixa funció que abans - tot i que ja no contava amb totes les estructures anteriors -. És el moment, però, de màxima utilització i amortització de la zona, ja que la major part del material recuperat en aquesta excavació és datable entre els segles IV-II aC. Ens referim

a la majoria de les sitges dels sectors 1, 2 i 3; els dipòsits del sector 4 i les estructures situades a dins el gran retall del sector 7.

Sembla que la zona mantindria una activitat similar a la de la fase anterior. El canvi més gran que va patir aquest espai del poblat es va produir en època romana. Aquesta zona va seguir tenint activitat, no amb la mateixa infraestructura de sitges; però pel que s'observa a partir de l'excavació, sembla que varen utilitzar les poques sitges que quedaven sense amortitzar, a més de construir un seguit de noves estructures, de les quals només s'han pogut observar la fonamentada dels murs, ja que la resta quedava fora de l'àrea d'actuació.

Així, tenim documentada la següent infraestructura, que perdurà durant l'etapa romana del poblat:

- Un mur en el sector 1 i tots els estrats relacionats amb ell. S'estableix una cronologia al voltant del canvi d'era.
- El dipòsit 2 del sector 2 i la pica trobada *in situ* ens donen una cronologia també de canvi d'era.
- La gran sitja del sector 4 ens dóna una amortització al voltant del segle II-I i la cova Pretalaiòtica d'aquest sector va ser reutilitzada durant els primers moments de l'etapa romana com a dipòsit i amortitzada al voltant del canvi d'era.
- Un altre mur al sector 5, relacionat amb alguns estrats, que ens dóna una cronologia del segle I.
- Les sitges nº 15 i 16 del sector 7 ens donen una amortització del segle I.
- I per últim la sitja 17 del sector 8 i el possible fons de cabana ens donen una cronologia del segle I.

Les noves estructures trobades en aquesta zona, segueixen els nous patrons de construcció romana introduïts a l'illa com a part del procés d'aculturació de la població indígena. Els murs són de doble parament, totalment diferents dels murs que formen els característics cercles talaiòtics. El fet que aquestes estructures romanes es trobessin al límit de la zona excavada, ha suposat que no s'hagi pogut observar si ens trobem davant construccions d'hàbitat – significant que el poblat es va fer més gran durant aquesta època romana, o que es varen abandonar els antics cercles talaiòtics per viure en cases de nova construcció -, o estructures de producció. Segons el meu parer, i per la zona on es troben aquestes estructures, suposo que el seu caràcter és productiu, ja que té lògica situar aquets llocs de producció al costat d'on hi ha aigua i algun tipus de producte

emmagatzemat. El fet de no poder excavar cap més zona del jaciment ens impedeix tirar endavant les teories sobre el que va passar en aquest poblat, es difícil basar-se només amb aquesta zona.

Seguint les conclusions finals sobre els materials recuperats en aquest jaciment podem dir que el major nombre de fragments corresponen a la ceràmica Talaiòtica i a la Púnica, tot i que la presència de ceràmica i estructures romanes és realment interessant per la nostra anàlisi.

La majoria dels fragments formes i informes de ceràmica púnica trobats en aquesta part del jaciment, corresponen a àmfores i concretament a tipologies que s'emmarquen en una cronologia del segle IV – II aC. Ens trobem amb una part del poblat que durant aquesta època devia estar dedicada a la producció i emmagatzematge dels productes, com per exemple els aliments transportats en àmfores. Destaca el fet que, com a Ses Talaies i a Talatí de Dalt, ens trobem les nanses de les àmfores Púnico-ebusitanes i algunes d'Ibèriques retocades.

Dins el material púnic seria interessant destacar el comerç d'un bon nombre de ceràmiques Ebusitanes que imitaven formes de la campaniana.

La presència de la ceràmica Ibèrica i la gris de la costa catalana és destacable en aquest jaciment. La troballa d'aquest tipus de material evidencia el gran nombre de contactes comercials que els poblats talaiòtics tenien en l'antiguitat. La Península Ibèrica, concretament la costa nord llewantina es va convertir en un punt important de comerç, com hem explicat en l'apartat del contacte púnic. La tipologia més present als jaciments és el Kalathos.

La ceràmica itàlica també és present en aquesta zona excavada. La trobem dins algunes de les sitges, indicant el moment de la seva amortització o en estrats relacionats amb alguns murs romans. Està representada majoritàriament per recipients amfòrics de tipologia itàlica, Greco-itàlica i per laietanes, produïdes a la Península Ibèrica; les dos primeres varen ser utilitzades pel transport de vi durant el segle II aC.

A més de material amfòric, la presència de ceràmica de taula i cuina és important, tant per la seva abundància com per la seva varietat. Ens trobem des de vaixel·la campaniana, fins a les ceràmiques de Parets Fines i Sigil·lates de cronologies després de Crist. El fet

de trobar aquest tipus de ceràmica ens dóna una cronologia molt àmplia per a l'ocupació d'aquesta zona del jaciment des del segle II aC que ens trobem amb ceràmica campaniana, fins al segle II amb les ceràmiques Sigil.lates i Nordafricanes que hi ha al jaciment.

Seria interessant donar un cop d'ull al nombre de fragments i a la tipologia dels materials trobats en els estrats relacionats amb aquests murs de factura romana.

MUR 1 SECTOR 1

AF-CUI 22	70-150 d.C.
Ostia II, 302	50-200 d.C.
COM-IT 6c	100a.C.-50 d.C.
PAR-FIN 37	25-60 d.C.
AF-CUI 26	150-250 d.C.
AF-CUI 22	70-150 d.C.

. **Quadre 2. Algunes de les ceràmiques i la seva cronologia trobades en els estrats relacionats amb el mur 1 de Montefí. Dades extretes de Mª José León Memòria arqueològica Ronda Sud.**

Ens trobem amb material que ens situa en el canvi d'era, generalment durant el període on l'illa ja estava dominada per Roma. I el que podem observar és que hi ha alguns fragments que sobrepassen el canvi d'era i ens podrien indicar una ocupació en el segle I i no sabem si posterior.

Un altre mur present en aquesta excavació és el mur del sector 5 en ell s'han recollit els següents materials:

MUR 5 SECTOR 5

Ostia II, 302	100-150 d.C.
Ostia I, 261	150-200 d.C.
Ostia III, 312	100-200 d.C.
AF-CUI 196	70-250 d.C.
AF-CUI 197	175-250 d.C.
CLAIR A 33	200-250 d.C.
AF-CUI 27	160-220 d.C.
Hayes 6B	150-200 d.C.
A-ROM Au21	25-275 d.C.

. **Quadre 3. Alguns dels materials documentats en el sector 5 relacionats amb el mur 5. Dades extretes de Mª José León, Memòria arqueològica Ronda Sud.**

. Imatges 36 i 37. Fotografies dels murs romans, esquerra mur 5 del sector 5 i dreta mur 2 del sector 7, que varen quedar al límit de la zona excavada. Font: Memòria arqueològica Ronda Sud.

Ens trobem davant una zona on els estrats ens mostren un material que es data, de forma general, com a posterior al canvi d'era. Ens trobem amb un nombre considerable de ceràmica de cuina africana que ens dona cronologies altes, que podrien arribar al segle II i per tant ens dóna unes dates tardanes d'ocupació per aquest jaciment.

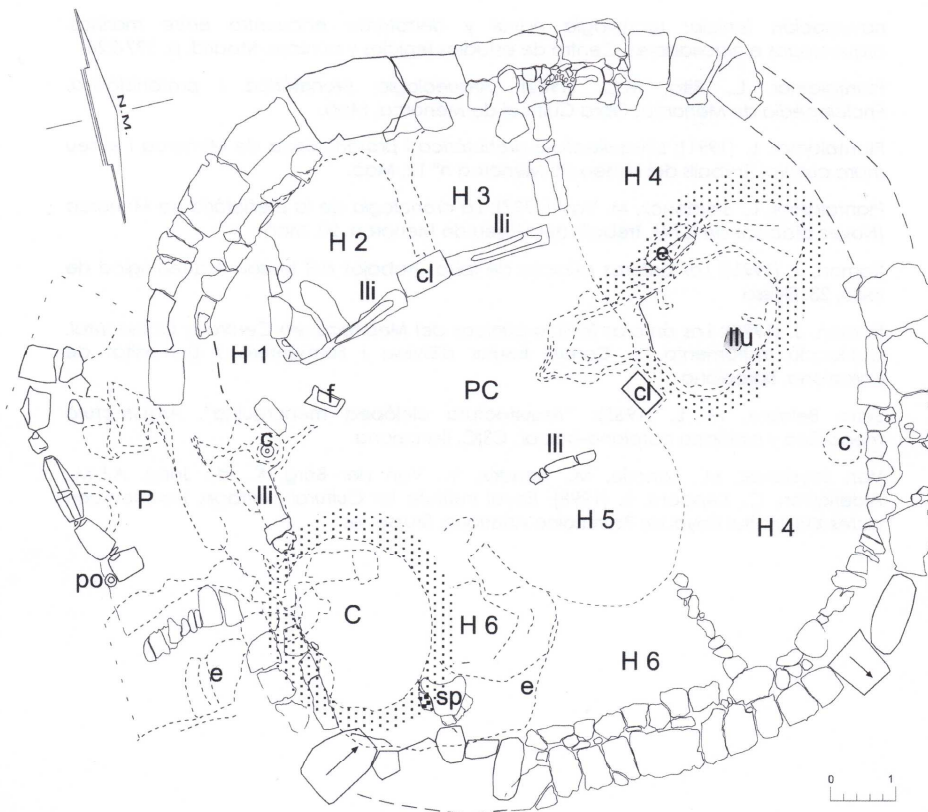
Ens trobem davant d'una zona del poblat relacionada amb l'emmagatzematge d'aliments o aigua, ocupada des de l'època Pretalaiòtica a partir de coves d'enterrament, continuant en època talaiòtica com un camp de sitges i fins època romana on se seguïen utilitzant les sitges a més de la construcció d'algunes noves estructures. Així doncs, pel que ens interessa en aquesta anàlisi, les amortitzacions d'aquest tipus d'estructura ens ha donat informació sobre una part de l'evolució d'aquest poblat. Concretament, ens interessa veure l'etapa d'abandó que es concentra en els segles I i II i que hem de relacionar amb l'esplendor de la nova ciutat romana, *Iamo* que es troba just al costat.

Seria interessant per extreure conclusions més definitives, excavar alguna part més del jaciment per tal de relacionar aquestes dades amb les que ens proporcionarien noves actuacions.

12.4. Anàlisi d'excavacions més concretes

A més d'analitzar aquestes excavacions més sistemàtiques, hem de tenir present que hi ha hagut altres tipus d'actuacions més petites, algunes d'elles antigues o algunes prospeccions superficials que ens poden aportar alguna mena d'informació per a completar el tema. Una d'aquestes excavacions és a la casa d'un poblat que quedava al mig de la pista de l'aeroport i s'havia de traslladar.

Ens situem al poblat de Biniparratx Petit, i segons J. Hernández-Gasch aquesta casa va tenir dues fases d'ocupació, una des de la segona meitat del segle VI aC fins la segona meitat del segle III aC. I una fase posterior més interessant pel nostre treball que va del segle I aC al canvi d'era fins la segona meitat del segle I.

Llegenda:	
Elements	Interpretació funcional
c: cocó	H 1: magatzem
C: cisterna	H 2 i 3: dormitoris
cl: columna	H 5: cuina
e: esgraó	H 6 i pati central: àrees de treball
f: fornícula	C: Cisterna
H: habitació	H: Carner-magatzem
lli: llindar Retall a la roca de base
llu: lluern	--- Mur no conservat
P: porxo	--- Límit de l'excavació
PC: pati central	▤ Estructura subterrània
po: polleguera	
sp: superfície de treball	

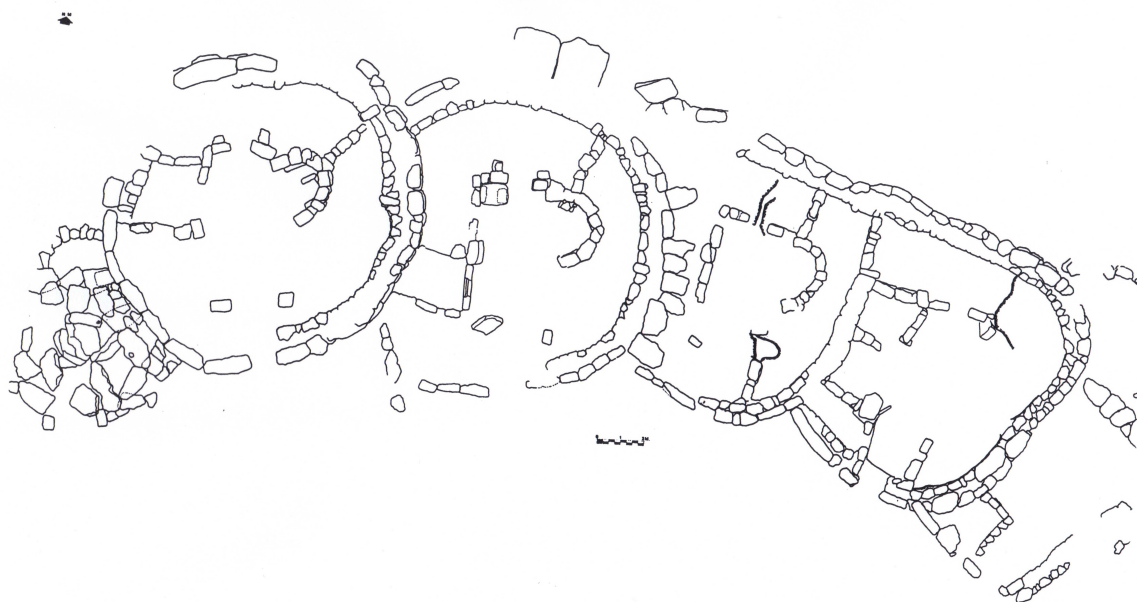
. Imatge 38. Planta de la casa de Biniparrat Petit. Font: Hernández; 2007.

La cultura material que ens trobem a dins està integrada per diverses variants de les àmfores itàliques Dressel 1, les àmfores Ebusitanes PE-18 i Pe-24, les àmfores vinàries

de la Tarraconense Pascual 1, imitacions més tardanes de la vaixel·la Campaniana i Ebusitana, amb una notable presència de gots de Parets Fines i una reduïda mostra de Sigil·lata Itàlica.

Les reestructuracions durant l'etapa romana també són presents en aquesta casa de Biniparratx. Ens trobem amb uns murs rectes de pedra seca que rectifiquen espais útils o reaprofiten l'espai únic de la sala hipòstila adossada a la casa per a la seva transformació en tres habitacions amb una entrada independent cadascuna. L'ocupació del nou àmbit format per l'unificació de les habitacions 1, 2 i 3 està documentat en el canvi d'era o una mica abans i els enderrocs d'aquestes sales són durant la primera meitat del segle I; l'abandó de l'estructura està datat al voltant del segle I (Hernández, 2007: 11).

Seguint l'enumeració d'aquestes actuacions, en l'article de M. Orfila i J. Sintès dedicat a la perduració dels hàbitats talaiòtics durant el període romà, se'ns presenta una llarga llista de jaciments on ens apareixen signes de continuïtat relacionats amb l'àmbit domèstic. A l'assentament de Sant Vicenç d'Alcaldús, M. L. Serra va excavar un conjunt de cases adossades a principis dels anys 60, on es varen detectar una sèrie de paviments d'*opus signinum*. A més d'això, J. C. de Nicolas ressenya un conjunt de monedes baix Imperials en la seva obra sobre la romanització.

. Imatge 39. Planimetria de les cases de Sant Vicenç d'Alcaldús. Extreta de Plantalamor, Ll., 1991.

En el poblat de Torralba d'en Salord, Fernández-Miranda va senyalar ja el 1977 que aquell assentament tenia signes d'ocupació fins el segle II. Aquesta ocupació la justifica amb la documentació de Terra Sigil.lata clara A a la sala hipòstila. A més d'això, en aquest mateix assentament s'han detectat construccions rectilínies com ara la trinxera que apareix davant el recinte de taula, a la qual s'adossen una sèrie de murets. Avui dia es pot observar una habitació rectangular, amb unes parets purament romanes.

Al poblat de Torelló, concretament a la casa nº 2, excavada l'any 1958 per M. Ll. Serra, es va descobrir un tresoret de monedes romanes republicanes que va ser estudiat per Tarradell (Orfila, et al.; 1979: 224). Una revisió posterior d'aquest material va indicar que aquestes monedes havien estat amagades a l'edifici després d'haver estat abandonat (Plantalamor; 1993: 453)

Les publicacions de M. Murray a la Universitat de Cambridge sobre les excavacions a Trepucó poden proporcionar suficient informació per tal de detectar una ocupació en època romana. Les làmines amb els dibuixos dels materials són claus per a comprendre aquest fet. Tot i així, però, van ser a les excavacions dirigides per Ll. Plantalamor quan es varen detectar estructures romanes. L'estratigrafia va donar uns nivells superiors d'ocupació romana per sobre d'un paviment d'*opus signinum* que havia arrasat la construcció talaiòtica anterior (Orfila, et al.; 1979: 223; Plantalamor; 1991: 444).

M. Orfila destaca en el poblat de Binimaimut, situat al terme de Maó, unes habitacions rectangulars en les quals es poden apreciar uns paviments d'*opus signinum*, al voltant dels quals s'ha recollit una moneda de bronze de tipus "follis" de Constantí I. A més d'això, durant les excavacions de C. Veny en una naveta d'enterrament d'aquest mateix poblat es varen recuperar peces de vaixel·la fabricades al nord d'Àfrica – Lamb. 1, 23 i 9 -, amb una cronologia dels segles II – III - No és l'únic cas de troballes alt Imperials en navetes d'enterrament talaiòtiques – (Orfila, et al.; 1979: 243). Altres actuacions són les de Biniatap – Es Castell -; en una prospecció superficial es varen trobar fragments de *tegula* romana a més de ceràmica itàlica. A Torre Llafuda, Ciutadella es va detectar el coll d'una cisterna romana. Hi ha molts més exemples d'aquestes remodelacions dins alguna estructura documentada a Menorca, però no tenim l'espai suficient per tal de dedicar-nos a recollir i tractar cadascuna d'elles.

Tot i les actuacions que s'han portat a terme a nivell arqueològic, ens trobem a la punta de l' iceberg pel que fa a l' investigació quant a aquest tema. Les excavacions i publicacions que s'han fet fins ara permeten observar algunes reconstruccions, remodelacions i afegitons a les antigues estructures d'habitació talaiòtica; però segons J. C. de Nicolas no representa un canvi tant significatiu derivat del procés de romanització sinó més aviat una situació de continuïtat del poblament. La valoració de la intensitat i la distribució espacial d'aquestes troballes és molt interessant, però manca molta feina per fer. Molta de la informació que tenim es deu a prospeccions superficials, que ens poden mostrar que si hi va haver continuïtat, però no podem observar la seva intensitat, si era a tot al poblat o no, etc. A més, ni tan sols s'ha excavat un poblat talaiòtic sencer en extensió que ens pogués servir de paradigma, sinó que s'han fet actuacions molt diverses en diferents jaciments. Això fa que els investigadors i arqueòlegs s'hagin de moure en el perillós món de les hipòtesis i conjetures. Per tant, arribem a la conclusió de encara falten dades per tal de valorar correctament la intensitat del poblament rural i la seva cronologia en els dos primers segles de la nostra era (Nicolas; 2003: 119-120).

Com hem pogut observar al llarg d'aquest recorregut, ens trobem que aquests cercles tenen un moment d'abandó, generalment situat entre el segle I i el segle II. Ja va ser Fernández-Miranda qui va veure com un fenomen generalitzat a l'àmbit rural menorquí el final de l'ocupació dels poblats en el segle II (Orfila i Sintès; 1981-84: 25). El primer procés d'abandó en els poblats talaiòtics es detecta a partir del segle III aC, segurament relacionat amb algun episodi de la II Guerra Púnica com volen veure alguns autors. Ens trobem amb un nou procés de despoblament al voltant i passat el canvi d'era relacionat amb la conquesta romana. De totes maneres segons J. C. de Nicolas, aquest procés no comportà un abandó total del món rural, sinó una major dispersió de la població en els hàbitats talaiòtics, tant grans com petits, i en una sèrie, cada cop més nombrosa, de modestos assentaments nous (Nicolas; 2003: 120).

Però la gran qüestió és, que va passar a partir del segle I dC. - per què hi ha despoblament? - que va provocar una nova onada de pèrdua demogràfica en els antics poblats talaiòtics? Molts autors, la majoria, estan d'acord en afirmar que aquest procés de despoblament situat a partir del segle I i II es deu al creixement urbà i al moment d'expansió que en el segle I varen emprendre les dues ciutats romanes de l'illa, *Iamo* i

Mago. Aquest creixement es pot relacionar amb una sèrie de fets que seguidament analitzarem.

El primer que hem de tenir present és que les dues ciutats romanes se situen en els dos principals ports de l'illa, així entren de seguida dins l'òrbita de comerç romana a tot el Mediterrani. Aquest factor fa que embarcadors com el de Cales Coves perdin el seu estatus i part del seu comerç, tot i que no s'abandonarà totalment la seva activitat.

Son algunes de les inscripcions romanes trobades a l'illa i la història de la propia Roma les que han estat claus per a comprendre el creixement econòmic que se sosté, varen tenir les dues ciutats menorquines. La majoria de les inscripcions, trobades a la ciutat de *Mago* ens parlen del canvi que varen patir les dues ciutats quan varen passar a ser considerades *Municipia* i no *Castella* – com pocs anys després de la conquesta -. Aquest canvi d'estatus es va produir segons les fonts, l'any 73-74 quan l'Emperador Vespasià va decretar la *Ius Latii* a la majoria de Municipis d'Hispania. Així *Iamo* i *Mago* entraven completament dins l'òrbita de l'Imperi en el segle I, i els seus habitants passaven a estar considerats com a ciutadans romans.

Com hem dit abans, aquestes dues ciutats eren considerades *Castella* en els seus inicis. Hem de suposar que l'objectiu d'aquests assentaments era controlar la pirateria i controlar el nou territori conquerit. És H. Mattingly qui suposa que en un primer moment després de la conquesta, la presència romana als tres assentaments es reduí a un control purament militar (Orfila, et al.; 1979: 227). Aquest caràcter, segurament, és la causa de que en aquests primers moments després de la conquesta els poblats talaiòtics encara estessin força poblats i de que els romans establissin pactes entre les seves elits, ja que no tenien la suficient capacitat en aquell moment per portar a terme un control complet del territori, a més sabien que l'organització establerta pels poblats indígenes era segura. Probablement és pel canvi d'una ciutat militar a una de civil, on ja hi ha població romana i no només militar la que provoca un impuls de la població rural a anar cap aquests nous nuclis urbans.

Aquestes dues ciutats es poden analitzar relacionades amb els poblats que tenien més al costat. En el cas de *Iamo*, l'actual Ciutadella, es pot relacionar la seva evolució amb el poblat talaiòtic de Montefí o de Ses Talaies de n'Alzina. Com ja hem vist en l'apartat del contacte púnic, va ser abandonat en el moment en que *Iamo* es converteix en Municipi. Podem intuir que al perdre el paper de controlador del port, la població es va veure forçada a anar cap a la nova urbs i dedicar-se a les feines que allà es feien.

A més, cal destacar que hi ha algunes proves que indiquen que les dues ciutats – *Iamo* i *Mago* - varen tenir un creixement urbanístic que es va iniciar en el segle I i va trobar el seu apogeu en el segle II (Orfila, et al.; 2004: 253). Podria aquest creixement urbanístic relacionar-se amb l'adaptació de les noves ciutats a tota la població que va arribar provinent del món rural durant aquestes dues centúries?

Un dels temes més complicats a l'hora de parlar sobre els assentaments talaiòtics que varen continuar ocupats després de la conquesta romana és la funció que tenien. Molts investigadors creuen que es tractava de petites explotacions dedicades a l'agricultura i també a la ramaderia; que segons J. C. de Nicolas trencaven amb l'evolució seguida fins ara en la dinàmica ocupacional del territori (Nicolas; 2003: 120). Altres veien en aquesta superioritat numèrica dels poblats amb continuïtat versus els assentaments nous, i la troballa de restes de materials constructius romans en els jaciments talaiòtics, la possibilitat de plantejar la hipòtesi que molts d'aquests assentaments haurien pogut tenir la funció de vil·les (Orfila; 1988: 308). En canvi, altres creuen que tot i la funció d'explotació agrícola, segurament de caire familiar, és molt agosarat afirmar que podrien haver estat concebuts com a senzilles vil·les (Camps; 2000: 23). Així doncs, ens trobem davant d'un tema en el qual encara queda molt per fer, es molt difícil poder afirmar la funció que tenien aquests assentaments sense tenir-ne alguns d'excavats completament.

12.5 La relació dels assentaments talaiòtics amb vil·les i embarcadors.

Aquests assentaments talaiòtics que varen seguir ocupats necessitaven relacionar-se amb les diverses estructures territorials que els romans varen establir a l'illa. Podem intuir que no eren autosuficients, i depenien força del que arribava de fora. Per les restes arqueològiques que s'han trobat, sabem que a part de aquestes petites explotacions, que eren els poblats talaiòtics, hi havia noves estructures que havien construït els romans després de conquerir l'illa.

Respecte a aquestes noves estructures, un tema força interessant és el de les vil·les romanes. Les investigacions sobre l'arqueologia romana han intentat relacionar algunes estructures amb aquest tipus d'explotacions romanes; però no tots autors ens diuen que aquest tipus d'estructures existeixen a l'illa, al igual que tampoc s'ha detectat encara la parcel·lació romana de les terres, la centuriació. Si fos així es tractaria d'un fenomen

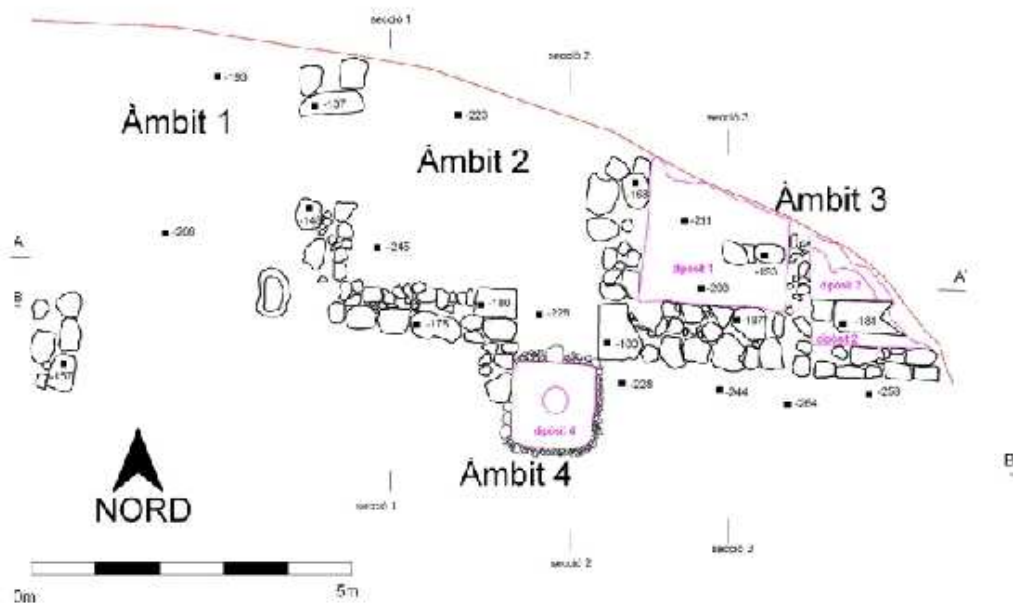
força estrany pel que fa a un territori dominat per Roma. Tot i així són més els autors que pensen en l'existència de vil·les que els que no.

Les primeres referències que trobem sobre la possible existència d'aquest tipus d'edificis són al catàleg de jaciments reconegut l'any 1967 i publicat per M. Pasarius (Mascaró; 1967: 28). Fa menció d'uns mosaics que es troben al municipi d'Alaior, concretament a s'Androna, però dels quals no en tenim cap més dada (Orfila, et al.;1979: 245). Una segona referència la trobem a la zona de la Vall. Els fragments de ceràmica trobats al voltant de la zona arqueològica documentada confirmen una cronologia que va des dels temps republicans fins el baix Imperi. Els materials documentats són: bols i plats Campanians A i B, àmfores Púnico-ebusitanes i Itálico-republicanes, Sigil·lates Aretines i Sudgàl·liques i ceràmica Nord africana del segle II (Orfila, et al.; 1979: 245). Al seu voltant es va detectar un conjunt de sepultures antropomorfes picades a la pedra, que es poden datar com a prest a partir de l'Alt Imperi i una gran sitja tapada amb una gran llosa rectangular amb un forat circular al centre. El fet de trobar tombes antropomorfes és corrent en aquest tipus d'assentament (Nicolas; 2003: 120).

Tot i aquestes referències anteriors, fa un parell d'anys es va portar a terme una excavació d'urgència al jaciment de Binicodrell, junt a l'actual municipi d'es Migjorn. Es tracta d'una excavació d'urgència que va deixar al descobert un conjunt de tres piques forrades d'*opus signinum*, relacionades amb uns murs de clara arquitectura romana. Segons els arqueòlegs, els materials trobats ens donen una ocupació de l'estructura des del segle I fins el VIII patint diverses remodelacions.. Aquesta és l'estructura que té més possibilitats de ser una autèntica vil·la segons els investigadors.

**BINICUDRELLET
PLANTA GENERAL DE LA ZONA EXCAVADA**

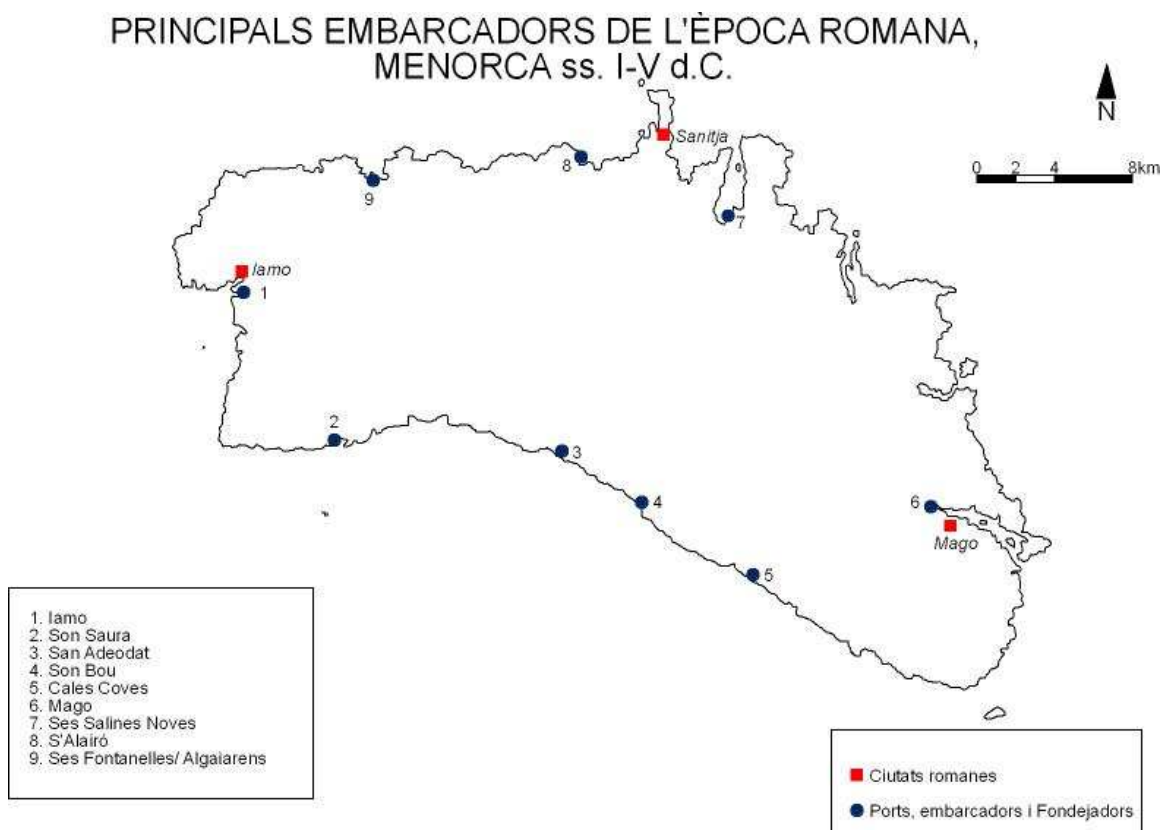

. Imatge 40 i 41. Fotografia de les estructures de Binocodrell (Es Migjorn); es pot apreciar una de les piques forrades d'*opus signinum* (pàgina anterior) i planimetria de la zona excavada. Font: pacarqueologia.com.

El fet que les vil·les no siguin assentaments documentats a Menorca no impedeix que es trobin restes romanes que no tenen cap mena d'herència del món talaiòtic. S'han trobat estructures rectangulars i amb paviments d'*opus signinum* en llocs com Son Salomó.

Actualment no sabem com hem d'interpretar aquest tipus de jaciments ja que en ells no s'han portat a terme excavacions arqueològiques, sinó que només alguna prospecció i la documentació en la carta arqueològica. Per tant seria interessant establir criteris per treballar aquestes troballes i posar-les en relació amb tot el sistema romà que es va establir a l'illa.

Hi ha, per altra banda, un seguit d'assentament que J. C. de Nicolas prefereix tractar amb el nom d'instal·lacions que, tot i que no coneixem del tot bé, si ens aporten una informació interessant per parlar del procés de romanització de l'illa de Menorca. Es tracta dels embarcadors que es troben repartits al llarg del litoral menorquí i que són construccions purament romanes. Situats a la vora del mar, en llocs protegits i situats estratègicament – alguns s'ubiquen en antics enclaus de contacte talaiòtic -, cal relacionar-los amb les activitats pesqueres, amb el comerç marítim i molt probablement amb els poblats talaiòtics que seguien habitats (Nicolas; 2003: 121). En aquests llocs segurament hi havia una mena de magatzem, una petita construcció per tal de guardar els materials que arribaven procedents del mar, i un lloc per tal de fer negocis amb els possibles compradors.

. **Mapa 12. Mapa amb els principals embarcadors durant l'etapa romana. Andreu Torres a partir de Simó, et al.; 2004.**

. Ses Fontanelles, al costat d'Algaiarens (Ciudadella). Al seu entorn es va detectar el que sembla un forn de ceràmica amb cronologia indeterminada i restes d'àmfores i vaixel·la del segle I.

. Son Bou (Alaior), en aquest lloc, just al costat del mar, ens trobem amb una construcció rectangular amb paviment d'*opus signinum* que es pot datar, ja que entre el material ceràmic utilitzat per a la seva construcció hi ha fragments d'àmfores laietanes – entre el segle I i II -; a més d'això ens trobem amb una estructura circular que molt possiblement és la base d'un antic far, molt probablement romà. A part, també hi ha alguns autors que creuen que podria ser que actualment hi hagués part d'estructures sota l'aigua.

. Sant Adeodat (Es Migjorn), al costat de la platja amb el mateix nom es troben ceràmiques de vaixel·la en superfície del segle I.

. Son Saura (Ciudadella), al costat de la platja amb el mateix nom, ens trobem amb restes de fonaments d'un edifici de cronologia indeterminada i ceràmiques datades al segle I.

- . Ses Salines Noves (Es Mercadal), possible instal·lació portuària amb restes de construcció de cronologia indeterminada i molts fragments de tegula que pot ser són del Baix Imperi, però caldria excavar per tal d'estar-ne segurs.
- . S'Embarcador de Salairó (Es Mercadal) es tracta de l'embarcador més interessant de l'illa.

. **Imatge 42.** Fotografia del que queda de la construcció romana a s'Alairò. Font: Orfila, et al.; 1979. Vora la platja homònima es troben els fonaments d'una construcció rectangular i una possible torre, de planta gairebé quadrada, adossada a ella. La seva ocupació i utilització s'ha datat entre l'any 50 i el 150. És l'únic d'aquests jaciments que ha estat excavat i per tant és del que tenim més informació. Sembla, per les restes que hem descrit, que ens trobem davant un magatzem de productes comercials que podia tenir la funció de residència temporal, segurament per la gent que controlava aquest comerç. El registre arqueològic que ens ha proporcionat aquest jaciment l'integren un gran nombre de restes òsses de mamífers domèstics i closques de mol·luscs marins que mostren el que possiblement era la dieta d'aquests habitants. A més d'això ens trobem amb restes de materials constructius com ara *tegulae*, *imbrices*, *signina*, calç, etc. Segurament el que es va trobar respon als últims materials que es mantenien guardats en aquest magatzem abans de ser comercials. A part, també ens trobem amb força material ceràmic corresponent a les següents tipologies: àmfores PE-25, Dressel 2/4 laietanes, Sigil·lata

Sud-gàl·lica i Hispànica antiga, Sigil·lata clara A antiga i diverses formes de ceràmica comuna i de cuina d'origen africà, a més de claus de ferro i de bronze i dues monedes que ens ajuden a concretar la cronologia del jaciment: un Sesterci, una mica desgastat, d'Adrià – 117 - i un *dupondius força* desgastat de Domicià. A part de tot això és interessant el dipòsit de plaques de marbre que es va trobar al magatzem, provinents de diversos llocs, com ara Paros, Eubea, Marmara, Affyon, etc. Segons diuen els autors, es tracta d'un programa ornamental que va ser abandonat en aquest lloc a la meitat del segle II (Nicolas; 2003: 121).

Com hem pogut observar, tot aquest conjunt d'estructures portuàries es desenvolupa al llarg del primer segle de la nostra era, moment en què sembla que Menorca comença el seu període d'esplendor que durarà fins la segona i principis de la tercera centúria. Aquests embarcadors tenien com a objectiu probable l'abastament als poblats rurals que seguien habitats, prova d'això és que els materials que ens trobem en aquests magatzems costaners són els mateixos que ens trobem en els assentaments talaiòtics terra endins. Així podem intuir que als dos principals ports arribaven les mercaderies per a la ciutat, mentre el món rural es nodria a partir d'aquests embarcadors, que segueixen en els llocs tradicionals de fondeig utilitzats durant el contacte púnic. Realment, depenien tant els poblats rurals de la ciutat pel que fa a aquest abastiment de materials? - s'hauria d'analitzar si el material trobat a les ciutats és igual al que trobem en els poblats i que significa això: intercanvi? dependència econòmica?... O eren aquest poblats els que nodrien amb la seva producció agrícola a les dues urbs? Són qüestions que encara no podem contestar però que esperem, amb pròximes excavacions, trobem una solució adient.

13. L'EVOLUCIÓ DEL MÓN FUNERARI

El món funerari és un element clau a l'hora d'observar com influeix el procés d'aculturació d'un poble sobre l'altre. En el cas que ens ocupa, seria interessant observar quina és l'evolució que segueixen els rituals d'enterrament de la gent que habita els poblats talaiòtics després de la conquesta romana.

Abans d'entrar en l'anàlisi hem de prendre algunes consideracions pel que fa al tema dins l'àmbit menorquí. Un dels principals problemes que ha tingut l'arqueologia menorquina és que s'ha mantingut durant molts anys al marge de les innovacions en tècniques d'investigació. Aquest factor s'ha anat millorant en els últims anys, introduint un nou concepte de recerca que ha calat dins els investigadors locals i ha permès aconseguir molta més informació d'aquest tipus de jaciment.

Tot i que hi ha hagut varies excavacions en jaciments funeraris durant els últims cinquanta anys, la informació de què disposem referent a aquest tema és més bé escassa i de poca qualitat. Dins aquesta context han intervingut un seguit de factor que han portat a la situació actual. Segons J. Simó i J. Gual són els següents:

- . L'escassa cura que els arqueòlegs han posat en el registre arqueològic de les excavacions realitzades.

- . La manca de publicacions de les memòries d'excavació.

- . La manca d'anàlisis sedimentològiques, faunístiques, antropològiques, botàniques, etc., que releguen les poques publicacions existents a senzilles descripcions de materials.

(Casasnovas, et al.; 2001: 182)

A més d'aquests factors, en destaquen dos més que crec que seria important donar a conèixer i tenir presents. Es tracta de l'espoliació i la destrucció del patrimoni. A Menorca s'han detectat un gran nombre d'espoliacions, sobretot en àmbits funeraris. Aquestes persones destrueixen una part important del patrimoni i impedeixen que els investigadors puguin fer la seva feina. El fet de treure els objectes de sota terra de qualsevol manera impedeix que els arqueòlegs els puguin investigar correctament i que ens doni tota la informació que cada element ens pot donar. Avui dia coneixem millor el context funerari del Talaiotic mig, gràcies al descobriment de les coves d'es Càrritx, d'es Mussol i d'es Pas, que no pas el context funerari del Talaiòtic final – època de contacte amb el món púnic – i període romà en el món rural.

A més de l'espoliació, un altre element important a tenir en compte és que aquests enterraments generalment es feien en necròpolis de coves que al llarg de la història han estat reocupades i buidades del seu contingut original. Aquest també és un greu problema per a l'anàlisi del grau d'aculturació de la població indígena. Això provoca que les vegades que s'han trobat restes dins coves en necròpolis han aparegut alterades, o bé queda tan poca informació que no es poden extreure conclusions.

Ara bé, abans de passar a analitzar el que tenim del món funerari durant l'època romana, anem a veure que coneixem dels llocs i rituals del Talaiòtic final per tal de comparar i extreure alguna relació amb les dades que tenim dels enterraments en l'etapa romana.

El primer tipus de sepultura, pròpia del final de la cultura Talaiòtica, és l'hipogeu – cova excavada per l'home -. Es tracta del tipus de tomba més corrent del període, excavades a les parets dels barrancs i als afloraments rocallosos. La seva cronologia se centra entre els segles VII-VI aC fins entrada l'època romana (Casasnovas, et al.; 2001: 191). De vegades en el seu interior apareix una columna – que segons la majoria dels autors no té funció arquitectònica – que recorda a la taula dels poblats. Aquest és un tema interessant per tal de relacionar amb els rituals talaiòtics i amb la seva simbologia, però que nosaltres no disposem de l'espai suficient en aquest treball per desenvolupar-lo.

És freqüent que aquestes coves artificials tinguin un pati al seu davant. En aquests o a les parets dels costats de les coves es poden trobar una mena de nínxols repicats a la roca. Són les anomenades “Capades de moro”. La seva utilització és molt discutida entre els investigadors, ja que la majoria de vegades han aparegut buides de contingut arqueològic. Tot i així, per notícies orals d'una troballa casual a l'hipogeu XLVIII de Cales Coves, sembla que aquests forats podrien contenir despulles humanes; en aquest cas concret, contenia un crani humà complet, tapat amb una llosa (Casasnovas, et al.; 2001: 193).

Els aixovars trobats en aquest tipus de sepultures en coves són molt variats quant a la seva diversitat formal. Abunden els objectes de ferro i menys els de bronze que es redueixen a elements de prestigi. L'ús d'armes de bronze, per tant, disminueix i són substituïdes per les de ferro, especialment les espases. Pel que fa a la ceràmica, la seva presència és escassa a diferència de les etapes anteriors en que els morts es trobaven acompanyats d'un bon grup de recipients ceràmics. En aquest període es limiten a vasos

de fons alt, incensaris, alguns vasos troncocònics, juntament amb algunes mostres de ceràmica d'importació.(Casasnovas, et al.; 2001: 193-95).

Quant a les formes d'enterrament que es portaven a terme en aquests llocs, s'han diferenciat dues tipologies: la inhumació en calç viva i l'enterrament en taüts i civeres de fusta – detectat de forma científica només a l'hipogeu XXI de Cales Coves (Gornés, i Gual; 1993 de Casasnovas, et al.; 2001: 195). En les inhumacions en calç viva, ritual més estès a l'illa que el de l'enterrament en taüts, el difunt era dipositat al terra del sepulcre tapat amb una capa més o menys gruixuda de calç, que destruïa el cos i generalment l'aixovar que l'acompanyava. Al seu damunt es cobria amb lloses de pedra. És en aquests tipus de sepultures en hipogeus del Talaiòtic final on es poden constatar, per primera vegada, la disposició diferenciada d'alguns individus respecte de la resta. El caràcter col·lectiu de la tomba regeix igual, però ara s'hi identifiquen àrees de disposició diferenciada o més riques que les altres en aixovar (Guerrero, et al.; 2006: 198).

L'altra tipologia de sepultura pròpia del Talaiòtic final és l'enterrament en coves naturals. Des del Talaiòtic inicial, les coves han estat un lloc clau per a l'enterrament dels individus de l'illa. Aquesta utilitat traspasa la conquesta romana i veurem més endavant quines dades tenim en referència a aquesta continuïtat.

Com hem dit al principi, tenim dificultats per conèixer els rituals i els materials que s'utilitzaven en aquest tipus de sepultura durant el Talaiòtic final. Hem d'intuir que hi hauria alguna similitud amb els rituals que es portaven a terme en el Talaiòtic mig - que coneixem millor gràcies al grup de coves que es varen descobrir fa uns anys ?-.

Els jaciments que tenim per parlar sobre aquest tema són pocs i la informació que ens han proporcionat és realment escassa, es tracta de: La balma de la punta de s'Escollar, la cova Murada d'Algendar, la font de sa Teula o la cova Negra de Cales Coves – aquestes presenten una continuïtat fins època romana -. I a més d'aquestes, hem de parlar de la que només és utilitzada en el Talaiòtic final, la necròpolis de Binimel.là. D'entre aquestes cinc, hem de destacar que les úniques que han estat excavades amb metodologia científica són: Binimel.là, sa cova Negra i la balma de la punta de s'Escollar.

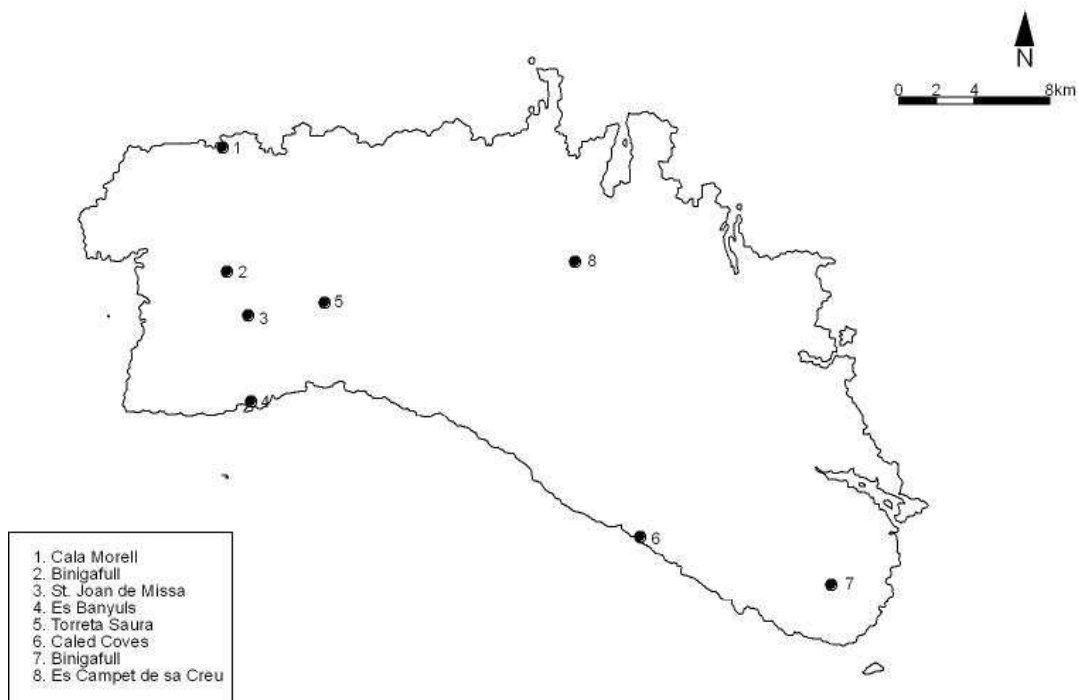
Així, la informació que tenim sobre aquests jaciments és parcial i haurem d'esperar a pròximes excavacions per tal de donar una mica de llum a aquest període, que seria

interessant per conèixer les influències del món púnic i romà sobre els rituals funeraris del Talaiòtic final.

Per descriure els aixovars característics d'aquests enterraments ens centrarem en les petites descripcions que hi ha de cada cova tot i que, com hem dit, els resultats són molt parcials. A la Negra de Cales Coves es varen trobar urnes de coll diferenciat amb nanses encintades, decorades amb incisions. Segons els autors són formes característiques del Talaiòtic final. A la cova nº1 de Binimel.là es va trobar un aixovar reduït, format per ceràmiques de coll diferenciat, àmfores pitoides i poques restes d'objectes de bronze i ferro. D'aquesta cova s'ha de destacar que a la part de fora es va detectar un únic nivell arqueològic on només es va trobar ceràmica. Els investigadors creuen que podria tractar-se d'una zona destinada a deixar ofrenes (Casasnovas, et al.; 2001: 198). Segons els autors, aquesta cova se situa plenament en l'última fase talaiòtica, amb una cronologia del segle III aC, just abans de la conquesta romana. Per últim, aquesta cova és interessant ja que va proporcionar dues formes d'enterrament: la inhumació senzilla i la inhumació en calç, aquest dos tipus estaven associats a dues maneres de col·locar el difunt, o bé en posició encongida o bé estirada (Casasnovas, et al.; 2001: 198).

Cal fer esment dins aquest grup de coves del final del Talaiòtic, de la Cova des Coloms, que en superfície va proporcionar alguns objectes de bronze entre els quals destaquen dues banyes de brau. Dins una d'elles es va trobar un troç de fusta carbonitzada que es va datar a partir de C14 i va donar una data d'inicis del segle IV aC– 381 aC-, datació que hem de prendre amb precaució ja que està feta a partir d'una fusta carbonitzada.

NECRÒPOLIS AMB CONTINUÏTAT TRACTADES AL TREBALL

. **Mapa 13. Situació d'algunes necròpolis amb continuïtat durant època romana. Andreu Torres, dades extretes de Pons; 1997.**

Feta aquesta introducció als models d'enterrament, o del que se sap fins ara sobre els sepulcres del Talaiòtic final, anem a analitzar quins són els elements que ens parlen de la continuïtat d'aquestes sepultures en el període romà de Menorca. Les necròpolis talaiòtiques, així com altres assentaments, també mostren una continuïtat d'ús en època romana, però alhora s'han identificat una sèrie de necròpolis rurals sense reminiscències pre-romanes, les quals s'han de relacionar o bé amb establiments de nova planta, o bé amb assentaments talaiòtics, l'ocupació dels quals s'hauria prolongat en aquesta etapa (Orfila, et al.; 1979: 246) on el procés de romanització hauria penetrat amb força.

Un dels llocs interessants per tal d'observar aquest procés és la necròpolis de Cala Morell. Es tracta d'una necròpolis situada a un barrancó del barranc central de Cala Morell, a la costa nord del terme de Ciutadella. Aquesta necròpolis va ser utilitzada des de l'època talaiòtica i es va continuar utilitzant durant l'època romana. Com ja hem destacat al principi, i Cala Morell no és una excepció, la majoria de les coves han perdut el seu registre arqueològic al llarg de la història degut a la reocupació i a la seva neteja

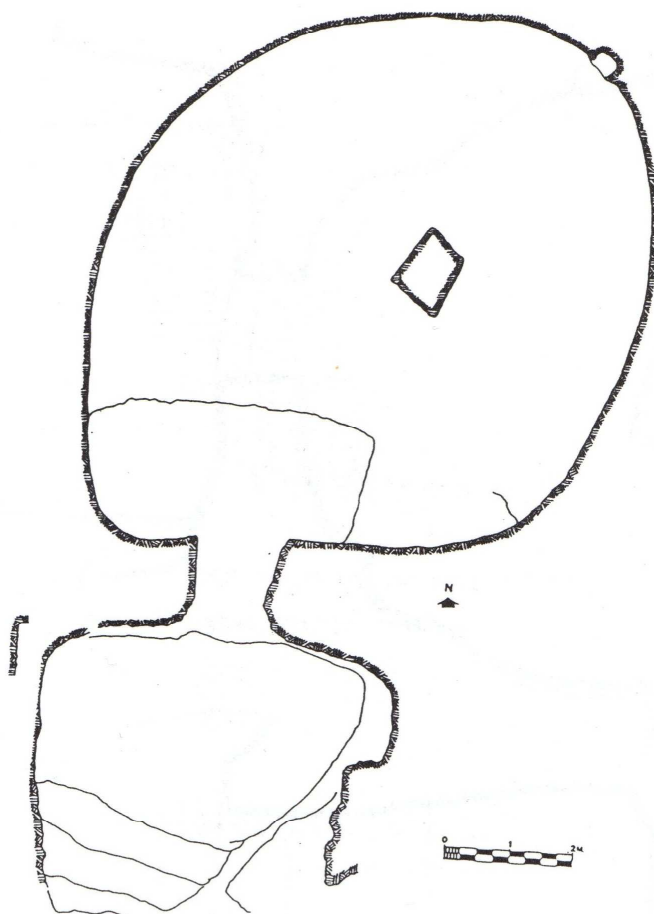
de l'interior. Per tant, ens trobem amb una informació molt general i escassa. En aquest apartat ens fixarem amb les coves nº9 i 10 que varen ser excavades al 1995 i 1992 respectivament. Però hem de tenir en compte que les dades proporcionades són del pati que tenen al seu davant i no de l'interior, tot i que els investigadors diuen que molt de material del pati prové d'una neteja de l'interior de la cova.

La cova nº 10. Al seu interior va aparèixer una zona de 2x4 metres i una potència de només 10 centímetres, que va proporcionar uns pocs fragments informes de ceràmica talaiòtica (Juan, G.; 1999: 46). A la part de davant de la cova, quan es va excavar, es va deixar al descobert un pati de forma trapezoïdal – que no eren desconeguts a Menorca, ja que Veny els anomena en la seva anàlisi de Cales Coves – al qual s'hi baixa des de la part exterior a través de tres esglaons i deixa l'entrada de la cova a 2 metres d'altura – és interpretat per l'autor com una manera de protegir els difunts i el seu aixovar dels animals i dels possibles espolis -.

Els materials que varen aparèixer al pati es poden dividir en tres tipologies: ceràmica, ossos i metalls. Quant a la ceràmica es podien establir dos grups cronològics; un format per 18 peces, datables entre el segle IV i el II aC, on trobem sis ceràmiques Talaiòtiques, sis de campanianes i sis d'emporitanes, que podrien correspondre a enterraments fets durant l'època de contacte amb els púnics. Per tant ens hem de demanar si el fet de trobar ceràmiques importades – així com també passa amb les romanes – és degut a un canvi en els rituals o simplement a una adopció d'una ceràmica en teoria millor per substituir a les talaiòtiques?

El segon grup, de cronologia ja romana, estava format per 16 peces, 11 de romanes i 5 d'Ebusitanes tardanes. La majoria de les peces romanes són parets fines, típiques dels enterraments.

Pel que fa als metalls ens trobem amb dos grups, un de 21 peces on es troben 19 objectes de ferro, un fragment d'anella de bronze i un altre de plom. L'altre grup està format per 11 peces que són tot claus de bronze de cabota cònica. Aquest grup de claus i el segon grup de ceràmiques, formarien un conjunt segons l'autor, datable a partir de la meitat del segle I, els claus segurament respondrien a alguna mena de taüt o placa de fusta que s'utilitzava per enterrar els difunts.

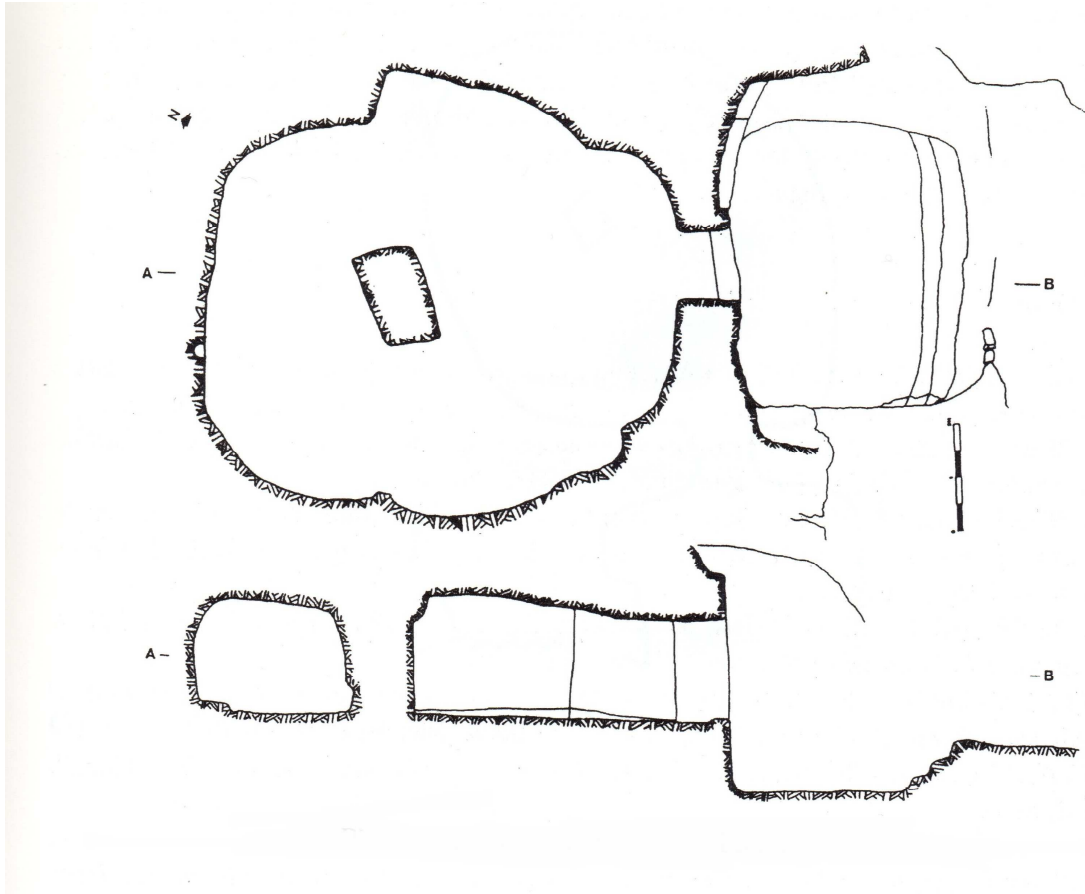

. Imatge 43. Planta de la cova nº 10 de Cala Morell. Font: Juan, G. 1999. Dibuix Plantalamor, Ll.

La cova nº 9. En els anys 60 va servir de lloc d'estiueig i per tant el seu interior va ser remodelat i va perdre el seu contingut arqueològic; com a l'anterior, només ens fixem amb les troballes fetes al pati que si guarda una estratigrafia, tot i que pot ser que estigui remoguda. Els materials que va proporcionar l'excavació es poden dividir en els mateixos grups que la cova anterior.

El primer, un grup de ceràmiques del Talaiòtic mitjà – element que reforça la continuïtat des de molts anys enrere -; en un altre grup de ceràmiques datades entre el III – II aC, podem distingir dos bols campanians, bol púnic i coll de gerra púnic i dues peces talaiòtiques que imiten formes clàssiques; dins aquest grup s'ha d'introduir la presència de tres contes de collar de pasta de vidre púniques. I per últim, el tercer grup, format per

ceràmiques romanes alt imperials, un bol de Sigil.lata africana A, cassola de fons estriat i un plat tapadora de vora fumada que donen una cronologia aproximada del segle II. Pel que fa als objectes de metall se'n varen trobar un bon grapat. Podem destacar un ganivet de ferro de fulla triangular, una fulla corba d'un dall o falç també de ferro, quatre anelles de plom i dos possibles punxons de ferro.

. Imatge 44. Planta i secció de la cova nº 9 de Cala Morell. Font: Juan, G., 1999. Dibuix Plantalamor, Ll.

Segons les conclusions de l'arqueòleg, les coves nº 2, 9 i 10 de la necròpolis de Cala Morell són per la seva tipologia, coves de l'Edat del Ferro. Les tres, però, han donat un material i una sèrie de datacions que mostren una utilització del recinte des del talaiòtic mitjà fins el segle II. La pervivència d'aquests llocs d'enterrament talaiòtic en època romana significa la pervivència d'un conjunt de creences i rituals, on sols es substitueix l'aixovar i alguns dels materials o respon a una forta aculturació tot i que es mantenen aquests llocs però en un context totalment nou?

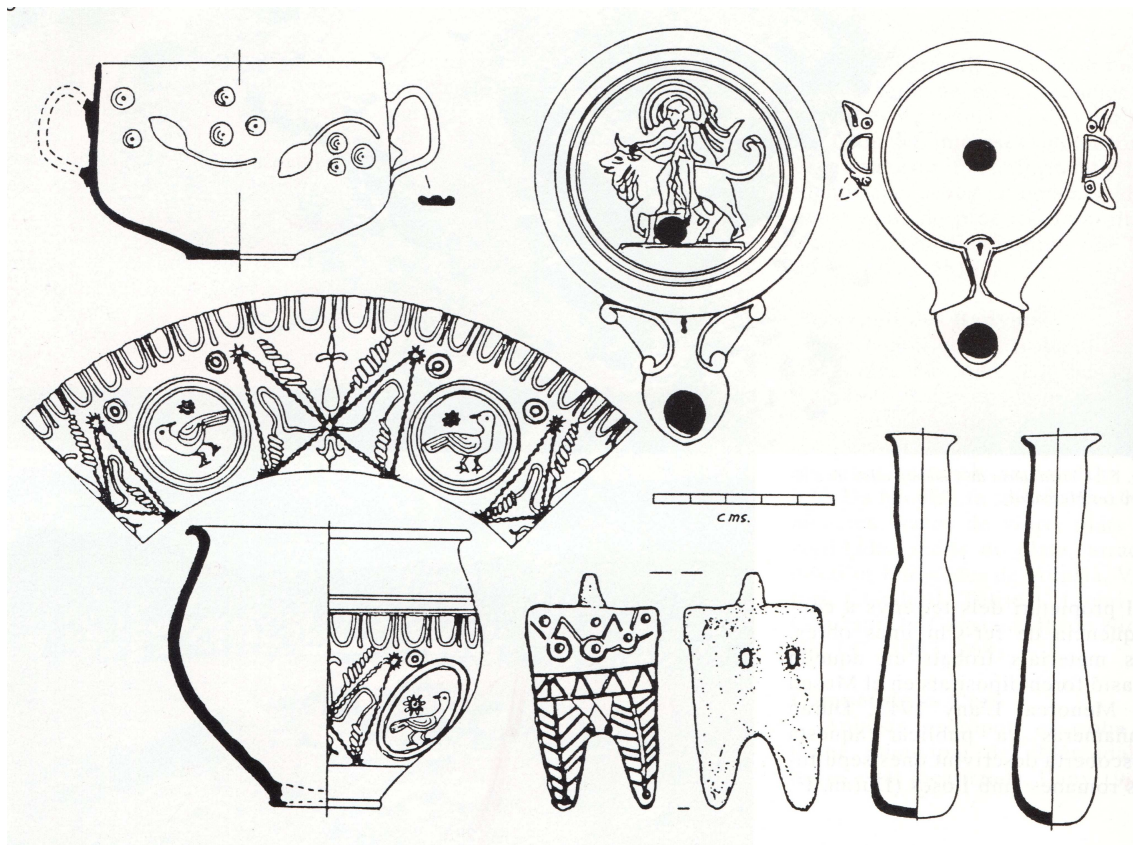
A més de la necròpolis de Cala Morell, en un dels pocs articles relacionats amb el món funerari de l'època alt imperial, O. Pons ens parla sobre on s'enterraven en l'àmbit rural.

Aquestes anàlisis estan fetes a partir d'alguna excavació i prospecció sobre jaciments que encara han de donar molta més informació, però intentarem fer un recull sobre el que tenim fins ara.

Un element important a tenir en compte a l'hora d'analitzar les sepultures d'època romana és que, anteriorment a la conquesta, Menorca va tenir un contacte amb la cultura púnica força important. Aquest contacte va influir sobre la cultura Talaiòtica i això s'observa en els materials recuperats en els ambients funeraris a partir del segle V – IV aC. Aquest contacte va produir un sincretisme religiós dins el món Talaiòtic que s'observa en l'assimilació de tipologies ceràmiques en els rituals i aixovars i en la creació de possibles imitacions a partir de models propis del món púnic. Aquests últims materials són els vasos de fons alt i les plaquetes corniformes de plom –els dos elements serien l'esquematzació d'un cap de brau vist frontalment (Pons; 1997: 71-72)-.

Els vasos de fons alt i les plaquetes corniformes, juntament amb els incensaris indígenes, apareixen a les coves d'enterrament, als santuaris pròpiament dits, als dipòsits votius i fins i tot, als llocs d'habitatge, en estances amb possible funció religiosa (Pons; 1997: 72).

Així doncs, sabem que el procés de romanització no es va dur a terme a partir del substrat indígena pur, sinó que la població ja havia patit un procés de colonització i adaptació anterior a partir del qual la societat talaiòtica havia transformat en part els seus rituals i aspectes funeraris. Així i tot, molts d'aquests elements es varen seguir utilitzant i varen seguir presents durant l'etapa romana, a part de modificacions que els propis conqueridors varen introduir a l'illa. Un dels exemples el trobem en es Rafal d'es Capità, on va aparèixer una plaqueta de plom relacionada amb un dipòsit que contenia elements típics d'enterraments romans del segle I.

. Imatge 45. Dibuixos d'alguns materials trobats al recinte funerari d'es Rafal d'es Capità. Extreta de l'Enciclopedia de Menorca, tom VIII.

En altres llocs, com el dipòsit votiu de sa Mola excavat per Flaquer i del qual tenim notícies a través de Colominas, es varen trobar vasos de fons alt, incensaris indígenes, una plaqueta de plom, bracerloes de bronze, ganivets de ferro juntament amb fragments de vasets de vidre, granets de pasta de vidre per a collars i monedes romanes altimperials d'August, Calígula i Domicià (Orfila, et al.; 1979: 254). Per últim, a la necròpolis des Pla de sa Creu, varen trobar dos braceroles de tradició indígena relacionades amb dipòsits típics del món funerari romà (Pons, O.; 1997: 72).

Segons l'autor, les tipologies d'enterraments en l'època romana a l'illa de Menorca canvien una mica en relació a les presents en l'etapa anterior. On abans predominaven els llocs sota terra, hipogeus i coves; ara tenim present aquesta segona tipologia amb herència talaiòtica, però a més ens trobem amb necròpolis a l'aire lliure.

La primera tipologia, segons O. Pons, és la necròpolis rural en cova sense sepultura. Estan presents des de l'època republicana fins a finals del segle I principis del II. Ens trobem que la forma de deixar els difunts és completament talaiòtica, dipositant els morts directament sobre el terra juntament amb el seu aixovar. En aquests dipòsits de

material ens podem trobar des de ceràmiques indígenes, barrejades amb Campanianes, Presigil.lades, llumetes fins a Sigil.lates aretines datables a la primera meitat del segle I. Dins aquesta tipologia i cronologia podríem emmarcar la necròpolis de Son Orfila, situada al terme de Sant Lluís i donada a conèixer per Flaquer l'any 1942. Es va descobrir degut a unes obres que varen posar al descobert un seguit d'objectes romans a dins una cova. Des d'una pàtera Pre-sigil.lata, fragments de vidre, unguentaris, una olla de cremació, llumenetes, una moneda de Galva i un As de Nemausus (Flaquer; 1949 de Orfila, et al.; 1979: 246). Aquests materials ens permeten datar la seva utilització des de finals del segle I aC fins la meitat del I (Orfila i Sintès; 1982: 68-69 de Orfila, et al.; 1979: 246).

Hi ha algunes necròpolis que presenten sepultures – concretament són tombes picades a la roca – en comptes de deixar els difunts al terra. Un dels millors exemples i més espectacular és el de sa Torreta Saura. Aquest jaciment presenta una cova d'enterrament trilobular típicament talaiòtica, reutilitzada en època romana on es varen fer una cinquantena de tombes que hi ha al seu interior. Pel que fa a la seva cronologia serien just posteriors a la primera tipologia (Pons; 1997: 72).

Deixant a part les sepultures dins cova, que segueixen utilitzant les antigues necròpolis talaiòtiques, els romans introdueixen a l'illa una nova manera d'enterrar els morts; es tracta de la utilització de necròpolis a l'aire lliure. Segons l'autor es poden diferenciar tres tipologies depenent de les formes d'enterrament.

La primera tipologia que ens trobem és la de les necròpolis a l'aire lliure amb sepultures excavades a la roca. La seva etapa d'utilització va des de mitjans segle I fins a l'època musulmana. En altre tipus de necròpolis, és segueix una altre tipus d'enterrament, es tracta de les necròpolis d'incineració a l'aire lliure. Poden ser simples fosses excavades a terra on dipositaven les restes del difunt dins una urna, acompanyat del seu dipòsit. S'ha de destacar que en el cas des Campet de sa Creu, no es va trobar cap element que tingués la funció d'urna per a les cendres; per tant hi ha la possibilitat de que les cendres es dipositessin directament al terra i que després fossin tapades. La necròpolis des Campet de sa Creu es troba en el terme d'Es Mercadal i va ser localitzat l'any 1942 pel propietari dels terrenys on està situada. L'any 1943 D. Cañameras va publicar la descoberta descrivint unes sepultures romanes amb lloses (Duran; 1943 de Orfila, et al.;

1979) i Flaquer, al seu torn, uns quants anys després, va ressenyar una relació del material que s'havia trobat, a més del fet que un dels enterraments s'havia realitzat a dins d'una gran àmfora (Flaquer; 1955 de Orfila, et al.; 1979). L'any 1981 C. Rita va fer una revisió de la troballa, els materials compostos per petites peces de bronze de forma circular, ungüentaris fusiformes i piriformes en ceràmica i també algun exemplar de vidre, unes ampolletes d'alabastre, tres fragments de llumeneres i una gerra de ceràmica comú, estableixen una cronologia d'ús cap el segle I (Rita, C. 1981 de Orfila, et al.; 1979: 251). Tot i així hem de recordar la presència de l'enterrament amb àmfora que ens podria allargar la cronologia fins el III ja que és el moment que més s'intensifiquen aquest tipus de sepultures.

Seguint a l'aire lliure, ens trobem amb les necròpolis mixtes on es troben enterraments d'incineració i sepultures. És la combinació de les dues anteriors. Els exemples més interessants a l'illa són els de Binigafull i des Rafal des Capità.

Binigafull, situat al terme de Ciutadella, es tracta d'una necròpolis on es varen practicar tant les inhumacions com les incineracions. La seva datació, d'acord amb el material que es va trobar, ens situa el seu ús entre els segles I i V. Es varen trobar urnes de fang, llumeneres, vasos de parets fines, olpes i gerres, Sigil.lates Sudgàl.liques, clara A i D, ungüentaris de vidre, civelles de cinturó i aplics de bronze i monedes d'Agripa, Claudi, Galva, Vespasià, Domicià, Maximià, Constantí I i Constant (Nicolas; 1983: 268 de Orfila, et al.; 1979: 251).

Es Rafal des Capità també és una necròpolis situada al terme de Ciutadella datada entorn al segle I i II on es varen practicar incineracions i inhumacions. Els materials que es varen documentar són: llumeneres, urnes de fang, ceràmica de parets fines, Sigil.lates Sudgàl.liques, ungüentaris de vidre, monedes d'August, Agripa, Domicià i Trajà (Nicolas; 1983: 267-68 de Orfila, et al.; 1979: 254), a més d'unes plaquetes de plom comunes en el món Postalaiòtic que es varen trobar en un context del segle I. Cal destacar que dins el mateix recinte es varen trobar les plaquetes dels motlles de pissarra que s'utilitzaven per fabricar aquests elements. La seva funció no està del tot clara, el fet de portar alguna mena d'agafador o algun orifici fa pensar que es tractava d'algun penjoll, tot i que hi ha alguns exemplars, també trobats a n'es Rafal des Capità que no tenen cap dels elements mencionats. J. C. de Nicolas planteja que aquestes plaquetes, com hem vist anteriorment, tenen una funció simbòlica dins l'aixovar ja que recorden a la cara d'un brau amb les dues banyes (Nicolas; 1988 de Orfila, et al.; 1979: 254).

Com ja hem pogut observar a través d'aquesta petita descripció de les tipologies, la forma d'enterrament més freqüent a l'època alt imperial són les fosses. Aquestes eren utilitzades tant en les inhumacions com en les incineracions – amb forma diferent -. En aquestes últimes es recollien les restes de dues maneres diferents: a dins una urna , juntament amb el seu aixovar com a Binigafull i es Rafal des Capità o bé les restes eren col·locades directament a la fossa, com en el Campet de sa Creu - la forma d'aquestes fosses era circular -.

Quant a les fosses per inhumació, tenen una forma trapezoïdal i poden tenir els extrems arrodonits o acabats en angle. Dins aquests forats, el mort podia ser col·locat directament al terra o a dins un taüt, aquest últim element de protecció del mort el podem intuir degut a la presència de claus en alguna d'aquestes tombes com ara a nes Rafal des Capità i a la necròpolis urbana de Maó.

Dels rituals que es portaven a terme pel tractament del difunt no en tenim molta informació, ni si existien els enterraments secundaris, etc. L'únic que podem intuir és una certa preparació del difunt en el moment de la seva mort, degut a la troballa d'elements decoratius com ara civelles de cinturó, anelles, arrecades, etc. És l'únic que podem conèixer per ara.

Pel que fa a l'evolució que presenten aquest tipus de sepultures, O. presenta dues fases. En la primera – des de l'època republicana fins a finals de segle I o principis del II -, les necròpolis en cova sense sepultura es caracteritzen per presentar un dipòsit de ceràmica indígena acompanyat de ceràmica importada. Un exemple és la necròpolis de Sant Joan de Missa, on apareixen ceràmiques indígenes que imiten ceràmiques de vernís negre, Campanianes o produccions realitzades a Eivissa. En la necròpolis de Can Borràs trobem ceràmica indígena del Talaiòtic final associades a produccions de, Campaniana A i B i imitacions de Campaniana C fetes a Eivissa. Per últim, dins aquesta primera fase, cal destacar el cas de la necròpolis de Son Orfila i es Banyuls que mostren una evolució cap elements que posteriorment seran característics de les necròpolis rurals a l'aire lliure. Al primer exemple varen aparèixer un plat de Presigil.lada i elements de vidre romà, a la des Banyuls hi ha presents dues peces amb decoració de relleus aplicats amb les marques d'obradors aretins.

En quant a la segona fase, que correspondria a les necròpolis del segle I fins a època tardo-romana, els elements que es troben en les sepultures són ja típicament romans i estan presents també a les necròpolis de Mallorca i les d'Empúries d'aquesta època. Dins el segle I encara que trobem alguns elements indígenes, són ja molt minoritaris respecte als materials importats.

Els elements més freqüents en aquests dipòsits són les llumetes, Parets Fines, ungüentaris ceràmics o de vidre i, pel que fa a la ceràmica de cuina, els olpes i les gerres (Pons; 1997: 73).

Ens trobem davant un tema força interessant, però del qual no tenim una informació molt acurada, degut a que, com hem vist fins ara, la majoria d'excavacions són antigues, hi ha moltes troballes que són casuals i la majoria d'excavacions que hi ha no segueien una metodologia actual i per tant la informació que tenim es escassa. Esperem que en un futur no molt llunyà es faci alguna nova actuació arqueològica sobre aquest tema ja que es una font d'informació importantíssima pel coneixement del procés de romanització que es va produir a la zona rural de l'illa. Seria interessant plantejar alguna investigació en algun jaciment intacte, però és molt difícil, degut a l'ocupació de moltes d'aquestes coves. Tot i així, es podria plantejar un tipus de comparació entre els recintes funeraris trobats al món rural i els que hi ha a la ciutat i així mirar si els aixovars estant compostats pels mateixos materials i sinó plantejar a que es deuen les diferències.

14. LA POSSIBLE INFLUÈNCIA DE LA CULTURA PÚNICA I ROMANA DINS LA RELIGIÓ TALAIÒTICA

14.1 La Religió talaiòtica en l'etapa de contacte púnic

La taula, com a principal edifici religiós de la cultura Talaiòtica, és una estructura interessant per tal d'estudiar les continuïtats i ruptures que es varen produir en la religiositat talaiòtica amb el contacte púnic i la conquesta romana de les illes. Com hem vist anteriorment, aquests recintes ens proporcionen materials enquadrats sobretot en l'època de colonització púnica. En tots els recintes de taula que s'han excavat fins ara, la major presència de material es troba entre els segles IV i II aC, concretament molts de fragments d'àmfores Púnico-ebusitanes i material talaiòtic de la fase final.

Tenint en compte les dues hipòtesis que hi ha sobre la cronologia dels recintes de taula – Ll. Plantalamor basa la seva cronologia en torn a l'any 1000 aC, com inici de la seva construcció, en la datació d'una fusta trobada sota el paviment del recinte de Trepucó; en canvi altres autors prenen com a bona la cronologia establerta a partir del material que es troba a dins els edificis, els quals donen una data d'inici a partir del segle IV aC-. Crec que el més adient per a aquesta anàlisi és donar més importància a la hipòtesi que es basa en els resultats materials de les diverses excavacions, tot i que hem d'anar amb compte amb les conclusions que s'extreuen, ja que la majoria, per no dir totes les excavacions que s'han portat a terme en aquest tipus de recintes són de la dècada dels 80 o anteriors i per tant ens podem trobar amb elements que actualment són interpretats d'una altra manera.

El que ens interessa en aquesta primera part de l'anàlisi del caràcter religiós talaiòtic és la possible influència púnica que s'ha documentat en altres àmbits de la cultura Talaiòtica. El primer que ens hem de demanar és, si partint de que l'inici d'aquestes construccions es troba en el segle IV aC, és possible que l'edifici estigui influenciat d'alguna manera per la cultura púnica. Pel que sembla, i segons el que diuen els autors, ens trobem davant construccions típicament talaiòtiques. El tipus d'arquitectura es pot veure utilitzat en altres estructures talaiòtiques i una de les proves, que crec que és la que ha de tenir més pes, és la presència de pilars laterals iguals en aquests edificis i en els cercles d'habitació; tot i que alguns autors ho interpreten com a una transposició de

l'àmbit religiós dins el domèstic. A més d'això, hi ha autors com Ll. Plantalamor, que parlen d'estructures religioses anteriors als recintes de taula i que per tant aquests últims serien herència dels primers edificis. Al poblat de Trepucó es va trobar una entrada adossada a l'actual recinte de taula, que sembla, podria pertanyer a un d'aquests antics edificis religiosos.

. Imatge 46. Fotografia de l'entrada de l'antic recinte al que aludeix Ll. Plantalamor en el jaciment de Trepucó. Font: Andreu Torres.

Tot i que no es detecten influències púniques en l'arquitectura d'aquests recintes, si que ens trobem amb gran quantitat de materials produïts per aquesta cultura a dins els edificis. La majoria responen a contenidors amfòrics, concretament les tipologies PE-14 i PE-16, que ens situen cronològicament en el temps de les Guerres Púniques.

La presència d'aquest tipus de material és interessant, ja que ajuden a defensar el caràcter religiós de l'edifici. El fet que les àmfores fossin contenidors de vi ens permet relacionar aquesta beguda amb els rituals que possiblement es portaven a terme dins l'edifici. Hem d'interpretar el fet de prendre vi en els rituals com a una influència púnica?

A més d'això, s'han trobat pivots d'aquestes àmfores col·locats en llocs específics del recinte – generalment en racons o a dins de nínxols fets a les parets – que contenien en el seu interior trossos d'ossos animals, alguns cremats i altres no. Sembla ser que ens trobem davant la utilització d'un material forà per a realitzar algun tipus de ritual. La pregunta que ens podem plantejar és si la utilització d'aquests recipients és resultat de la

imposició d'un ritual concret d'influència púnica, o bé si són els propis talaiòtics que adapten alguns elements forans pels seus propis rituals. Ens falten proves per a respondre a aquesta pregunta.

Per altra banda tenim un conjunt d'estatuetes de bronze que han aparegut en aquest tipus de recintes i que podem situar per tant en aquesta època de contacte. Les més destacades són una figureta d'Imhotep trobada al recinte de Torre d'en Galmés, i una figureta d'unbrau trobada a Torralba d'en Salord. Una de les preguntes que em surgeix és quina era la funció d'aquestes figuretes. Formaven part de cultes imposats pels colonitzadors, o eren representacions de divinitats foranies que s'adaptaven als cultes talaiòtics? Hem de pensar que els talaiòtics tenien cultes cap a la divinitat egípcia, i més concretament amb pràctiques medicinals? Realment varen integrar aquests nous cultes dins la seva religió?

Estem observant com encara ens queden moltes qüestions per resoldre i només es podrà aconseguir a mesura que es vagin fent excavacions. Un dels principals inconvenients que tenim pel que fa a aquest tipus d'investigació és que la base de partida, la religió Talaiòtica, no és gens coneguda i per tant no podem establir les continuïtats i les ruptures que es porten a terme durant el període de contacte púnic.

14. 2 La Religió Talaiòtica en l'etapa romana

Havent vist la possible influència que va exercir la cultura púnica en la religió Talaiòtica i en els recintes de taula, anem a veure què va passar amb aquest tema a partir de la conquesta romana. Pel que sembla, seguint les excavacions que s'han fet en els diversos recintes, ens trobem amb un fenomen força estrany. En la majoria de casos ens trobem que no hi ha documentació de materials romans posteriors a la conquesta, però si que hi ha alguns exemplars que es podria dir que tenen activitat fins el segle I, utilitzant el material trobat a l'interior dels recintes. Fernández-Miranda l'any 1977, en l'excavació de la Taula de Torralba d'en Salord, ja va assenyalar la perduració del recinte, en el qual varen aparèixer fins a ceràmica musulmana (Orfila i Sintès; 1981-84: 25). Per tant ens trobem amb dos segles en què no sabem exactament que és el que passa en aquests recintes.

La pregunta que ens plantejem és, què passa amb la religiositat talaiòtica a partir del 123 aC? Pel que es veu en la majoria dels recintes excavats fins l'actualitat que són pocs en relació als que hi ha documentats, aquests edificis es varen deixar d'utilitzar. Hem d'interpretar això com una crisi i desaparició de la religió Talaiòtica?

Però què passa amb els recintes que ens donen una activitat posterior a la conquesta? Alguns investigadors, partint de la base que la cultura Talaiòtica es dividia en diferents grups o clans, han interpretat que aquestes cronologies en torn a la activitat dels recintes es deu als tractes de favor que alguns clans varen rebre per part dels romans. Arribant a la conclusió que els recintes que es varen abandonar són conseqüència d'una forta oposició a la conquesta romana.

Altres pensen que el fet de trobar recintes sense activitat i altres que si que en tenien en cronologies després de la conquesta, es deu a que la caiguda demogràfica que varen patir aquests assentaments va provocar que aquests recintes d'aglutinament social, funcionessin a un nivell més ampli. Per tant, si la població era més petita, perquè mantenir actius tots aquests recintes si era suficient mantenint-ne tant sols alguns?

Com succeeix amb el contacte púnic, és molt difícil arribar a conclusions amb el mateix tema durant l'etapa romana. Pel que podem observar, crec que la hipòtesi més plausible és la de reduir el nombre de recintes actius, ja que si en el món funerari es mantenen elements del talaiòtico-púnic final durant els primers moments de la conquesta romana, perquè no ha de passar el mateix amb la religió i els rituals que es portaven a terme a dins aquests recintes.

Acabat aquests dos apartats, crec que seria interessant donar un petit repàs a la documentació dels principals materials trobats en alguns recintes de taula que s'han excavat.

La Taula de Torralba d'en Salord va proporcionar un peveter púnic de tipus tanit, que marca una clara relació amb el comerç púnic. Ens trobem davant l'interrogant que hem plantejat anteriorment: aquest tipus de peces són presents en aquest edificis, perquè el contacte amb *Ebusus* i el món púnic va introduir un tipus de culte a dins la cultura indígena, o bé, els talaiòtics es varen apropiat d'objectes exteriors per tal de portar a terme els seus propis rituals?

A més d'aquest peveter púnic es va trobar una estatueta d'un brau de bronze. Aquestes figures relacionades amb un dels cultes més estesos per la Mediterrània, es troba a

Menorca i molts d'investigadors li donen una importància clau dins la religiositat talaiòtica. El fet de trobar aquest tipus de representacions ha sigut interpretat per varis autors com si aquest element fos la clau per entendre la religiositat talaiòtica, concretament al voltant de la figura del toro. Aquest animal es creu que va tenir un paper molt important dins la cultura talaiòtica i alguns dels seus objectes materials representen aquesta “divinitat”, com ara la propia taula, alguns collars que s'han trobat en les necròpolis, etc. Alguns investigadors donen a entendre un tipus de culte relacionat amb aquest animal i en general amb sacrificis d'altres éssers degut al nombre de restes que es troben a l'interior del recinte (Fernández-Miranda; 2009: 251).

La taula de Talatí de Dalt mostra una cronologia de finals de l'època talaiòtica amb un abandonament situat abans de la conquesta romana de l'illa. Aquesta cronologia és la mateixa que es dona a les taules de Torre Trencada i de Torralba d'en Salord, anteriorment citada. Tot i així, a les taules de Torre Trencada i de Talatí es parla de troballes de ceràmica romana, però és una filiació poc precisa per tal de donar una cronologia detallada – pot ser ceràmica romana que arribi a l'illa en mans de mercaders púnics -. La taula de Torre Llafuda mereix una menció a part, tot i ser una excavació antiga i poc documentada té alguns elements que són interessants. El seu mur davanter sembla que va patir una reedificació en una data tardana, entre el segle II i I aC. La presència d'un fragment de ceràmica de Megara entre els blocs d'aquest mur ens dona la pista per a conèixer aquesta remodelació (Fernández-Miranda; 2009: 253).

La taula de Torre d'en Galmés va ser excavada per Flaquer. Es tracta d'una excavació on les dades són una mica incertes i un treball no tant metodològic com es faria avui. Les activitats que G. Rosselló-Bordoy va portar a terme dins el recinte, tot i ser interessants, es varen centrar en les poques zones que varen quedar intactes de la primera excavació. Pels materials que s'hi varen trobar, sembla que aquest edifici no va conèixer el període de la romanització de Menorca ja que no hi ha rastre de ceràmica Sigil.lata (Fernández-Miranda; 2009: 253).

Els materials més moderns que es varen identificar són un fragment d'àmfora Greco-itàlica i alguns altres de Mañà, situats dins el segle II aC o primers anys del següent. Per tant, aquestes restes semblen indicar que aquesta taula va deixar de ser utilitzada durant l'època contemporània a la conquesta romana o potser una mica abans, com passa en altres casos.

A més dels recintes de taula, hi ha un altre edifici de caràcter religiós que val la pena mencionar en aquest apartat. Es tracta dels santuaris o recintes sagrats, la seva estructura és molt diferent als recintes de taula descrits fins ara i dels quals no s'han trobat tants exemplars com dels anteriors. No sabem, actualment, quina era la seva funció i si servien com a lloc aglutinador de gran part de la societat Talaiòtica, pel simple fet de que avui dia n'hi ha pocs de documentats.

Parlem d'aquest tipus d'edifici ja que en algun s'han trobat restes de reocupació durant l'època romana. Un dels més interessants és el conjunt de So Na Caçana, constituït per varis edificis monumentals, que es relacionen amb un establiment generalment de caràcter religiós. Representa, segons varis autors i concretament Ll. Plantamor, l'assentament religiós per antonomàsia de la cultura talaiòtica. Actualment no s'ha excavat cap assentament com aquest a tota Menorca, tot i que Ll. Plantamor destaca que el poblat de Torrellafuda a la zona de Ciutadella tindria una funció similar al de So Na Caçana, aglutinant possiblement a la població de la zona occidental de l'illa. Aquests complexos són interessants ja que ens obren un nou camí per tal d'investigar la religió talaiòtica. Pel que sembla podria ser que fos més complexa del que ens pensem, però queden moltes excavacions per fer per tal de posar al descobert quina funció tenien aquests assentaments i quina relació tenien amb els poblats i els recintes de taula del seu interior.

A part de les proves que ens poden donar els edificis, hi ha altres tipus d'elements que ens poden servir per tal de donar resposta a aquest tema. Varen sobreviure els cultes indígenes durant la primera etapa imperial? Sabem, gràcies a un parell d'epigrafies, que durant aquesta primera etapa varen existir alguns cultes que no sabem si provenen del món talaiòtic. La primera inscripció votiva és d'un soldat que la dedica a la lluna, recuperada en el port de Ciutadella, que segons alguns autors es podria relacionar amb els escrits d'Estrabó quan parla de festes nocturnes en honor a la lluna per part dels celtibers.

Pel que sembla, la penetració del culte imperial, i per tant ja purament romà, es detecta a Menorca a partir de Vespasià. Té alguna relació això, amb que els dos assentaments principals es converteixin en municipi i passin a tenir una població cada cop més nombrosa i amb el procés de romanització que es deu portar a terme en aquesta època – quan la majoria dels poblats pateixen una caiguda demogràfica força gran - ? Aquesta

penetració es pot detectar a partir de dues inscripcions honorífiques de la ciutat de Maó dedicades a un flamen provincial i a dos *Flamines Divorum* i augustals, elements que ens indiquen que la religió romana està completament assentada, com a mínim a les zones urbanes. (Nicolas; 1983: 268-69).

A més d'això, s'ha detectat la presència d'altre tipus de cultes, com pot ser el de la deessa Mare – la deessa oriental Cibeles relacionada amb la divinitat secundària Attis -, o el culte a Isis, si això es pot desprendre de la troballa d'una figureta d'Isis-Fortuna, probablement del segle I trobada en el poblat de Biniparratxet (Sant Lluís). Això mateix es pot dir de la resta de figuretes trobades del panteó romà, com ara un Júpiter – la divinitat més adorada a la Hispania romana, sobretot a la Tarraconense -, probablement dels segles III-IV trobat a Torre Trencada. A més hi ha estatuetes de bronze representant a Hermes a Sant Joan de Caronell (Mercadal) d'època Julio-Claudia, també trobem representacions de Minerva i varies de Cupido, peces procedents de la necròpolis de Binigafull en un context del segle I i en el poblat de Torre Vella (Nicolas; 1983: 270).

Pel que hem vist fins ara podem dir que la religiositat talaiòtica es va adaptant mica en mica a la nova religió romana que s'imposa des del centre de l'imperi. Ens falta parlar per últim de Cales Coves, concretament de la cova d'es Jurats. Es tracta d'una cova molt particular; els materials que ha proporcionat la seva excavació són: Sigil.lates, Campanianes, Paret Fines, imitacions Talaiòtiques, etc. Aquests materials donen una cronologia del III-II aC fins a finals del segle I. A l'interior de la cova s'han detectat dos fases d'ocupació, una del segle III al segle I aC relacionada amb uns rituals segurament dedicats al consum de carn i beguda. I una segona fase, segurament de freqüentació ocasional on no s'ha documentat gairebé material.

En època romana els rituals segurament es porten a terme fora de la cova, pot ser que aquesta època sense rastres de material correspongui a aquesta situació i que no es trobin materials ja que l'espai interior no s'utilitzava. El que és més interessant són el seguit d'inscripcions que es troben a fora d'aquesta cova. En elles es repeteix la data del 21 d'Abril. A més, apareixen els noms dels dos còsols romans d'aquell any que ens ajuda a detectar una cronologia. Pel que s'ha pogut datar, sembla que aquest tipus d'inscripció es realitzava cada any i respon a una mena de ritual. El més antic que s'ha pogut datar és de l'any 140 i el més modern del 230. Alguns investigadors, concretament M. Mayer i M. Orfila, creuen que aquestes inscripcions responen a la celebració dels dies *natalicus*. A més d'estar relacionat aquest lloc amb tot un conjunt de

rituals i recontes sagrats que s'estableixen en aquest fondejador i que segurament tenen relació amb les divinitats marines i amb el comerç.

. Imatge 47. Fotografia d'algunes inscripcions de la Cova dels Jurats a Cales Coves. Font: Andreu Torres.

Podem dir que en relació a aquest tema de la religió Talaiòtica ens falta molta informació per tirar endavant una investigació sobre l'evolució que pateix aquest món al llarg del contacte púnic, i després de la conquesta romana. Ens trobem en un moment inicial en relació a la recerca sobre aquest tema i ens haurem de plantejar actuacions futures per tal de seguir investigant.

15. CONCLUSIONS

Els problemes que han anat sorgint al llarg del treball s'han pogut solucionar a mesura que el treball s'anava completant. El primer que havia plantejat a l' introducció era el de l'elecció dels poblats talaiòtics per tal de fer l'anàlisi de les seves estructures. Aquesta elecció ha estat una feina difícil, ja que no hi ha cap jaciment excavat completament i que ens serveixi totalment de paradigma per explicar la cultura Talaiòtica.

Els criteris que he seguit per escollir els poblats han estat: que fossin jaciments excavats més recentment, que estessin relacionats amb l'ocupació durant l'etapa romana – per suposat -, però a més que ens donessin força informació a través de la memòria o de diverses publicacions. Aquests són criteris que he utilitzat pels tres grans assentaments més descrits, però a més d'aquests s'han mencionat altres jaciments dels quals no es té tanta informació i per tant no ens podem estendre més en la seva descripció.

El tema d'enquadrar cronològicament el treball ha quedat pràcticament enllestit en la introducció, però crec que no està de més acabar de confirmar quin ha estat l'element a seguir en aquest tema. He decidit iniciar el treball en un període una mica allunyat de la conquesta romana, concretament en el canvi que es produeix del pas de la cultura Pretalaiòtica a la Talaiòtica al voltant del 1500 – 1000 aC. He escollit aquest moment ja que crec que és important tenir present l'evolució d'aquesta cultura i veure el seu recorregut al llarg dels segles, tant amb el contacte púnic com posteriorment amb el romà. Per tant, l'elecció de retrocedir tant enrere es veu justificada quan ens n'adonem que la població d'aquest període talaiòtic estableix les bases pel desenvolupament i evolució de la població i de l'ocupació territorial de l'illa. Hem de recordar que la majoria de llocs on aquesta població decideix establir els seus assentaments, són bàsicament els llocs que segueixen ocupats durant l'etapa romana, i al llarg de la història s'aniran convertint en el que coneixem avui dia com a “llocs” – actuals explotacions agrícoles -. El moment cronològic per finalitzar el treball, he decidit que sigui el segle II. Se que ens trobem a meitat del domini romà a l'illa, però el tema que a nosaltres ens interessa és el de l'ocupació rural, la continuïtat dels assentaments talaiòtics. Aquests, com hem pogut observar en la part d'anàlisi, s'abandonen majoritàriament en aquest segle i per tant es perd la seva pista fins a l'època final de l'imperi i alguns cops fins a època musulmana. Així doncs queden clares les raons pel que fa a les eleccions que he pres per tal d'emmarcar aquest treball dins una cronologia concreta.

El problema de la manca de bibliografia no l'he pogut solucionar de cap manera, és el que hi ha. Aquest fet ens impedeix mostrar gran part dels resultats d'un seguit d'excavacions que, tot i no seguir un mètode estratigràfic i científic com l'actual, ens hauria servit per a tenir més informació sobre el tema. A més d'això el fet de no trobar aquesta bibliografia, fa que molts cops els investigadors s'hagin de veure obligats a plantejar hipòtesis per a diversos temes, que molt probablement quan s'aconsegueixin fer més excavacions, s'hauran de modificar i adaptar a les noves troballes.

Aquesta manca de bibliografia, que en un moment donat es converteix en una manca de memòries arqueològiques – podem dir que en molts casos és degut a que les excavacions són antigues i la legislació no contemplava aquesta documentació com obligatòria, o degut a la manca de professionalitat d'alguns investigadors -, impedeix als investigadors tenir un testimoni detallat del procés d'extracció de tots aquests materials i per tant no poder disposar d'una cronologia adient, d'una relació estratigràfica per tal d'observar quins materials es relacionaven amb quins, etc. Aquest és un factor que tots els futurs arqueòlegs i els que hi ha ara treballant, haurien de tenir sempre en compte. Hem de recordar que encara avui dia l'arqueologia és una ciència destructiva, que si no fos per la documentació que es recull durant el procés d'excavació, la informació que ens proporcionaria només el material seria francament escassa ja que ningú més es pot dedicar a estudiar el jaciment si no queden els informes ben detallats.

Quant al tema de les fonts, és un tema llarg com hem comentat en la introducció, ja que la informació que apareix en les fonts clàssiques sobre les Balears i concretament sobre els foners, està repartida per moltes obres on només apareix una breu explicació entre pàgines i pàgines de descripció de diferents llocs i de les seves gents, etc. Com que el temps no era suficient per tal d'analitzar obra per obra buscant els punts on cada autor parlava de les illes, he decidit utilitzar l'obra de C. Blanes *Les illes a les fonts clàssiques*. En aquesta publicació es fa un recull de tots els fragments on apareixen citades les Illes Balears i els seus habitants, tant d'autors grecs com romans. Així doncs, tots els fragments d'aquest tipus de font que apareixen en aquest treball estan extretes del llibre de C. Blanes i la cita bibliogràfica de cada text clàssic que apareix és de la versió que ha utilitzat el propi autor en el seu recull.

Per últim, ens tornem a fixar amb el problema d'emmarcar el treball cronològicament i de la utilització de les diferents fases per a redactar el treball. Com hem vist, els autors no es posen d'acord en establir una sèrie d'etapes per a la cultura talaiòtica; la majoria de

cops es basen en datacions força diferents i utilitzen els ventalls cronològics d'una manera determinada. No se si és la millor opció o no, però vistos els resultats he decidit treballar a partir de les següents etapes: en primer lloc, començar el talaiòtic en el 1500 – 1000 aC, sembla que no hi ha cap autor que discuteixi un canvi al voltant d'aquestes dates. Aquesta etapa duraria fins el segle VI – V aC aproximadament, abans de la colonització del món púnic. Sabem que hi ha autors que no accepten anomenar Talaiòtic tota aquesta fase ja que diuen que els talaiots – elements que donen nom a l'etapa cultural – no es varen començar a construir fins el 850 aC; però crec que és complicarnos en aquests moments intentar establir diferències d'etapes en aquest període sense que els especialistes es posin d'acord.

L'etapa de colonització, que podríem englobar dins el talaiòtic, aniria del segle VI-V aC fins el moment de conquesta romana, l'any 123 aC. Com podem observar aquestes últimes dates i divisions cronològiques són molt més fiables que les anteriors ja que es poden relacionar amb les dades que es tenen d'altres llocs del Mediterrani, a més hem de tenir present que reben contacte dels púnics i dels romans, dos civilitzacions força estudiades i que ens han deixat testimonis escrits.

Tot i aquesta elecció que he fet per tal d'establir una cronologia per a redactar aquest treball, he de recordar que quant parlo sobre dades proporcionades per algun autor utilitzo les fases culturals que segueix cadascun.

Considerant tot el que hem vist fins ara, podem concloure que el procés de romanització portat a terme a l'illa de Menorca i en conjunt a Balears, va crear un nou horitzó cultural, en els primers moments, la tradició local indígena va tenir un paper no menys despreciable. Hem de tenir present a l'hora d'escriure aquestes conclusions que el substrat indígena sobre el que actuaran els romans a partir de la seva conquesta no és originari de la cultura talaiòtica, sinó que ha estat influenciat durant tres segles aproximadament amb els contactes de la cultura púnica i altres de la resta del Mediterrani a causa de la seva activitat comercial i com a mercenaris.

El protagonisme – en part - de la tradició local en els primers anys després de la conquesta, segurament s'ha de relacionar justament amb el caràcter militar que varen tenir els nous assentaments romans establerts a l'illa. Aquests llocs eren enclaus militars que tenien com a objectiu mantenir el control davant la pirateria que regnava a les illes. Molt probablement aquests soldats necessitaven els poblats talaiòtics com a font de

recursos – devien proveir-los d'aliment, principalment carn i algun cereal -. Aquest fet explicaria que en els moments just posteriors a la conquesta no es detecti un abandó massiu dels assentaments talaiòtics.

Hem de tenir clar que la conquesta de Quint Cecili Metel no significa l'inici de la presència romana a l'illa, ni l'inici del procés de romanització, ja que a partir del segle II aC la presència romana a l'illa ja era més que destacable degut als comerciants que varen fer arribar ceràmiques i productes envasats en àmfores a aquests poblats des de la zona de la Campania. Molt probablement la conquesta territorial de Menorca no s'hagués produït de no haver estat per la crisi piràtica que va obligar al Senat romà a controlar per complet les illes, que servien d'escala en la ruta entre les dues Penínsules. Per tant, podem dir que la conquesta no es deu a una única causa sinó a una conjuntura determinada que va portar a Roma a conquerir aquests nous territoris.

Podem dir que aquests primers moments de domini romà, es varen convertir en un procés de canvi des d'una colonització basada en l'aspecte comercial -després de la II Guerra Púnica -, a un domini territorial – després del 123 aC -.

Cal insistir en aquests primers moments en que els poblats talaiòtics varen mantenir un cert poder sobre el territori que controlaven; prova d'això és que es mantenen els llocs funeraris, i algunes terres de conreu. Això últim es basa en la documentació d'una fita trobada al poblats de Son Catlar (Ciutadella) en la qual es pot apreciar la paraula “*LACESE*”, que segons M. Mayer corresponia al nom del poblats i per tant seria un element de divisió del territori, marcant fins on arribava el d'un grup i començava el de l'altre.

Sabem que aquest tipus de procés té lloc de forma més ràpida a les ciutats que no pas a les zones rurals, prova d'això és el sincretisme religiós que es va mantenir fins ben entrada l'època romana en les zones on es troben els assentaments talaiòtics. Tot i això, la cultura romana va acabar desfent definitivament qualsevol rastre de la cultura anterior, introduint en les zones un nou tipus de cultura material i transformant els elements culturals dels individus.

Tot i aquestes proves que no podem contradir, hem de destacar que l'arqueologia no ha detectat a dia d'avui cap rastre de la parcel·lació característica de les zones conquerides per l'imperi romà. Es tracta de la centuriació, de la qual si que s'ha trobat rastre a l'illa de Mallorca, però no a la de Menorca. A part d'això, el que trobo estrany és que no s'ha detectat la presència d'escriptura, concretament llatí als poblats; tot i així cal fer esment

de que a Torrellafuda hi ha una cova amb inscripcions dedicades totes a una divinitat – DIODORUS -, i alguna estela amb epigrafia. Aquestes poques restes crec que no són suficients per tal d'afirmar que en els diferents assentaments es dugués a terme un procés de llatinització.

Un dels primers elements que es va transformar completament en la cultura talaiòtica durant el procés de romanització va ser la cultura material. Com hem dit abans, aquesta fase del procés té el seu inici en dates anteriors a la conquesta ja que els comerciants itàlics ja tenien contactes amb aquests pobladors.

La presència de material romà s'ha pogut documentar en aproximadament un 90% dels jaciments, a través d'excavacions, prospeccions superficials, troballes casuals, etc. A finals de l'època talaiòtica es detecta un increment de les ceràmiques d'importació, però tot i així, la ceràmica local continua present en diferents àmbits de la societat rural fins passat el canvi d'era. Tant a Menorca com a Mallorca hi ha una perduració de formes anteriors, influenciades pels contactes anteriors com ara els vasos de fons alt. A més hi ha un element important que són les imitacions de formes clàssiques que es fan amb fangs talaiòtics. Amb aquests elements podem donar la hipòtesi que la romanització va arribar a tal punt que els propis indígenes havien absorbit tant la cultura romana que necessitaven els seus models per tal de viure, i portar a terme els seus rituals. Ens referim a elements que seran d'ús indispensable com ara els opals, pàteras, gutus, unguentaris, gerretes, etc. Ens trobem que les poblacions autòctones passen a dependre, doncs, del nou material. El fet d'adaptar-se a una nova cultura implica realitzar molts canvis en tota la concepció i vida que els pobladors anteriors tenien.

Tot i així, crec que hi ha un element que hem de tenir en compte a l'hora de concloure aquest apartat, i és que part d'aquesta adaptació als materials provinents de la cultura romana està molt influenciada pel fet que els talaiòtics varen descobrir un tipus de materials molt més treballats i molt millor, en definitiva que els seus. Podem intuir que part d'aquest canvi es deu a les modes, que segurament els talaiòtics sabien que hi havia a través del contacte amb els romans de les ciutats.

No són els únics elements, els materials d'ús quotidià, el que canvia amb el procés de romanització, sinó que també trobem conseqüències en les tècniques constructives i l'arquitectura dels poblats a partir de la conquesta. Abans ja ens hem trobat amb canvis arquitectònics durant el contacte púnic, que tot i no establir un domini territorial, els seu

contacte va ser prou intens com per canviar alguns elements constructius, com hem pogut observar en el poblat de Ses Talaies de n'Alzina.

En època romana, després del 123 aC les cases de planta circular talaiòtiques són els edificis on més es poden veure les reestructuracions i remodelacions, tot i que també en podem observar en edificis de caire religiós i funerari que conclourem més endavant.

Les principals reedificacions són fetes en l'organització de la vivenda. No s'abandona la planta circular – es manté el mur ciclopi de doble parament típic del talaiòtic -però la majoria de les estances es tornen més quadrangulars a través del canvi dels murs curvilinis típics del talaiòtic per murs rectes construïts amb tècnica romana - blocs més escairats i alguns amb morter de fang -. Una altra transformació comuna i la més documentada en aquests cercles és la creació d'una estança rectangular al centre de la casa, partint del pati circular que hi havia abans per tal d'organitzar la resta d'estances. Una de les qüestions que no es té del tot clara és si aquesta nova sala seguia descoberta o es cobria amb una mena de sostre de fusta, pedra, o alguns cops amb tegulas. En les excavacions que hem vist fins ara és un aspecte que no acaba de quedar clar, les interpretacions són una mica forçades.

Aquestes transformacions hem de suposar que es produeixen degut a l'adaptació a nous tipus d'activitats i modes de viure, conseqüència del procés de romanització. Les fonts d'alguns autors clàssics ens mencionen la introducció de nous conreus durant aquesta etapa com ara el cultiu de cereals, la vinya, l'olivera i l'horticultura. Aquest fet ens pot induir a pensar que hi va haver moltes altres coses que varen aparèixer com a novetat per a les poblacions autòctones i que per tant es varen haver d'adaptar. Aquesta adaptació va significar canviar el seu mode de vida, fet que es reflexa en la ceràmica, amb l'organització de l'espai domèstic, en les seves creences i rituals, etc.

Tot i aquests nous elements introduïts pels romans, la pervivència dels models tradicionals es va mantenir durant un temps, molt probablement en relació al que comentàvem al principi de les dues ciutats. Però si parlem de les zones de conreu, podem intuir que es varen seguir utilitzant les mateixes durant tota l'època romana; prova d'aquesta perduració la trobem actualment en el territori illenc, ja que les actuals explotacions agrícoles es troben quasi sempre al costat d'algun jaciment talaiòtic. Hem de tenir present que una part important de la zona nord de l'illa va restar embassada fins l'arribada dels anglesos.

El fet de conèixer una nova civilització fa que els indígenes es fixin en les “comoditats” que tenen els romans i les intentin introduir dins els antics poblats, ens referim als paviments de *signina*, les cobertes de *tegulae*, les portes de fusta, que ens han deixat els encaixos on tancaven, etc.

Sabem que durant l'època romana ja hi havia part d'alguns assentaments talaiòtics que s'havien abandonat durant el segle III aC. Aquests recintes que es varen abandonar i més probablement les seves terres, varen ser aprofitades possiblement, pels nous colons que varen arribar a l'illa després de la conquesta. Podem suposar que va ser el principi d'un procés de migració sobretot cap als nous assentaments que de mica en mica es varen convertir en petites ciutats, amb un caràcter més civil que militar.

Ens queda clar que la funció dels antics assentaments talaiòtics durant època romana és estrictament agrícola i ramadera tot, i que no podem assegurar que no es dediquessin a res més; tenim els murs romans de Montefí que no es sap a quin tipus d'edifici pertanyen. Les restes de material que ens apareixen en els edificis que segueixen habitats ens indiquen que mantenien una relació comercial amb uns quants punts del Mediterrani, segurament a través dels comerciants que arribaven als embarcadors. Ens trobem que la majoria de poblats tenen una material gairebé idèntic: àmfores Greco-itàliques, Itàliques, Tarraconenses, ceràmiques Campanianes, Sigil·lates, Parets Fines, etc. Però aquest material és igual al que arribava a les dues ciutats? Seria interessant establir alguna mena de comparació entre aquests materials trobats a cada lloc i interpretar-ho, quina relació tenien aquests assentaments rurals amb la ciutat? El fet de que en aquests assentaments ens trobem amb restes d'àmfores generalment d'oli i vi i materials de cuina i vaixel·la, poden ajudar-nos a concloure que tenien una forta dependència de productes que arribaven de fora. A més també s'han trobat llumetes, unguentaris, elements de vestimenta romana, etc que ens indiquen una adaptació força avançada cap a la nova cultura.

Els poblats talaiòtics tenien la seva pròpia producció d'aliments i és molt probable que una part d'aquesta anés destinada als nous assentaments romans, sobretot en els moments inicials. Hem de pensar en alguna mena de pactes entre els romans i els indígenes? No tenim cap mena de prova que ens ajudi a aprofundir més en el tema, per tant no podem assegurar si aquesta producció era totalment pels indígenes o simplement en part.

Tot i així, crec que aquests assentaments s'haurien de posar en relació amb alguns tipus d'estructura romana, que tot i que encara no s'ha excavat molt sobre el tema hi ha un parell d'indicis que apunten a l'existència d'alguna vil·la que si que tindria la funció assegurada d'explotar el territori per abastir a la ciutat. Com ja hem dit, hi ha molt poca informació sobre aquest tipus d'estructures romanes a l'illa de Menorca i en el treball hem destacat que al llarg de les investigacions alguns autors han proposat alguns llocs on es podria trobar, però sembla que els indicis més segurs són a una excavació d'urgència al costat d'es Migjorn on varen aparèixer un conjunt de tres piques forrades amb *opus signinum* que servien per algun tipus de producció, relacionades amb uns quants murs de clara factura romana. Els materials que s'han documentat en aquest jaciment donen una ocupació que va del segle I al segle VIII i va patir diverses remodelacions.

Seria interessant si apareixen aquestes vil·les a Menorca, veure quina és la seva cronologia, quin és el seu inici de construcció per tal de comparar-lo amb l'abandó dels poblats talaiòtics o relacionar-les amb la seva presència. Un element important seria poder observar a quin tipus de producció es dedicaven i quina era la seva posició dins l'explotació del territori.

A més d'aquesta hipòtesi sobre les vil·les, podem tenir per segur que els assentaments talaiòtics varen establir relacions amb els embarcadors que varen funcionar durant l'etapa romana. Com hem pogut observar el més important és el de Cales Coves, però al llarg del litoral illenc n'hi ha alguns més, els quals ens poden donar informació de quin era l'abast de la seva àrea d'influència, com ara el de s'Alairó. Aquests embarcadors ja funcionaven durant el contacte púnic i els comerciants itàlics els varen començar a utilitzar a inicis del segle II aC sense cap mena de problema, tot i que no va ser fins després de la conquesta quan en alguns llocs com aquests es varen construir algun tipus d'edifici. Podem donar la hipòtesi que aquests llocs varen servir de refugi als vaixells en ruta i com a lloc d'abastiment pels poblats talaiòtics del seu voltant.

A més de llocs de nova planta romana, hem vist com aquest poblats varen seguir mantenint una relació molt estreta amb llocs d'herència talaiòtica, es tracta dels llocs funeraris, concretament les necròpolis de coves i alguns abrics o coves naturals. Com sabem el món funerari és un indicador força interessant sobre l'avançament del procés de romanització. Podem concloure que el procés va triomfar, tot i que en la seva evolució cap a una completa aculturació els elements indígenes han tingut un paper

determinant. Tot i que no tenim jaciments intactes que ens aportin una completa informació del tipus de ritual i el tractament que es donava al difunt, s'interpreta, segons els arqueòlegs que han tractat el tema, que sí que hi havia llocs reservats en les coves per a determinats individus, sí que hi havia diferències en els aixovars, etc; podem dir que fins ben entrada l'etapa romana es poden detectar elements talaiòtico-púnics que conviuen amb elements funeraris romans. El fet d'anomenar els elements talaiòtico-púnics, és perquè hi ha part dels materials utilitzats per l'aixovar que estan influenciats per la cultura púnica. Això ens demostra que el món funerari talaiòtic ja no era originari i per tant els romans no actuen damunt el substrat autòcton.

Com hem dit al principi de les conclusions, els poblats talaiòtics varen mantenir un cert poder damunt aquestes àrees funeràries, que varen mantenir controlades i on són ells els que s'hi enterraven. Aquest paper que les comunitats indígenes varen tenir en un primer moment es pot intuir amb la presència d'elements talaiòtics que conviuen amb materials romans en els aixovars funeraris. Aquesta pràctica és molt comuna en tots els pobles conquerits, el manteniment d'una certa tradició vinculada a un conjunt d'elements que pels indígenes són claus per a recordar les seves creences és innegable en qualsevol procés semblant a aquest. Però la manca d'informació i sobretot d'excavacions de jaciments intactes ens impedeix aprofundir en el tema de quin era el significat de cada element, quina relació es pot establir entre els enterraments de les zones rurals i els de les zones urbanes durant aquesta època, etc.

Tot el que tenim fins ara, que és poc, ens fa pensar que, com diu O. Pons, hi ha dos fases en l'evolució del món funerari, aquesta que acabem de descriure on hi ha convivència entre el món talaiòtic i romà i una segona fase, de la qual no es té prou informació per saber com s'hi arriba, però que es caracteritza per una transformació total del món funerari rural, on només s'hi reconeixen elements pròpiament romans. A més, no només són els materials sinó que els llocs també canvien i es deixen les coves i els enterraments es fan a l'aire lliure, en camps de tombes antropomorfes, o de fosses per a incineracions. Així doncs, podem dir que el procés de romanització finalment va acabar amb l'herència talaiòtica i els habitants de les zones rurals que havien mantingut viva la influència dels seus avantpassats a través de diversos elements varen acabar en l'oblit i es varen utilitzar nous rituals i nous materials, influència dels nous amos de les illes, els romans, com ja abans ho havien fet els púnics.

La documentació i els materials que ens han aparegut no ens poden donar més informació per aprofundir en aquesta qüestió. És molt difícil parlar dels significats dels aixovars, els canvis concrets que hi va haver quant a rituals i tractament dels difunts, etc, sense tenir cap jaciment d'aquest tipus intacte.

A més del món funerari, hem de pensar en el món religiós. Per les proves que tenim actualment, entenent com a tals les excavacions en els recintes de taula i en algun santuari com el de So Na Caçana, hem de dir que hi ha un tractament força diferenciat entre la pervivència de la religió talaiòtica i dels elements funeraris. El fet de que les excavacions en aquest tipus d'edifici siguin més bé antigues ens reserva el fet d'aplicar conclusions extremes, però ens sobta que en aquest tipus de recintes els materials documentats ens donen unes dates d'abandó al voltant del canvi d'era i un o dos exemplars una mica més endavant. A partir d'aquestes excavacions podem concloure, sempre pensant que no tenim la totalitat de la informació i per tant que només estem fent conjetures, que la religió talaiòtica va patir un fort procés de crisi i desaparició pocs anys després de la conquesta romana de l'illa. El fet que hi hagi alguns recintes que es mantinguin actius pot significar un parell de coses, o bé que la població talaiòtica al veure's reduïda s'aglutinés al voltant de menys recintes sagrats, o bé que partint de la hipòtesi que aquests recintes eren el lloc per a reunir els individus d'un clan, que els romans haguessin establert diferents pactes amb aquests grups talaiòtics i alguns tinguessin més favors que d'altres. En definitiva, per les proves que tenim no podem arribar més lluny i per tant només podem concloure que el fet que aquest tipus d'edifici es trobi inactiu durant aquest període de temps significa que la religió talaiòtica desapareix al mateix moment que s'introdueixen les noves creences romanes, on la triada formada per Júpiter, Minerva i Mercuri seran les divinitats més presents a partir d'ara.

Per concloure aquest treball, ha de quedar clar que la continuïtat en l'ocupació dels antics poblats talaiòtics i el procés de romanització són una realitat a l'illa de Menorca. La cultura autòctona, primerament colonitzada per la civilització púnica, acaba sent substituïda totalment per la posterior conquesta romana.

Tot i aquesta afirmació que podem fer gràcies a la presència de materials romans als poblats talaiòtics, no podem aprofundir més degut a una sèrie de problemes; les investigacions sobre l'etapa talaiòtica i romana a la zona rural de Menorca estan en el

seu inici, com consideren molts autors i jo mateix; prova d'això són les diverses hipòtesis sense verificar pel que als recintes de taula, els talaiots, la funció dels poblats en l'etapa romana, la desconeixença de vil·les, etc. Aquest estat inicial en què es troben les investigacions podria respondre a un parell de problemes, que des del meu punt de vista he detectat a partir del treball. Tot i així, vull fer un exercici crític, i proposar des del meu lloc de principiant algunes mesures per seguir investigant i per tal de millorar el coneixement de l'antiguitat a Menorca.

Crec que un dels principals problemes que he detectat al llarg d'aquest treball i que afecten a la investigació de la història menorquina, a part de la manca de publicacions i memòries, és que els diferents grups que la treballen no comparen els seus treballs. El fet d'excavar cadascun un jaciment diferent, no crec que sigui un problema ja que s'obren nous camins per a l'investigació, però crec que el més perillós és que cada grup estableixi conclusions generalitzades a partir dels seus descobriments. És perillós fer això, i crec que és la causa de que hi hagi tantes polèmiques al voltant de temes clau com el de la cronologia i el de les evolucions de la població autòctona. Seria interessant posar tota la informació en comú i arribar a conclusions comuns, utilitzant tota la informació disponible i comparant alhora totes les estructures excavades en cada jaciment. Quanta més informació tinguem per a relacionar més clara tindrem la visió d'aquest trencaclosques que és la història.

Sabem que la continuïtat, i sobretot el procés de romanització és present a l'àmbit rural de Menorca. Tot i així no podem ser molt precisos pel que fa a l'evolució que varen patir els assentaments, ni tampoc les creences i rituals del món talaiòtic, com tampoc podem saber la funció que tenien.

A Menorca hi ha el problema que les excavacions que hi ha responen a estructures diferents i que el lligam entre elles encara és una mica superficial; amb una cronologia llarga i de la qual veure l'evolució a través dels jaciments és encara difícil. És per exemple el que passa per a l'etapa romana: tenim excavats cercles, embarcadors, algun carrer de les ciutats de *Iamo* i *Mago*, algunes estructures que possiblement són vil·les, etc, però no tenim les dades suficients per tal de dir de forma segura quina és la relació que hi ha entre aquestes estructures i per tant mostrar un panorama general de l'illa de Menorca durant l'etapa romana.

Vist el que hem vist hi ha molta feina per fer en relació a l'arqueologia menorquina. Una de les primeres actuacions que es podria dur a terme és la revisió dels materials, i possible informació de les excavacions més antigues; fins i tot seria interessant fer aquesta revisió en les col·leccions privades que ens deixessin.

A part d'això, una altra acció important seria deixar un poblat talaiòtic excavat completament. Es tracta d'una feina complicada però ens donaria força informació i alhora establiria el primer model de poblat per tal de seguir investigant la resta. Un dels problemes que es detecta en l'arqueologia menorquina és que no hi ha un poblat que s'hagi establert com a paradigma per tal de saber com funcionava completament un assentament talaiòtic. Sabem que això es molt difícil, i per tant ens conformem amb actuacions més senzilles però que segueixin uns arguments lògics per tal de continuar les investigacions obertes fins ara. Referent a això, sabem que totes les excavacions fetes en recintes de taula són antigues i per tant la informació que ens han proporcionat és menys detallada que la que ens podria donar actualment l'excavació d'un d'aquests recintes. L'important d'aquesta tasca és comparar els resultats de l'excavació actual amb les anteriors, ja que seran analitzades des d'un nou punt de vista a més de poder donar més dades al procés que va patir la religió talaiòtica durant el contacte púnic i després de la conquesta romana.

Per últim, seria interessant seguir excavant la zona descoberta del poblat de Montefí ja que en ell es varen documentar, al costat de les sitges, un conjunt de murs romans que varen quedar fora de l'excavació. L'objectiu de l'actuació seria excavar aquests murs completament per tal d'observar quin tipus d'estructura tenim al davant. Es tracta de murs purament romans, pel que sembla no tenen un lligam amb altres construccions talaiòtiques. Per tant podem intuir, que la informació que ens aportarien seria interessant per a revelar la funció que tenien aquests assentaments durant l'etapa romana. A més d'això les cronologies que ens aportin crec que hauran de comparar-se amb algunes que tenim de la ciutat de *Iamo* degut a la poca distància que hi ha entre els dos assentaments. Sempre seria interessant acompanyar la informació d'aquesta zona, amb dades proporcionades per algunes altres zones del poblat per tal de tenir un panorama més general dels moments d'ocupació i abandó dels recintes.

16. BIBLIOGRAFIA.

Llibres.

Blanes; 1990. BLANES, Coloma. et al. *Les illes a les fonts clàssiques*. Palma: Editorial Miquel Font, 1990. Palma. ISBN 8486366658

Casasnovas, et al.; 2001. CASASNOVAS, M. À., Gornés, J., Gual, J. M., López, A., Vidal, T. *Enciclopèdia de Menorca, tom IX: Història I*. Edició Obra cultural de Menorca. Maó: Paper i Cartró, 1979. 8487864023.

Casasnovas; 2005. CASASNOVAS, M. À. *Història de Menorca*. Primera edició. Palma: Editorial Moll. 2005. 8427310595.

Fernández-Miranda; 2009. FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. *El poblado de Torralba d'en Salort (Alaior-Menorca)*. Fundació Illes Balears, Consell Insular de Menorca i Ajuntament de Gijón. Maó. 2009.

Guerrero, et al.; 2006. GUERRERO, V. M.; CALVO, M. i SIMÓ, J. *Història de las Islas Baleares. Mallorca y Menorca en la Edad del Hierro*. Edicions de Turisme Cultural. Palma: Editorial Rey Sol. 2006..

Juan; 1993. JUAN, G. *El poblament de Menorca; de la Prehistòria a la Baixa romanitat*. Maó: Edittorial Menorca. 1993. Treballs del Museu de Menorca n° 13.

Juan i Pons; 2005. JUAN, G. i PONS, J. *Talatí de Dalt 1997-2001. 5 anys d'investigació a un jaciment talaiòtic tipus de Menorca*. Maó: Editorial Menorca. 2005. Treballs del Museu de Menorca n° 29.

Juan, 1998. JUAN, Q. *Las defensas de Menorca: desde el pretalayotico a la romanidad*. Ciutadella: Associació d'Amics del Poblat de Son Catlar. 1998.

Llull, et al., . LLULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*, Edició Consell Insular de Menorca, Ajuntament de Ciutadella, Fundació Rubió Tudurí Andrómaco. Barcelona: 1999.

Navarro; 2004. NAVARRO, F. J. *Excavaciones arqueológicas en el yacimiento de “Ses Talaies” de n'Alzina. Poblado talaiòtico afectado por las obras de la ronda norte (Ciutadella)*. Edició Consell Insular de Menorca. Maó: 2004. Col. Llibres del Patrimoni Històric i Cultural.

Orfila, et al.; 1979. ORFILA, M.; RITA, C.; PLANTALAMOR, LI.; TUSET, F *Enciclopèdia de Menorca*, tom VIII: *Arqueologia*. Edició Obra Cultural de Menorca, Maó: 1979.

Orfila, et al.; 2004. ORFILA, M.; CAU, M. A.; et al. *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*. Edició 1a. Barcelona: Editorial Pòrtic. 2004. Col. Biblioteca Universitaria.

Plantalamor; 1991. PLANTALAMOR, LI. *L'Arquitectura Prehistòrica i Protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Edició 1a. Maó: Editorial Menorca, 1991. Treballs del Museu de Menorca n° 12.

Ramon; 1991. RAMON, J. *Las ánforas púnicas de Ibiza..* Editita Govern de les Illes Balears. Conselleria de Cultura, Educació i Esport. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza n° 23.

Capítols de llibres.

Juan i Pons; 2005. JUAN, G. i PONS, J., 2005: Campanyes d'excavació arqueològica d'Amics del Museu de Menorca a Torre d'en Galmés: Anys 2001-2004. Dins *Actes de les XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: “L'antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears”*. Institut d'Estudis Baleàrics, 2005, pàgines 429-443.

Nicolas; 1983. NICOLAS, J.C. Romanización de Menorca. A Mascaró, J. *Geografía e Historia de Menorca*. Ciutadella: Editorial. 1983. tom IV, Ciutadella.

Perez-Juez; 2007. PEREZ-JUEZ, Amalia, et al. Excavació i restauració d'un cercle d'habitació talaiòtic a Torre d'en Galmés. Dins *L'arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*. Llibres del Patrimoni Històric i Cultural, n°3. Consell Insular de Maó: 2007, pàgines 165-184.

Plantalamor; 2005. PLANTALAMOR, Ll. Les Illes de Mallorca i Menorca abans de la conquesta romana. Dins *El Mundo romana en las Illes Balears*. Barcelona: Obra Social i Fundació "La Caixa", 2005, pàgines 10 – 15.

Pons; 2005. PONS, O. Cartes arqueològiques subaquàtiques de Menorca. Un primer estat de la qüestió. Dins *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Maó: 2005, pàgines 445-458.

Simó, et al.; 2004. SIMÓ, J.; GUAL, J. M.; LÓPEZ, A.; NICOLAS, J.; ROCA, A., 2004: *L'assentament humà des de la prehistòria fins el baix Imperi*. Dins Fornés, J. J., et al.: *Història natural del Migjorn de Menorca: el medi físic i l'influx humà*. Monogràfic Societat Història Natural de Balears, Institut Menorquí d'Estudis. Maó: 2004, pàgines 327 – 350.

Articles de Revistes.

Contreras, et al.; 2006. CONTRERAS, F.; MÜLLER, R.; VALLE, F.J. 2006: El asentamiento militar romano de Sanitja (123 -45 a.C.): una aproximación a su contexto histórico. Dins *Revista Mayurqa* 2006, n° 3, pàgines 231-249.

Ferrer, et al.; 2008. FERRER, A; JUAN, G.; LARA, C.; PONS, J.; SINTES, E. Cercle 7 de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca): avançament de resultats. Dins *Revista Randa*. IME i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, n°61, pàgines 11-27.

Guerrero, et al.; 1991. GUERRERO, V, et al. El pecio de Binisafúller (Menorca), un mercante púnico del siglo III a.C. Dins Revista *Meloussa*. 1991, nº2, pàgines 9-30.

Hernández; 2007. HERNÁNDEZ, J. Les cases de planta circular i pati central de la segona edat del ferro a Menorca: l'exemple de la casa 1 del poblat talaiòtic de Biniparratx Petit (Sant Lluís). Dins Actium Patrimoni Cultural, Sl. Maó.

Juan; 1999. JUAN, G. Les coves 9 i 10 de Cala Morell i els seus pati. Dins Revista *Mayurqa*. 1999, nº25, pàgines 43-58.

Nicolas; 1991. NICOLAS, J. C. Un testimoni dels Planii, plom de carthago Nova, a l'illa de Menorca (Balears) a finals de la República romana. Dins Revista *Meloussa*. 1991, nº2, pàgines 31-48.

Nicolas; 2003. NICOLAS, J.C. Els primers segles de l'ocupació romana de l'illa de Menorca: continuïtats i ruptures en l'àmbit rural. Dins Revista *Mayurqa*. 2003, nº 29, pàgines 111-128.

Orfila i Sintès; 1981-84. ORFILA, M. i SINTES, G. Estudio preliminar sobre la perduración del habitat en los conjuntos talayoticos menorquines. Dins Revista *Mayurqa*. 1981-84, nº 20, pàgines 19-46.

Orfila, et al.; 1996. ORFILA, M.; CARDELL, J.; CAU, M. A.; HERNÁNDEZ, M. J.; MERINO, J.; OLIVER, B.; PROHENS, J. M.; TORRES, X. Nuevas prespectivas en torno a la romanización de la isla de Mallorca: el mundo rural. Dins Revista *Mayurqa*. Plama: 1996, nº 23, pàgines 9-30.

Orfila; 2008. ORFILA, M. La intervención de Q. Cecilio Metelo sobre las Baleares (123-121 a.C.). Condiciones previas y sus consecuencias. Dins Revista *Pyrenae*. Barcelona: 2008, nº 39, pàgines 7-45.

Pons; 1997. PONS, O. El món funerari rural a la Menorca alt imperial. Dins Revista *Meloussa*. Maó: 1997, n° 4, pàgines 71-74.

Pons i Pons; 2005. PONS, O. i PONS, J. Estudi dels materials procedents d'un abocador a la ciutat romana de Maó. Dins Revista *Mayurqa*. Palma: 2005, n° 30, pàgines 869-887.

Riera; 2003. RIERA, M. Menorca en tiempos de la dominación romana. Dins Revista *Mayurqa*. Edició..., 2003, n° 29, pàgines 129-144.

Rosselló; . ROSSELLÓ, G. *El poblado prehistórico de Torre d'en Gaumes (Alaior)*. Edició... Maó: Editorial , any, Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.

Memòries arqueològiques.

. Memòria arqueològica de l'excavació de la Ronda Sud (Montefí), Maria José León.
Any 2000.

17. Índex de mapes.

. Mapa 1: Longituds de l'illa de Menorca.....	pàg 10
. Mapa 2: Composició geològica de l'illa de Menorca.....	pàg 11
. Mapa 3: Zona de Barrancs al Migjorn de l'illa.....	pàg 13
. Mapa 4: Principals assentaments Talaiòtics tractats en el treball.....	pàg 24
. Mapa 5: Divisió territorial en el món Talaiòtic segons E. Alvaro.....	pàg 31
. Mapa 6: Divisió territorial en el món Talaiòtic segons G. Juan.....	pàg 32
. Mapa 7: Distribució dels poblats secundaris al voltant de Son Catlar.....	pàg 34
. Mapa 8: Distribució dels poblats secundaris al voltant de Torre d'en Galmés.....	pàg 34
. Mapa 9: Distribució dels materials produïts a <i>Ebusus</i> abans de la II Guerra Púnica.....	pàg 54
. Mapa 10: Distribució dels materials produïts a <i>Ebusus</i> al voltant de la II Guerra Púnica.....	pàg 59
. Mapa 11: Distribució dels materials produïts a <i>Ebusus</i> després de la II Guerra Púnica.....	pàg 63
. Mapa 12: Principals embarcadors de l'illa de Menorca en època romana.....	pàg 124
. Mapa 13: Situació de les necròpolis amb continuïtat tractades en el treball.....	pàg 131

18. Índex d'imatges.

. Imatge 1: Fotografia satèl·lit de la Mediterrània Occidental.....	pàg 9
. Imatge 2: Fotografia satèl·lit de l'illa de Menorca.....	pàg 9
. Imatge 3: Cases adossades de Sant Vicenç d'Alcaidús.....	pàg 37
. Imatge 4: Poblat de Torre d'en Galmés.....	pàg 37
. Imatge 5: Façana d'una casa Talaiòtica, Torre d'en Galmés.....	pàg 40
. Imatge 6: Talaiot de Trepucó.....	pàg 41
. Imatge 7: Talaiot de Curnia.....	pàg 41
. Imatge 8: Talaiot Torre d'en Galmés.....	pàg 41
. Imatge 9: Planta talaiot de Trebaluger.....	pàg 43
. Imatge 10: Planta talaiot de Ses Fonts Rodones.....	pàg 43
. Imatge 11: Planta del talaiot de Torre Vella d'en Lozano.....	pàg 44
. Imatge 12: Planta de la taula de Torralba d'en Salord.....	pàg 46
. Imatge 13: Planta taula de Trepucó.....	pàg 47
. Imatge 14: Planta taula de Torre d'en Galmés.....	pàg 47

. Imatge 15: Imatge del pilar central d'un recinte de taula.....	pàg 48
. Imatge 16: Pilars de la casa talaiòtica.....	pàg 48
. Imatge 17: Excavació sota el paviment del Recinte de Taula de Trepucó.....	pàg 51
. Imatge 18: Excavació sota el paviment del Recinte de Taula de Trepucó.....	pàg 51
. Imatge 19: Planta de l'estructura 5 de Ses Talaies de n'Alzina.....	pàg 66
. Imatge 20: Planta de l'estructura 6-9 de Ses Talaies de n'Alzina.....	pàg 67
. Imatge 21: Planta de l'estructura 2 de Ses Talaies de n'Alzina.....	pàg 67
. Imatge 22: Fotografia satèl·lit de Torre d'en Galmés.....	pàg 89
. Imatge 23: Planta dels Cercles 2 i 3 de Torre d'en Galmés.....	pàg 91
. Imatge 24: Fotografia del Cercle 2 de Torre d'en Galmés.....	pàg 91
. Imatge 25: Fotografia del Cercle 3 de Torre d'en Galmés.....	pàg 93
. Imatge 26: Fotografia Cercle 1 Torre d'en Galmés.....	pàg 94
. Imatge 27: Planta Cercle 1 Torre d'en Galmés.....	pàg 94
. Imatge 28: Planta Edifici 1 Torre d'en Galmés.....	pàg 96
. Imatge 29: Monedes romanes trobades a l'Edifici 1.....	pàg 97
. Imatge 30: fotografia Casa nº 2 Torre d'en Galmés.....	pàg 98
. Imatge 31: Fotografia satèl·lit de Talatí de Dalt.....	pàg 100
. Imatge 32: Planimetria zona sud oest de Talatí de Dalt.....	pàg 102
. Imatge 33: Planta habitació rectangular Talatí de Dalt.....	pàg 106
. Imatge 34: Fotografia satèl·lit de Montefí.....	pàg 108
. Imatge 35: Vista general de la zona excavada de Montefí.....	pàg 110
. Imatge 36: Mur 5 del sector 5 de Montefí.....	pàg 114
. Imatge 37: Mur 2 del sector 7 de Montefí.....	pàg 114
. Imatge 38: Planta de la casa de Biniparratx Petit.....	pàg 115
. Imatge 39: Planta de les cases de Sant Vicenç d'Alcaidus.....	pàg 116
. Imatge 40: Fotografia zona excavada de Binocodrell.....	pàg 122
. Imatge 41: Planimetria de la zona excavada a Binicodrell.....	pàg 122
. Imatge 42: Fotografia de l'Embarcador de S'Alairó.....	pàg 125
. Imatge 43: Planta de la Cova 10 de Cala Morell.....	pàg 133
. Imatge 44: Planta de la Cova 9 de Cala Morell.....	pàg 134
. Imatge 45: Alguns dels materials trobats a n'es Rafal des Capità.....	pàg 136
. Imatge 46: Porta de l'antic recinte religiós de Trepucó.....	pàg 142
. Imatge 47: Alguna inscripció de la Cova dels Jurats a Cales Coves.....	pàg 148

19. Índex de quadres.

- . Quadre 1: Materials recuperats a Ses Talaies de n'Alzina.....pàg 68
- . Quadre 2 : Alguns materials relacionats amb el mur 5 de Montefí.....pàg 113
- . Quadre 3: Alguns materials relacionats amb el mur 2 de Montefí.....pàg 113

20. ANNEX.

. Algunes fotografies del material recuperat a Montefí.

Sector 1.

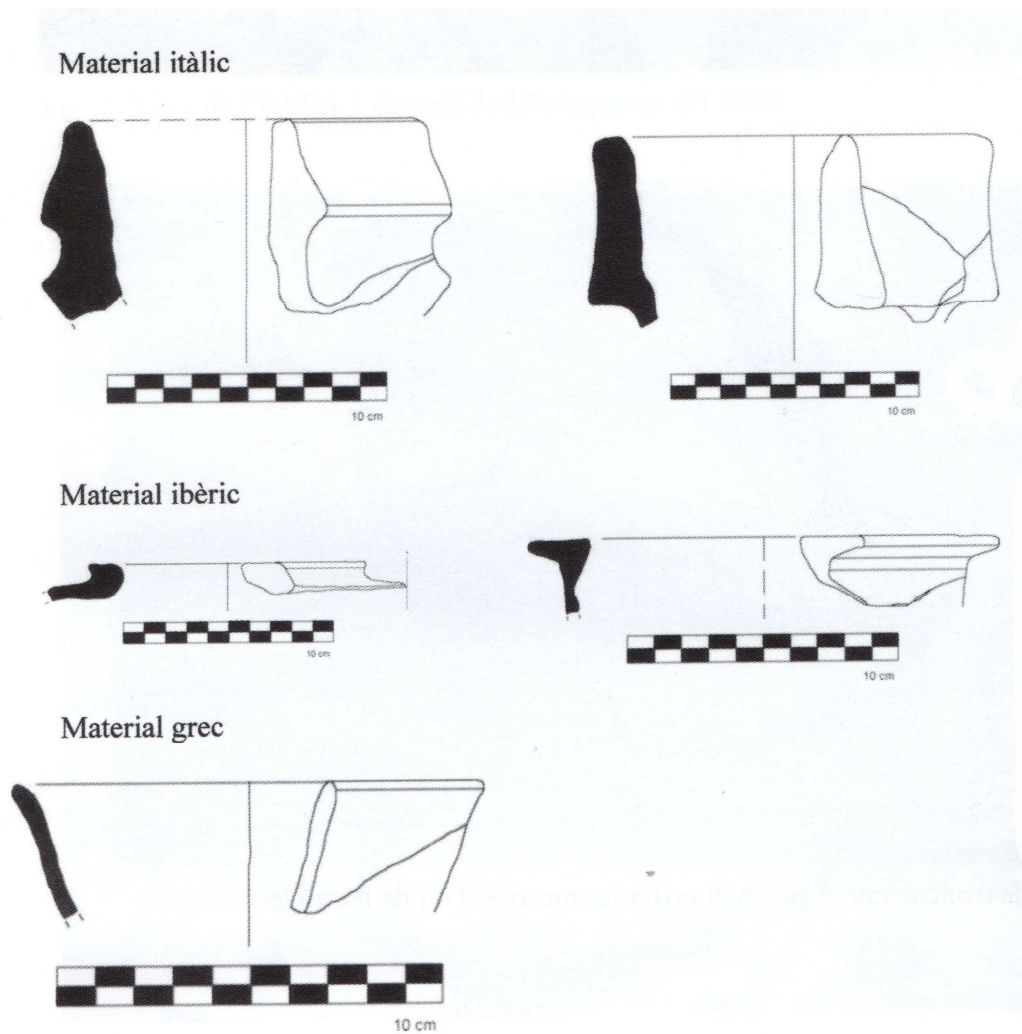
Sector 4.

Sector 7.

. Alguns dels materials de l'Edifici 1 de Torre d'en Galmés (extret de Joan i Pons, 2005).

Material d'època romana alt imperial

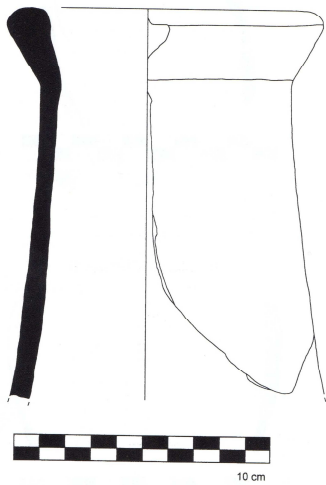

. Materials de la fase II de Talatí de Dalt (extret de Joan i Pons, 2005).

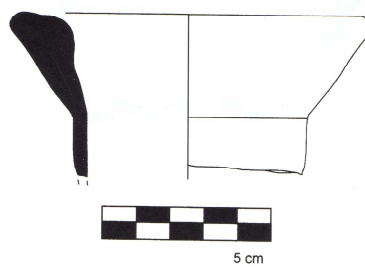
MATERIAL PÚNIC

Àmfores ebusitanes

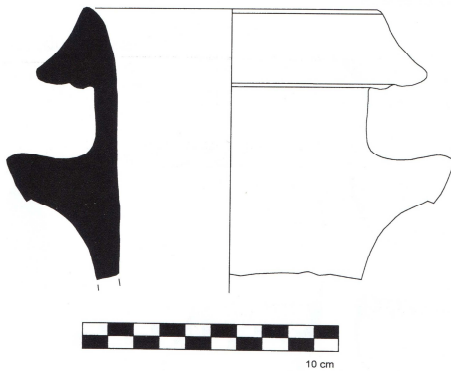
35156
PE 17

55898
A-PE 18

51089
A-PE 24

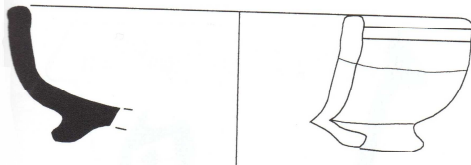

43087
Tapadora A-PE

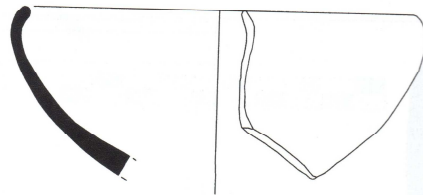
Ceràmica gris ebusitana.

76454
Del Amo 1

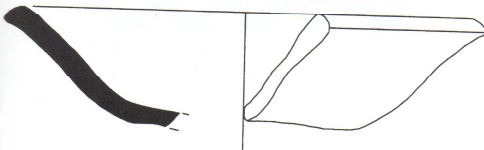
5 cm

42756
Del Amo 26

10 cm

48983
Del Amo 28

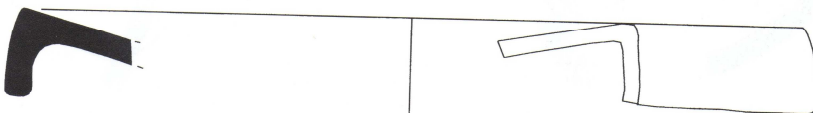
5 cm

48309
Del Amo 36

10 cm

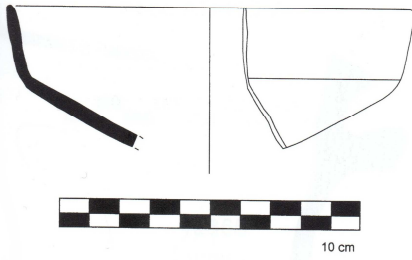
75768
Del Amo 23

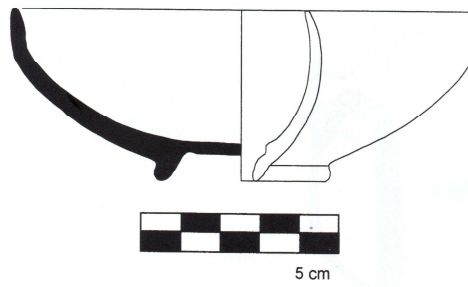
10 cm

Ceràmica comuna ebusitana

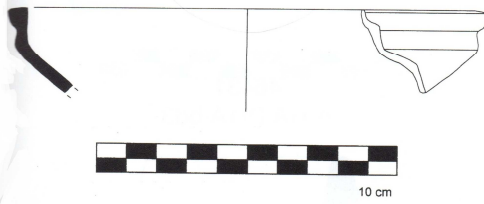
49282
COM-PUN 211

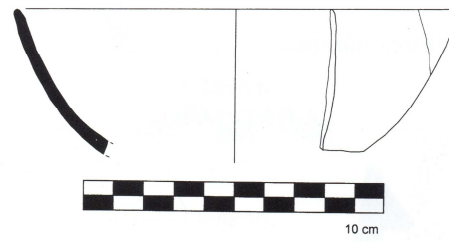
49060
COM-PUN 271A

48270
COM-PUN 272

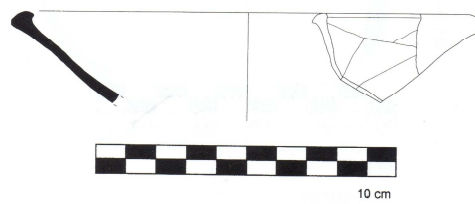
51002
COM-PUN 274

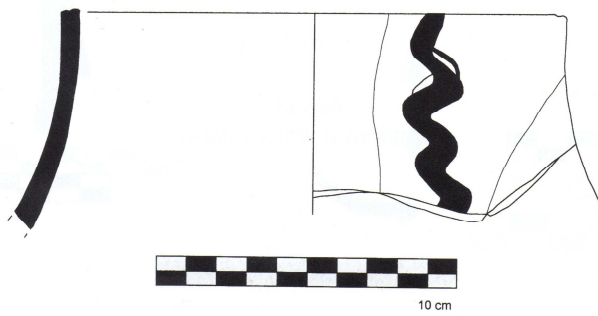
36090
CC-99

36681
FE 13

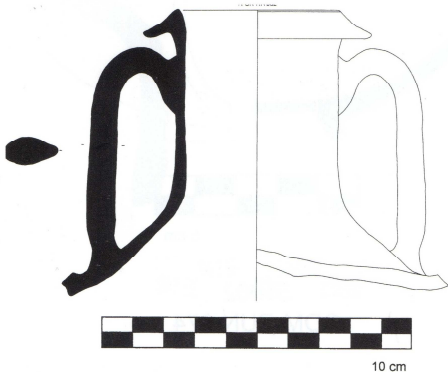
48313
Gerra púnica

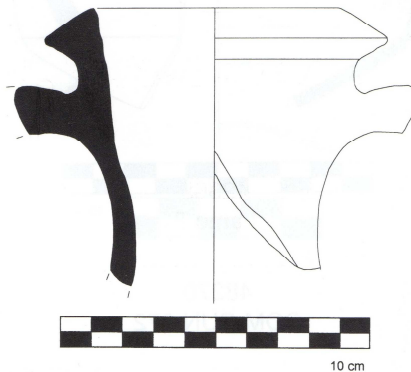
MATERIALITÀLIC

Àmfores greco-itàliques

51579
A-GR-ITA-bd2

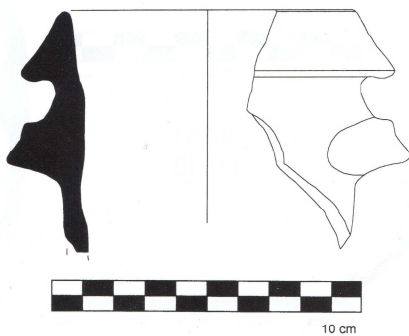

51202
A-GR-ITA bd4

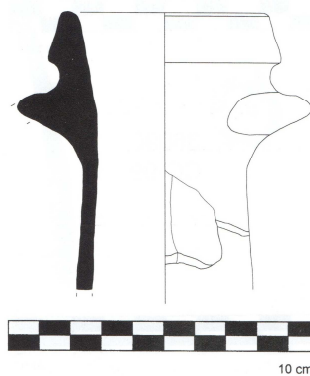

Àmfores itàliques

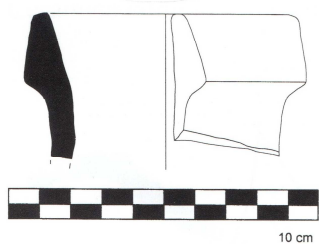
47884
A-ITA Dr1A-bd2

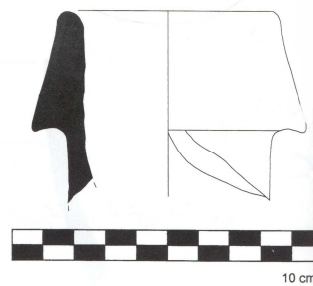
46431
A-ITA Dr1A-bd3

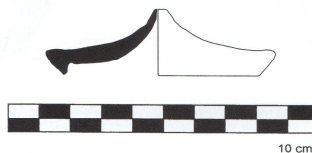
55998
A-ITA Dr1B-bd1

50424
A-ITA Dr1C-bd2

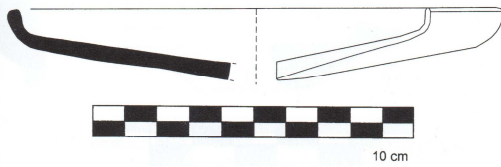

46533
Tapadora d'àmfora itàlica

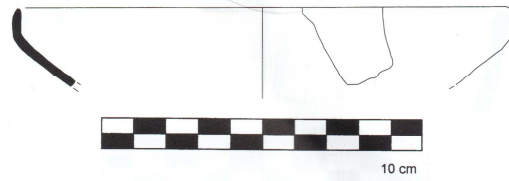

Campaniana A

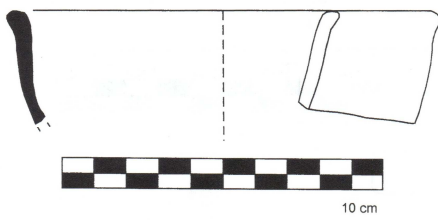
49472
CAMP-A5

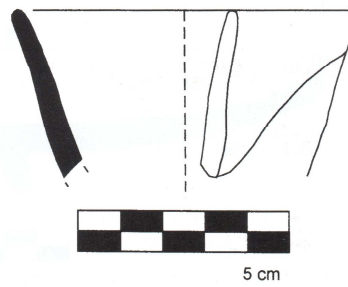
46450
CAMP-A 5-7

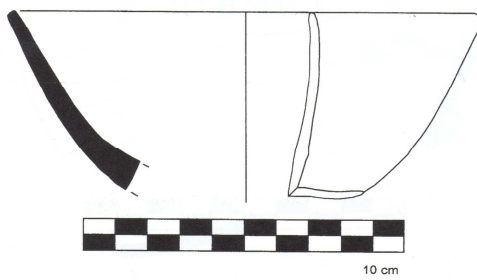
42365
Lamb 8

46444
Lamb 29

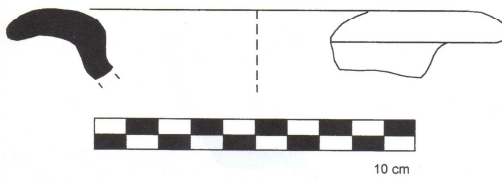
46888
CAMP-A 27a-b

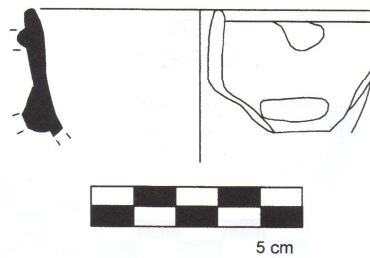
46439
CAMP A 31b

47992
CAMP-A 36

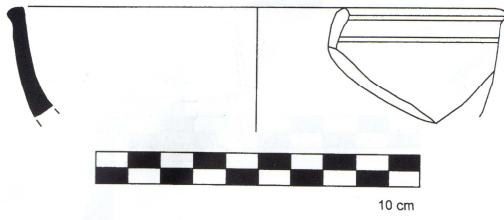

48889
CAMP-A 48A

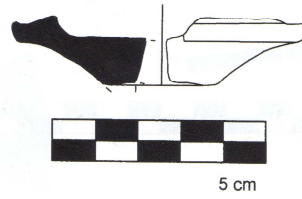

Campaniana B

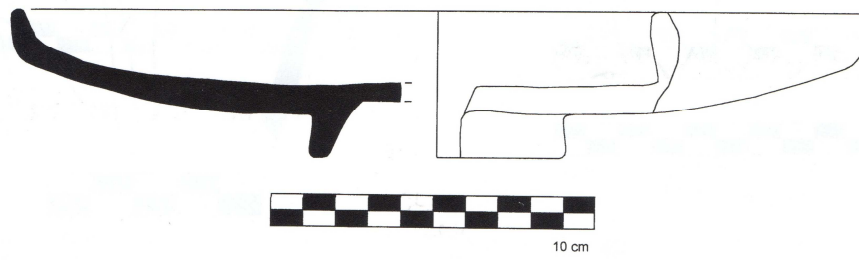
46354
CAMP-B 1/8

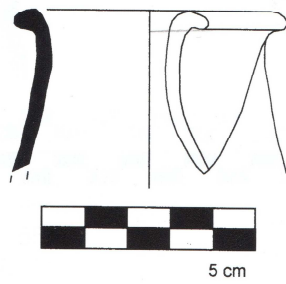
49822
CAMP-B 4

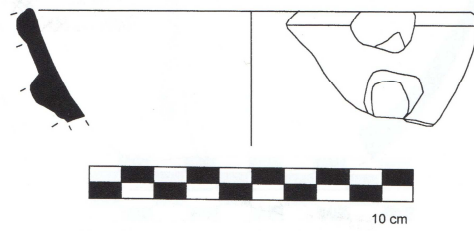
42281
CAMP-B 5

76185
CAMP-B 10

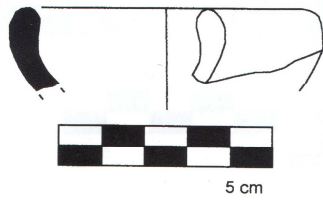

46739
CAMP-B 127

Campaniana C

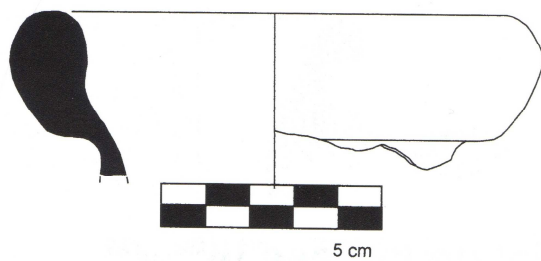
76171
CAMP-C 7

. Materials de la Fase III Talatí de Dalt

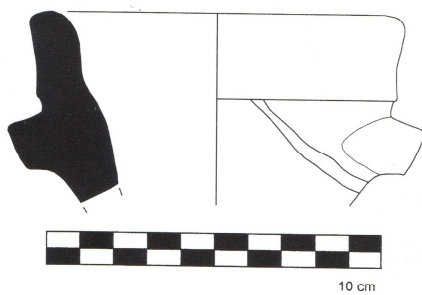
Àmfora bètica

47467
A-BET Dr 20A

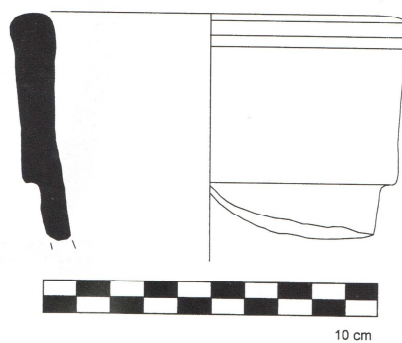

Àmfores ebusitanes

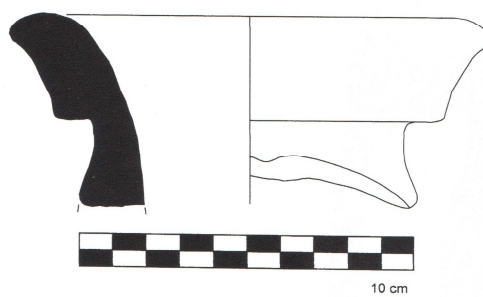
49753
A-PE 25

55850
A-PE 26

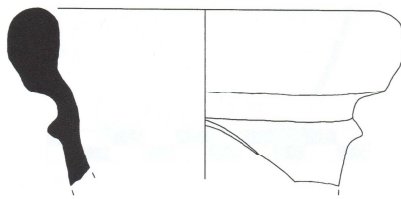

55847
A-PE 41

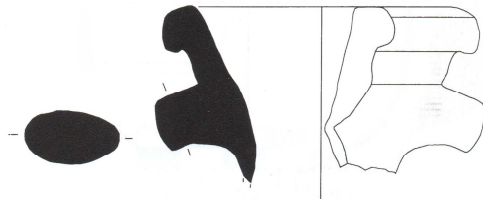
Àmfores tarraconenses

56003
A-TAR Lt1

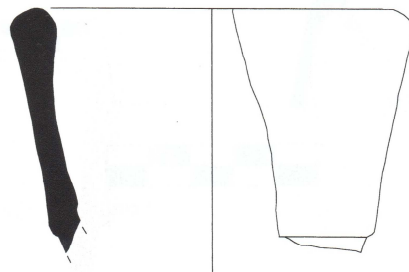
5 cm

50268
A-TAR Dr 7/11

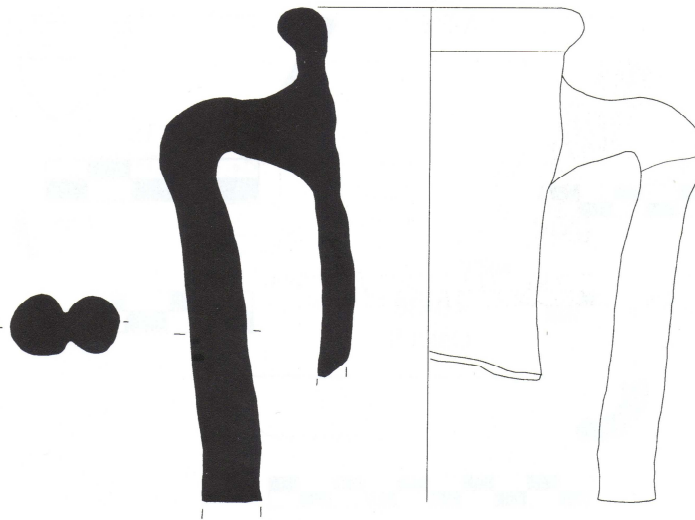
10 cm

47457
A-TAR Pa1

10 cm

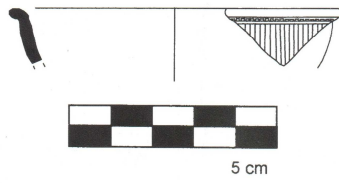
50261
A-TAR Dr 2/4

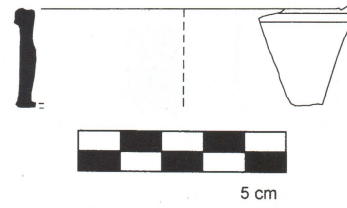
10 cm

Ceràmica sigil·lada

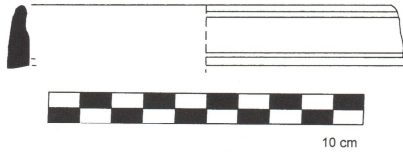
35885
SIG-IT 3.2

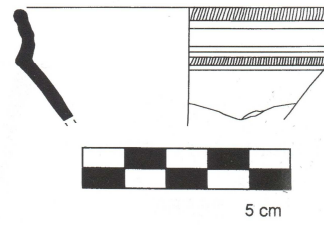
56046
SIG-IT 13

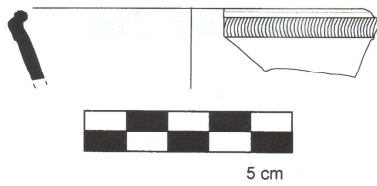
52325
SIG-IT 20.1

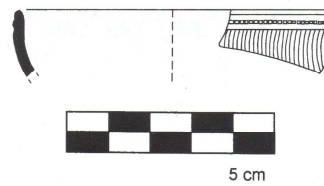
36156
SIG-IT 22

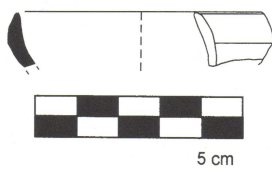
36661
SIG-IT 24

35884
SIG-IT 33

42711
SIG-IT 36.1

36207
Conspectus 41

Índex.

1. Agraïments.....pàg. 1
2. Introducció.....pàg. 2
 - 2.1. Metodologia.....pàg. 4
 - 2.2. Problemàtica.....pàg. 6
3. Àmbit geogràfic de Menorca.....pàg. 9
 - 3.1. La relació entre l'assentament humà i el paisatge illenc.....pàg. 12
4. Les fonts clàssiques sobre les Balears: Geografia i orígens.....pàg. 15
5. Introducció a la cultura Talaiòtica.....pàg. 24
 - 5.1. Cronologia.....pàg. 24
 - 5.2. Teories sobre l'evolució cultural.....pàg. 28
 - 5.3. L'organització territorial del món talaiòtic.....pàg. 30
 - 5.4. El poblat talaiòtic.....pàg. 36
 - 5.5. La casa.....pàg. 38
 - 5.6. El talaiot.....pàg. 40
 - 5.7. El recinte de taula.....pàg. 45
6. El contacte púnic amb les Balears.....pàg. 52
 - 6.1. El període de les Guerres Púniques.....pàg. 60
 - 6.2. El contacte púnic després de la conquesta romana.....pàg. 63
 - 6.3. Ses Talaies de n'Alzina.....pàg. 65
7. Els investigadors que han tractat l'arqueologia i la romanització.....pàg. 72
 - 7.1. Problemes entorn a les excavacions per l'època romana.....pàg. 76
8. L'interés per les Balears abans de la conquesta romana.....pàg. 79
9. Causes de la conquesta romana.....pàg. 80
10. Conseqüències de la conquesta romana.....pàg. 80
11. Introducció a l'anàlisi de la continuïtat en les estructures talaiòtiques...pàg. 87

12. Anàlisi dels hàbitats i altres estructures relacionades.....	pàg. 89
12.1. Torre d'en Galmés.....	pàg. 89
12.2. Talatí de Dalt.....	pàg. 100
12.3. Montefí.....	pàg. 108
12.4. Anàlisi d'altres excavacions més concretes.....	pàg. 114
12.5. Relació dels assentaments amb vil·les i embarcadors.....	pàg. 120
13. L'evolució del món funerari.....	pàg. 127
14. La possible influència de la cultura púnica i romana dins la religió.....	pàg. 141
14.1. La religió en l'etapa púnica.....	pàg. 141
14.2. La religió en època romana.....	pàg. 143
15. Conclusions.....	pàg. 149
16. Bibliografia.....	pàg. 161
17. Índex de mapes.....	pàg. 166
18. Índex d'imatges.....	pàg. 166
19. Índex de quadres.....	pàg. 168
20. Annex.....	pàg. 169